

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СКУБАК ЕДУАРД ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 159.9:35–057.34:343.353

**ДИСЕРТАЦІЯ
ЮРИДИКО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОВЖИВАННЯ
ПОСАДОВИМ СТАНОВИЩЕМ ДЕРЖСЛУЖБОВЦЯМИ В УКРАЇНІ**

19.00.06 – юридична психологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **Е. О. Скубак**

Науковий керівник: **Кудерміна Олена Іванівна,**
доктор психологічних наук, професор

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Скубак Е. О. Юридико-психологічна характеристика зловживання посадовим становищем держслужбовцями в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2020.

Дисертацію присвячено дослідженню юридико-психологічних особливостей злочинів, пов'язаних зі зловживанням службовим становищем. Сформульовано рекомендації щодо використання психологічних знань і прийомів у практичній діяльності правоохоронних органів з їх розслідування.

У роботі здійснено історико-правовий та компаративістський аналіз кримінально-правового змісту поняття «зловживання службовим становищем». Проаналізовано різні підходи до тлумачення «зловживання службовим становищем» у різні історичні періоди становлення й розвитку Української держави.

Висвітлено ключові відмінності й особливості складу кримінальних правопорушень, пов'язаних зі зловживанням службовим становищем, у кримінальному законодавстві інших країн, зіставлено їхню юридичну структуру з гіпотезою, диспозицією та санкцією аналогічної статті національного кримінального законодавства.

Розглянуто психологічний аспект правопорушень, пов'язаних зі зловживанням службовим становищем. Акцентовано увагу на корупційному спрямуванні зазначених діянь, доведено, що психологічна їх обумовленість передбачає дію двох груп детермінант – соціальних і психологічних. Висвітлено аспекти професійної деформації державних службовців як можливої підстави для здійснення корупційних правопорушень.

Здійснено психолого-правовий аналіз об'єкта й об'єктивної сторони, суб'єкта і суб'єктивної сторони злочинів, пов'язаних зі зловживанням

службовим становищем. Виокремлено типові психологічні ознаки суб'єкта, мотиви корупційної поведінки посадових осіб, а також основні вияви деформації посадових осіб, що пов'язана з виконанням ними владних повноважень. Схарактеризовано особу злочинця цієї категорії, визначено групи ознак і властивостей, які їй притаманні, а також основні особистісні характеристики державних службовців відповідно до специфіки їхньої професійної діяльності.

На підставі семантичного та кримінально-правового аналізу понять «зловживання службовою особою своїм службовим становищем» і «зловживання владою» окреслено першочергові напрями та процесуальні інструменти для успішного розслідування злочинів, пов'язаних із зловживанням службовим становищем.

Емпіричне дослідження здійснено за допомогою таких психодіагностичних методик: анкета «Опитувальник керівника державного підприємства (особи, що займає керівну посаду)»; анкета «Опитувальник детектива НАБУ». За допомогою методів математичної статистики (обчислення коефіцієнта кореляції) опрацьовано результати, здійснено кількісний і якісний їх аналіз. На підставі застосування порівняльно-аналітичного методу обґрунтовано особливості правосвідомості державних службовців і детективів залежно від досвіду професійної діяльності, сформульовано відповідні рекомендації щодо їхнього професійного розвитку.

Запропоновано основні шляхи нормативно-правового вдосконалення розслідування злочинів, пов'язаних із зловживанням службовим становищем. Сформульовано пропозиції щодо використання в кримінальних процесах психологічних особливостей посадової особи.

Визначено основні напрями та хронологічну послідовність прийняття процесуальних рішень, розроблення комплексу заходів, необхідних для ефективного збирання та подальшого використання відомостей про

психологічні характеристики підозрюваних, що необхідні для успішного досягнення завдань кримінального провадження.

Обґрунтовано актуальність застосування спеціальних психологічних знань у кримінальних процесах за злочинами, пов'язаними з корупцією, шляхом застосування поліграфічного дослідження як додаткового джерела доказів сторони обвинувачення.

Ключові слова: зловживання службовим становищем, зловживання владою, корупція, корупційний злочин, психологічні детермінанти корупції, мотив злочину.

SUMMARY

Skubak E. Legal and psychological characteristics of abuse of office by civil servants in Ukraine. – *Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.*

Dissertation for degree of the candidate of legal sciences, specialty 19.00.06 – Legal psychology. – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2020.

The thesis is devoted to determining the legal and psychological features of crimes related to abuse of office. Recommendations for the use of psychological knowledge and techniques in the practice of law enforcement agencies in the process of their investigation are formulated.

The research presents the historical legal and comparative analysis of criminal legal comprehension of the "abuse of office" concept. Different approaches to the interpretation of "abuse of office" depending on the historical periods of Ukraine's development are analyzed.

The key differences and characteristics of criminal offenses related to abuse of office in the criminal law of foreign countries are highlighted and their legal structure is compared with the hypothesis, disposition and sanction of a similar article of domestic criminal law.

The psychological nature of crimes related to abuse of office is determined. Emphasis is placed on the corruption nature of these crimes and it is proved that their psychological conditionality is characterized by the action of two groups of

determinants – social and psychological. Some aspects of professional deformation of civil servants of the possible basis for committing corruption offenses are highlighted.

Psychological and legal analysis of the object and the objective side, the subject and the subjective side of crimes related to abuse of office. Typical psychological features of the subject and motives of corrupt behavior of officials, as well as the main manifestations of the deformation of officials associated with the exercise of their powers. The notions of the personality of the criminal are characterized and the groups of signs and properties which are inherent in it are allocated, and also the basic personal characteristics of civil servants according to specificity of their professional activity are defined.

A semantic and criminal-legal analysis of the concepts of "abuse of power by an official" and "abuse of power" was carried out. Priority areas and procedural tools for successful investigation of crimes related to abuse of office have been identified.

An empirical study was conducted using the following psychodiagnostic methods: questionnaire "Questionnaire of the head of a state enterprise (a person holding a managerial position)"; Questionnaire "NABU Detective Questionnaire". Using the methods of mathematical statistics (calculation of the correlation coefficient), the results were processed, quantitative and qualitative analysis. Also, with the help of the comparative-analytical method the peculiarities of legal consciousness of civil servants and detectives depending on the experience of professional activity are substantiated, the corresponding recommendations concerning their professional development are formulated.

The main ways of normative-legal improvement of investigation of crimes related to abuse of office are formulated and offered. The proposals on the use of psychological features of an official in criminal proceedings are formulated.

The main directions and chronological sequence of procedural decisions and construction of a clear set of measures necessary for effective collection and further use of information about the psychological characteristics of suspects

necessary for the successful achievement of the goals and objectives of criminal proceedings.

The relevance of the use of special psychological knowledge in criminal proceedings for crimes related to corruption through the use of polygraphic research as an additional source of evidence of the prosecution is substantiated.

Key words: abuse of office, abuse of power, corruption, corruption crime, psychological determinants of corruption, motive for the crime.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Скубак Е. О. Історичні передумови та сучасний стан кримінально-правового розуміння поняття «зловживання посадовим становищем» держслужбовцями в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 289–293.

2. Скубак Е. О. Компаративістський аналіз сутності зловживання посадовим становищем у зарубіжній та вітчизняній кримінально-правовій науці. *Правова позиція*. 2019. № 2 (23). С. 165–170.

3. Скубак Е. О. Психологічна характеристика особистості державного службовця, який вчиняє злочин, пов'язаний зі зловживанням владою або службовим становищем. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 4. С. 211–214.

4. Скубак Е. О. Напрями вдосконалення нормативно-правових і практичних засад розкриття та розслідування злочинів у виді зловживання посадовим становищем держслужбовцями в Україні. *Право і суспільство*. 2019. № 5–2. С. 135–141.

5. Скубак Е. О. Психологічна природа та мотиви злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем, та способи їх подолання. *Юридична психологія*. 2019. № 2 (25). С. 69–73.

6. Скубак Е. О. Тактика розслідування злочинів, пов'язаних зі зловживанням службовим становищем, з використанням психологічного портрета особи. *Visegrad Journal On Human Rights*. 2020. № 1. Vol. 2. С. 201–209.

праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Скубак Е. О. Динаміка трансформації поняття «зловживання посадовим становищем» в історико-кримінальному контексті. *Імплементація європейських стандартів запобігання корупції в Україні* : матеріали наук.-практ. круглого столу (Київ, 22 берез. 2019 р.). Київ, 2019. URL: <http://elar.naiau.kiev.ua/handle/123456789/13819>.

8. Скубак Е. О. Особа злочинця у сфері службових відносин. *Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 19–22 лип. 2019 р.). Харків : Асоціація аспірантів-юристів, 2019. С. 100–102.

9. Скубак Е. О. Невідкладні напрямки оновлення державної стратегії протидії корупції. *Актуальні проблеми адміністративно-правової науки (до 95-річчя з дня народження Р. С. Павловського)* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 26 верес. 2019 р.). Херсон : Гельветика, 2019. С. 138–141.

10. Скубак Е. О. Психологічні мотиви та чинники до зловживання службовим становищем. *Чинники розвитку юридичних наук у XXI столітті* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 1–2 листоп. 2019 р.). Дніпро, 2019. URL: <http://www.legalworld.in.ua>.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	10
ВСТУП	11

РОЗДІЛ 1. ЗЛОВЖИВАННЯ ПОСАДОВИМ СТАНОВИЩЕМ ПРЕДСТАВНИКАМИ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ЯК ЮРИДИКО- ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Історичні передумови та сучасний стан кримінально-правового розуміння поняття «зловживання посадовим становищем» держслужбовцями в Україні	19
1.2. Компаративістський аналіз сутності зловживання посадовим становищем у зарубіжній та вітчизняній кримінально-правовій науці	44
1.3. Психолого-кримінологічна характеристика злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем держслужбовцями в Україні	64
Висновки до розділу 1	90

РОЗДІЛ 2. ЗАСТОСУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ЕЛЕМЕНТІВ СКЛАДУ ЗЛОЧИНІВ У ВИДІ ЗЛОВЖИВАННЯ ПОСАДОВИМ СТАНОВИЩЕМ

2.1. Юридико-психологічні особливості об'єкта й об'єктивної сторони злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем	95
2.2. Психолого-правова характеристика суб'єкта та суб'єктивної сторони злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем	109
Висновки до розділу 2	138

РОЗДІЛ 3. ЮРИДИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРОЦЕСУ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ЗЛОВЖИВАННЯМ ПОСАДОВИМ СТАНОВИЩЕМ

3.1. Удосконалення кримінально-правових і криміналістичних засад розслідування злочинів у виді зловживання посадовим становищем	140
3.2. Можливості застосування психофізіологічного дослідження (поліграфа) у кримінальних провадженнях щодо злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем	159
Висновки до розділу 3	186
ВИСНОВКИ	188
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	195
ДОДАТКИ	217

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

КК – Кримінальний кодекс

ЦК – Цивільний кодекс

КПК – Кримінальний процесуальний кодекс

НАБУ – Національне антикорупційне бюро України

ОГП – Офіс Генерального прокурора

ДСА України – Державна судова адміністрація України

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

РСФСР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ПАРЄ – Парламентська Асамблея Ради Європи

Конвенція ООН – Конвенція Організації Об'єднаних Націй

ВСУ – Верховний Суд України

США – Сполучені Штати Америки

КНР – Китайська Народна Республіка

ФРН – Федеративна Республіка Німеччина

Інструкція – Інструкція з організації та проведення психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа у діяльності Національного антикорупційного бюро України

ПДЗП – психофізіологічне дослідження із застосуванням поліграфа

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Службові злочини в умовах поглиблення соціально-політичної та фінансово-економічної кризи в державі становлять загрозу національній безпеці України. Корупційний характер зазначених кримінальних діянь негативно позначається на ефективності національної системи державного управління та функціонуванні окремих органів державної влади. Розслідування службових злочинів не забезпечує очікуваного соціального ефекту, що нівелює всі антикорупційні заходи державного рівня, підриває стабільність і систему правопорядку, захищеність прав, свобод і законних інтересів громадян у нашій державі. Зазначене призводить до легітимізації у свідомості суспільства осучасненої системи споживацького існування залежно від посади й місця в корупційній ієрархії державної влади. Окреслена проблематика зумовлює актуальність здійснення юридико-психологічної характеристики зловживання посадовим становищем державних службовців в Україні.

Дихотомія сучасного стану протидії правоохоронними органами злочинам, пов'язаним із зловживанням посадовим становищем державними службовцями, відображається в статистичних показниках: порівняно з 2018 роком, 2019 року кількість таких кримінально караних діянь збільшилася на 21 %. Водночас якщо 2015 року кількість засуджених за ст. 364 Кримінального кодексу (КК) України становила 43 особи, то 2019-го – лише дві.

Соціальні передумови означеної проблеми (корупційна зараженість майже всіх гілок влади й владних інститутів, формування в Україні «корупційної культури», коли у свідомості громадян деякі посади асоціюються з можливостями отримання незаконної вигоди тощо) є виразними, проте їх можна подолати. Цього можливо досягти шляхом здійснення науково обґрунтованого інтегративного аналізу феномену

зловживання посадовим становищем, як підсумок – створення ефективної системи кримінально-правової кваліфікації цих злочинів і результативного їх розслідування. Зазначене передбачає аналіз психологічного виміру сутності злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем, виокремлення психологічних засад кримінальних проваджень щодо злочинів за ст. 364 КК України.

Теоретичним підґрунтям дослідження стали праці вітчизняних й іноземних учених: Ю. Аленіна, І. Басистої, В. Бахіна, Р. Белкіна, В. Боднара, О. Богодухової, А. Вановської, А. Вознюка, Т. Варфоломєєвої, Г. Власової, В. Галагана, Л. Головійчук, В. Гончаренка, В. Горбачевського, В. Грудницького, М. Данілюка, Є. Дровосєкова, В. Журавля, А. Іщенко, Л. Казміренко, М. Кимлик, А. Коваленко, О. Колесніченка, В. Колмакова, В. Коновалової, О. Кришевич, С. Кулик, О. Кудерміної, В. Лукашевича, О. Мотляха, Д. Никифорчука, Ю. Орлова, І. Охріменка, Т. Пакліної, М. Решетнікова, А. Савченка, М. Салтевського, М. Сегая, О. Таран, В. Топчія, Л. Удалової, С. Чернявського, Ю. Чорноус, В. Шевчука, В. Шепітька, Д. Швеця та ін.

Загалом здійснено ґрунтовні ретроспективні та компаративістські дослідження питань кримінально-правового осмислення злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем, значною є кількість теоретико-емпіричних розробок із криміналістичного забезпечення кримінального провадження щодо злочинів за ст. 364 КК України. Водночас опрацювання психологічних чинників й особистісних особливостей корупційної поведінки посадової особи виокремлює низку недостатньо досліджених проблем, розв'язання яких неможливе без застосування комплексного юридико-психологічного аналізу. Зазначене й зумовило актуальність цього дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження узгоджена з положеннями Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», схваленої Указом Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015 (розділ 4); Національної стратегії у сфері прав

людини, затвердженої Указом Президента України від 25 серпня 2015 року № 501/2015 (розділ 4); Антикорупційної стратегії на 2014–2017 роки, схваленої Верховною Радою України, Проекту Антикорупційної стратегії на 2020–2024 роки, Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років, затвердженого наказом МВС України від 16 березня 2015 року № 275. Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ 22 грудня 2015 року (протокол № 23).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дослідження є визначення юридико-психологічних особливостей зловживання посадовим становищем і розроблення рекомендацій щодо розслідування цього злочину.

Для досягнення мети необхідно було виконати такі *задачі*:

- висвітлити та систематизувати історичні витoki виникнення й становлення кримінально-правового розуміння поняття «зловживання посадовим становищем» на теренах сучасної України;
- здійснити компаративістський аналіз іноземного й національного законодавства щодо кримінально-правового тлумачення зловживання посадовим становищем державних службовців;
- надати психолого-кримінологічну характеристику злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем держслужбовцями в Україні;
- визначити юридико-психологічні складові об'єкта й об'єктивної сторони злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем;
- проаналізувати психолого-правові особливості суб'єкта та суб'єктивної сторони злочинів у виді зловживання посадовим становищем державних посадовців;
- розробити рекомендації з удосконалення кримінально-правових і криміналістичних засад розслідування злочинів у виді зловживання посадовим становищем;

– окреслити основні напрями використання психофізіологічного дослідження (поліграфа) під час розслідування злочинів, пов’язаних із зловживанням посадовим становищем.

Об’єктом дослідження є суспільні відносини, які порушують у разі вчинення злочинів, пов’язаних із зловживанням посадовим становищем.

Предметом дослідження є юридико-психологічна сутність зловживання посадовим становищем державними службовцями в Україні.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є діалектичний метод наукового пізнання, що дає змогу розглядати правові, криміналістичні та кримінологічні психологічні особливості зловживання посадовим становищем.

На такому методологічному підґрунті в дисертації застосовано окремі наукові методи пізнання. За допомогою *історико-правового* методу визначено генезу кримінально-правового розуміння поняття зловживання посадовими повноваженнями (підрозділ 1.1); *порівняльно-правового* – здійснено компаративістський аналіз кримінально-правового тлумачення поняття «зловживання посадовим становищем» (підрозділ 1.2). *Системно-функціональний* метод використано під час розгляду психолого-кримінологічних особливостей злочинів у виді зловживання посадовим становищем (підрозділ 1.3), здійснення психолого-правової характеристики елементів складу злочину, пов’язаного зі зловживанням посадовим становищем (підрозділи 2.1, 2.2); *системно-логічний* – для формулювання рекомендацій з удосконалення кримінально-правових і криміналістичних засад розслідування злочинів у виді зловживання посадовим становищем (підрозділ 3.1); *формально-логічний* – для визначення засад використання психофізіологічного дослідження в процесі розслідування злочинів за ст. 364 КК України (підрозділ 3.2); методи математичної статистики – під час кількісного порівняльного оцінювання та якісного аналізу одержаних результатів (підрозділи 2.2, 3.2).

Емпіричну базу дослідження становлять результати аналізу й узагальнення положень національного й іноземного кримінального процесуального законодавства, офіційних статистичних даних Національного антикорупційного бюро України (далі – НАБУ), Офісу Генерального прокурора (далі – ОГП), Державної судової адміністрації України (далі – ДСА України), матеріалів 42 кримінальних проваджень щодо злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем, проведеного анкетування 37 осіб, що обіймають керівні посади в державних підприємствах (підприємствах, у статутному капіталі яких частка державної власності становить 50 % і більше), і 40 детективів НАБУ. Під час підготовки дисертації використано власний п'ятирічний досвід роботи на посаді старшого детектива НАБУ.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що в дисертації вперше комплексно, на підставі використання сучасних методів пізнання, урахування новітніх досягнень правової та психологічної наук проаналізовано сутність і зміст злочинів у виді зловживання посадовим становищем; сформульовано практичні рекомендації з удосконалення процесу розслідування зазначених кримінальних дій. Унаслідок здійсненого дослідження сформульовано низку нових наукових положень і висновків, запропонованих особисто здобувачем. Основні з них такі:

вперше:

- виокремлено складові психологічного профілю суб'єкта злочину, пов'язаного зі зловживанням посадовим становищем, який охоплює низку типових індивідуально-психологічних особливостей особистості (самостійність, упевненість, високий рівень інтелектуального розвитку, висока самооцінка, амбіційність, вимогливість до інших тощо), здійснено характеристику різновидів корисливої спрямованості зазначених осіб;

- розглянуто динаміку кримінально-правового розуміння злочинів, пов'язаних із зловживанням службовим становищем, визначено чотири етапи його становлення: I етап – початок зародження державності на теренах

сучасної України – середина XIX ст.; II етап – середина XIX ст. – початок XX ст.; III етап – 20-ті роки XX ст. – початок XXI ст.; IV етап – початок XXI ст. й донині;

– окреслено можливості застосування поліграфа в процесі розслідування злочинів у виді зловживання посадовим становищем, унаслідок чого: оцінюють достовірність даних, які повідомляє підозрювана особа; одержують орієнтовну інформацію щодо механізму й способу корупційних правопорушень; визначають коло підозрюваних та ймовірно причетних до події злочину осіб; встановлюють послідовність і необхідність проведення першочергових оперативно-розшукових заходів для виявлення, розкриття та припинення корупційних правопорушень тощо;

– виявлено суперечливості змісту й недосконалість конструкції кримінально-правової норми, що встановлює відповідальність за злочини, пов'язані зі зловживанням посадовим становищем, а саме: обмеження можливості доведення змови державного службовця з вигодонабувачем; наявність феномену дискретності повноважень посадової особи, складнощі чіткої та правильної кваліфікації, відмежування від інших видів кримінальних правопорушень від схожої кваліфікуючої ознаки, несформованість однозначного підходу до тлумачення поняття «всупереч інтересам служби», заподіяння шкоди виключно матеріального характеру;

удосконалено:

– розуміння кримінально-правової сутності поняття «зловживання посадовим становищем»;

– визначення соціально-психологічних наслідків злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем, як виявів корупційної поведінки особи;

– диференціацію понять «посадове становище» та «службове становище»;

– криміналістичні засади розслідування злочинів у виді зловживання посадовим становищем;

дістало подальший розвиток:

- компаративістський аналіз сутності зловживання посадовим становищем в іноземній та вітчизняній кримінально-правовій науці;
- кримінологічна оцінка рівня злочинності за ст. 364 КК України;
- тлумачення злочинів, пов'язаних зі зловживанням посадовим становищем, як корупційних за змістом і суттю;
- дослідження психологічних механізмів учинення корупційних злочинів.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані й аргументовані в дисертації теоретичні положення, висновки та пропозиції впроваджені за такими напрямками:

- *у практичній діяльності* – для вдосконалення процесу кримінального провадження щодо злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем (акти впровадження НАБУ від 30 квітня 2020 року; слідчого управління Головного управління Національної поліції в Кіровоградській області від 25 листопада 2020 року);
- *в освітньому процесі* – під час викладання таких навчальних дисциплін, як «Юридична психологія», «Актуальні проблеми слідчої діяльності», «Професійно-психологічна підготовка поліцейських» (акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 27 травня 2020 року).

Апробація матеріалів дисертації. Підсумки розроблення проблеми загалом та окремих її аспектів, одержані узагальнення й висновки було оприлюднено на всеукраїнських і міжнародних науково-практичних конференціях, зокрема: «Імплементация європейських стандартів запобігання корупції в Україні» (м. Київ, 22 березня 2019 року); «Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні» (м. Харків, 19–22 липня 2019 року); «Актуальні проблеми адміністративно-правової науки (до 95-річчя з дня народження Р. С. Павловського)» (м. Харків, 26 вересня 2019 року); «Чинники розвитку юридичних наук у XXI столітті» (Дніпро, 1–2 листопада 2019 року).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що містять сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (210 джерел на 22 сторінках) і двох додатків (на 6 сторінках). Загальний обсяг дисертації – 233 сторінок, з них основного тексту – 194 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ЗЛОВЖИВАННЯ ПОСАДОВИМ СТАНОВИЩЕМ ПРЕДСТАВНИКАМИ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ЯК ЮРИДИКО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

«Дай людині владу – і ти дізнаєшся хто вона» – афоризм, автором якого є знаний французький полководець і державний діяч Наполеон Бонапарт. Влада, з одного боку, надає людині необмежені можливості втілити в життя професійні знання та вміння, а з іншого – може стати непереборною спокусою використати її у власних корисних інтересах. Влада, надана державою особі, є інструментом виконання певних посадових функцій у суспільстві й апріорі не спонукає людину зловживати ними. Однак у який спосіб і за яких обставин цей інструмент буде використаний представником державної служби – це залежить від низки чинників та умов, серед яких вагомими є не тільки соціальні, правові, політичні, а й психологічні.

З огляду на зазначене, ґрунтовний розгляд проблеми «зловживання посадовим становищем представниками державної служби» можливий тільки за умови включення в предметне поле наукового дослідження суб'єкта злочину, його мотивів, поведінки та персоналізації в юридико-психологічному розрізі.

1.1. Історичні передумови та сучасне кримінально-правове розуміння поняття «зловживання посадовим становищем» держслужбовцями в Україні

Ретроспективний аналіз і розгляд сучасного розуміння «зловживання посадовим становищем» зумовлює необхідність розмежування понять, якими ми будемо оперувати в дослідженні, а саме: «посадове становище» та «службове становище».

Відповідно до визначення, запропонованого в словнику української мови, «посада» – це службове становище, пов'язане з виконанням певних обов'язків у якій-небудь установі, на підприємстві тощо [1, с. 305]. У ст. 2 Закону України «Про державну службу» міститься таке тлумачення: «посада» – це визначена структурою і штатним розписом первинна структурна одиниця державного органу та його апарату, на яку покладено встановлене нормативними актами коло службових повноважень. Посадовими особами відповідно до цього Закону вважають керівників і заступників керівників державних органів та їх апарату, інших державних службовців, на яких законами або іншими нормативними актами покладене здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій [2].

Досліджуючи службово-правові відносини, не можна оминати увагою питання «посади», оскільки як елемент будь-якого виду служби вона визначає мінімальний комплекс службових завдань і функцій здійснення. За посередництва посади відбувається залучення до службової діяльності конкретної особи. Жодна посада не може існувати за межами службових відносин, так само як і службова діяльність не може відбуватися без посередництва посади. Тому цілком виправданим є визначення посади як органічного елементу службових відносин. Посада є одною з форм поділу праці й забезпечує організацію діяльності людей в державних, громадських чи приватних структурах. Вона визначає зміст їхнього службово-правового статусу, окреслює коло службових завдань [3].

На відміну від професії чи спеціальності, посада залежить від конкретної особи й до її заміщення може існувати самотійно, що надає можливість виокремити вакантні (вільні) і зайняті посади. Її соціальна сутність втілюється через роль особи, яка її займає, тому правомірним є твердження, що посада є «юридичним описом соціальної позиції цієї особи» [4, с. 6]. Вона опосередковує відносини особи з організаційною структурою та створює передумови для реалізації завдань служби [5].

З огляду на зазначене, наукові пошуки в межах проблематики господарського, трудового й адміністративного права повинні ґрунтуватися на чіткому розведенні понять «посадове становище» та «службове становище», оскільки значущими питаннями постають особливості здійснення організаційно-розпорядчих і консультативно-дорадчих функцій особою на певній посаді. Предметне поле нашого дослідження не охоплює опрацювання окресленого кола питань. Ми не ототожнюємо ці поняття, ураховуючи, що посада є органічним елементом службових відносин. За допомогою поняття «посадове становище» акцентовано увагу на низці кримінальних правопорушень, які вчинюють керівники державних підприємств і розслідування яких здійснює НАБУ. Бюро може розслідувати корупційні правопорушення, учинені суб'єктами господарювання, у статутному капіталі якого частка державної або комунальної власності перевищує 50 відсотків, за умови, що розмір предмета злочину або розмір завданої ним шкоди в п'ятсот і більше разів перевищує розмір прожиткового мінімуму. Саме такі суб'єкти й учинені ними злочини визначено в більшості закінчених детективами Національного бюро проваджень [6, с. 348].

Зазначене й спрямувало подальше теоретико-емпіричне дослідження.

Історичне пізнання права, яке формує уявлення про еволюцію певних правових феноменів, є важливою умовою визначення їхньої сутності, оскільки сучасний стан цих феноменів здебільшого має відбитки минулого [7, с. 1]. Аналізуючи генезу правових феноменів, ми маємо можливість виявити детермінанти їх появи й тлумачення на певних історичних віхах розвитку суспільних відносин. Зазначене дає змогу оптимально оцінити наявні проблеми в цій сфері та сформулювати бачення щодо їх подолання. Виникнення таких злочинів, як «зловживання владою або службовим становищем», що є самотійною групою злочинних діянь, передбачає наявність порівняно розвинених суспільних відносин, особливості яких позначаються на системі й характері цієї групи злочинів. «З розвитком

самого ладу розвиваються й положення, що передбачають порушення його» [8].

Злочини, пов'язані зі зловживанням владою або службовим становищем, з'явилися одночасно з появою перших ознак державності. Державотворення обумовлювало виникнення державних органів і посад, які обіймали особи з повноваженнями представляти інтереси правителів цих держав. Наявність владних повноважень і можливостей у людини потенційно зумовило бажання їх використовувати в особистих інтересах у будь-який історичний період розвитку держави.

За часів Київської Русі княжа влада була майже не обмеженою. Хоча простому люду можна було подавати офіційні скарги на дії намісників за перевищення ними своїх повноважень, проте визначених санкцій такі норми не передбачали, а лише зазначали, що Бог буде суддею за такі дії [9. с. 6].

У другій половині XIV ст. почався тривалий процес інкорпорації земель тогочасної України до складу Литовської держави та Речі Посполитої, що позначилося і на правовій системі. У цей період та протягом кількох століть народ, який мешкав на території сучасної України, жив за різноманітними нормативно-правовими документами [10, С. 113].

Галицько-Волинське князівство, яке виникло на теренах міжусобних чвар, майже цілком рецепіювало державний устрій та правові традиції Київської Русі. Водночас у різних князівствах діяли розрізнені документи юридичного спрямування, у яких, на жаль, чітко не вирізнялися норми кримінально-правового змісту [11 с. 43].

Досліджуючи відповідальність за зловживання владою, С. Айдаєв акцентує увагу на тому, що одним з перших випадків встановлення на території Русі відповідальності за хабарництво як специфічну її форму є ст. 4 Псковської судової грамоти (1397–1467) [12, с. 14]. На території Великого Князівства Литовського діяли так звані Литовські статuti (1529, 1566, 1588) і Магдебурзьке право.

У Литовському статуті 1529 року було передбачено відповідальність за необережні злочини, учинені на службі, натомість статuti 1566-го та 1588 року не містили норм, що передбачали відповідальність за необережні злочини на військовій, державній чи суспільній службі [13, с. 462–463]. Однак у них було криміналізовано такі злочини проти порядку управління, як підроблення господарських листів або печатки, образа господарського радника чи посланця, недбале ставлення до утримування у в'язниці злочинця чи боржника, зневажливе ставлення до листів воєвод, старост і державців, порушення державної монополії на виготовлення та продаж пива в корчмах (артикул 33) й інших недозволених господарськими листами місцях [14, с. 29–30]. Артикул 11 розділу першого забороняв виступати проти рішення господаря (государя), що можна вважати окремою формою посадового злочину, так само як і підроблення листів, привілеїв чи печаток (артикул 16), монет (артикул 17), а також користування ними [15, с. 69]. Зокрема, ішлося про монетників, які зловживають під час виробництва на власну користь. В артикулі 10 розділу I Статуту Великого Князівства Литовського 1588 року є згадка про «маршалка» (в артикулі 22 розділу I так було названо осіб, що виконують публічні функції), а також «людей службових».

Історичне зміцнення державного устрою потребувало створення певних управлінських структур. За таких обставин владу вже можна було здійснювати від імені держави за допомогою державного апарату, сукупності посадових осіб, які для цього були наділені необхідним обсягом владних і службових повноважень. Водночас у процесі управління внаслідок різних обставин їх могло бути порушено. Тому постала необхідність встановлення відповідальності чиновників за порушення по службі [16, с. 28].

Тогочасні зловживання набували в основному форм надмірних поборів, а вперше пряма заборона на отримання матеріальних цінностей під час ведення судових справ і розгляду скарг чиновниками з'явилася в Судебнику 1497 року [17, с. 33]. Відповідні норми містили статті 1 та 67 Судебника [18, с. 64, 96].

Судебник, затверджений на засіданні боярської думи в червні 1550 року [18, с. 129], відображав зміцнення централізованої держави (станово-представницької монархії) і вперше містив окремий склад посадового злочину – винесення неправильного рішення внаслідок отримання хабаря [20, с. 67]. Зокрема, перевищення повноважень у формі лихоїмства каралося тілесним покаранням й обезчещенням (ст. 3, 8, 10) [18, с. 133].

Проблеми кримінальної відповідальності за хабарництво й інші форми вияву корисливих службових зловживань виявлено в Соборному уложенні 1649 року. У главі Х «Про суд» ці злочини розглядали як такі, що спрямовані проти інтересів правосуддя. У ст. 5 і 7 Соборного уложення передбачено кримінальну відповідальність за прийняття винагороди посадовими особами судових органів. Однак у ст. 6 розширено коло посадових осіб, які підлягали кримінальній відповідальності за отримання хабаря, до них належали люди, які виконували такі самі функції, як судові чиновники, зокрема було зазначено: «Да и в городах воеводам и дьяком и всяким приказным людям за такие неправды чинити тот же указ» [22, с. 102].

Уперше на теренах сучасної України поняття службових злочинів, які можна було б чітко схарактеризувати як зловживання владою або службовим становищем, було закріплено в кримінально-правовому законодавстві Російської імперії.

Різновиди службових злочинів в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 року було викладено ретельно й детально, а гіпотези та диспозиції статей містили безпосередні посилання на конкретні посади, різновиди служби посадовців [23].

Для тодішньої Росії цей збірник кримінально-правових норм вважався надзвичайно прогресивним, став вдалим прикладом регулятивної та імперативної норми щодо злочинів і проступків у сфері службової діяльності. Уложення містило норми як про дисциплінарну відповідальність, так і кримінальну відповідальність за один і той самий вид делікту. Цим

Уложенням встановлювалася суворі дисциплінарна відповідальність працівників судових, правоохоронних, а також державних органів за неналежне виконання (відправлення) ними наданих їм повноважень та кримінальну відповідальність за невиконання ними (умисне, неумисне чи необережне) владних повноважень, що безапелючно обумовлювало можливість диференційовано регулювати виконавчу дисципліну в державному апараті й водночас долати корупцію, а саме тому такий підхід має право на повноцінне існування і в сучасному законодавстві.

До переліку злочинів, які в сучасному значенні можна віднести до службових, належали діяння, визначені в статтях розділу V Уложення, що мав назву «Про злочини та проступки по службі государевій та громадській».

Глава перша містить перелік норм стосовно злочинів і проступків «про невиконання указів, законних по службі вимог і приписів». Сучасний кримінальний закон України не деталізує та не виокремлює подібні за змістом делікти у спеціальний розділ КК України або спеціальну норму відповідальності.

У главі другій встановлено відповідальність за перевищення влади та протизаконну бездіяльність (як умисну, так і необережну). Ця глава передбачала кримінальну відповідальність за незаконне втручання службової особи в діяльність іншої службової особи, катування, незаконний обшук, виїмку, затримання, арешт, втручання у приватне спілкування.

Отже, якщо перша й друга глави були присвячені переважно злочинам, у так званій, сфері публічного права, то глава третя – «протизаконним проступкам посадових осіб (як публічного, так і приватного права) під час зберігання чи управління ввіреним їм за службою майном». Загалом норми цієї глави встановлювали відповідальність за порушення у сфері господарських відносин, банківській сфері й державної скарбниці тощо. Деякі із цих статей відповідають сучасному тлумаченню зловживання владою або службовим становищем.

Наступним кодифікованим кримінальним законом було Кримінальне уложення Російської імперії 1903 року, у 37-й главі якого було передбачено відповідальність за злочини у сфері службової діяльності [24, с. 636–687].

Такі норми стали досконалішими, диспозиції статей – конкретнішими, у додатках до Положення визначалася низка нових термінів. У зв'язку з подіями, що відбулися у 1918 року воно цілком так і не набрало чинності, а залишилося лише прикладом для подальших поколінь радянських юристів-практиків у сфері побудови норм кримінального закону і науковців.

У перші роки радянської влади процес становлення кримінально-правових заборон негативних видів посадової поведінки був нерозривно пов'язаний з актуальними соціально-політичними умовами. Тому важливе значення мала дефініція «зловживання». У пункті 5 постанови Касаційного відділу Всеросійського центрального виконавчого комітету від 6 жовтня 1918 року «Про підсудність революційним трибуналам» було зазначено, що революційному трибуналові віддають тих, хто використовує своє громадське або адміністративне становище, зловживає владою, наданою йому революційним народом [25, с. 36].

За часи існування Директорії істотно збільшилася кількість службових злочинів. Це явище стало наслідком різних обставин й умов життя тогочасної України, під впливом яких більшість посадовців обирали як пріоритет особисту користь і власне збагачення. На наш погляд, зазначене було спричинене передусім тим, що службові злочини могли залишитися не тільки безкарними, а й зовсім невиявленими в умовах суспільних потрясінь. Водночас не надто суворе покарання, яке було передбачено за їх учинення, не могло слугувати суттєвим важелем їх превенції. Активну протидію службовим злочинам уряд Директорії розпочав 1920 року, коли стало очевидно, що діяльність службових осіб її державних і громадських органів безпосередньо сприяла дестабілізації ситуації в країні. Учинення таких злочинів, як хабарництво, перевищення службових повноважень,

зловживання владою, призвело до того, що населення України перестало довіряти й підтримувати уряд Директорії [26, с. 163–164].

У зв'язку із суспільною небезпечністю службових злочинів, про них ішлося в різних законодавчих актах, наприклад, постановах Раднаркому Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі – УСРР) «Про заходи боротьби зі службовими злочинами», «Про боротьбу з хабарництвом». Судові й адміністративні органи республіки зобов'язувалися застосовувати посилені заходи покарання, зокрема розстріл, за всі службові злочини, які підривали авторитет влади та спричиняли невдоволення широких верств населення [27, с. 273].

Період з 1920-го до 1960 року став часом, під час якого кримінальне законодавство України декілька разів зазнавало змін одночасно із загальним радянським кримінальним законодавством.

Зокрема, 1922 року був прийнятий перший КК УСРР. Посадовим злочинам у ньому було присвячено II главу Особливої частини «Посадові (службові) злочини», що містила норми про кримінальну відповідальність, упорядкування яких віддалено схоже на перелік статей, що викладені у Розділі XVII сучасного Кримінального кодексу. Так II главу Особливої частини «Посадові (службові) злочини» містила наступні статті: зловживання владою (ст. 105), перевищення влади (ст. 106), бездіяльність влади (ст. 107), недбале ставлення до служби (ст. 108), дискримінацію влади (ст. 109), зловживання владою, перевищення або бездіяльність влади й недбале ставлення до служби за обтяжуючих обставин (ст. 110), постанову суддями з корисливих або інших особистих мотивів неправосудного вироку (ст. 111), незаконне затримання, незаконний привід, а також примушування до дачі показань під час допиту шляхом застосування незаконних заходів стороною, що провадить слідство або дізнання (ст. 112), присвоєння посадовою особою грошей чи інших цінностей, які знаходяться в її віданні внаслідок службового становища (ст. 113), одержання хабаря (ст. 114), провокацію хабаря (ст. 115), службове підроблення (ст. 116), розголошення посадовими

особами відомостей, що не підлягають розголошенню (ст. 117), неподання посадовими особами в строк за вимогою центральних або місцевих властей необхідних відомостей, довідок, звітів тощо, надання яких для них є обов'язковим відповідно до закону (ст. 118).

Стаття 105 КК Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (далі – РСФСР) передбачала: «Зловживання владою, тобто вчинення службовою особою дій, які вона могла вчинити завдяки власному службовому становищу, що, не підпорядковані міркуванням службової необхідності, призвели до порушення правильної роботи установи або підприємства, або громадського порядку, або приватних інтересів окремих осіб» [28].

У примітці до ст. 105 «Зловживання владою» містилося поняття суб'єкта службового злочину – посадової особи. Такими визнавали осіб, які обіймають постійні або тимчасові посади в будь-якій державній (радянській) установі чи підприємстві, а також в організації чи об'єднанні, що мають згідно із законом певні права, обов'язки й повноваження в здійсненні господарських, адміністративних, просвітницьких та інших загальнодержавних завдань.

Відповідно до ст. 106 цього Кодексу, перевищенням влади вважали вчинення службовою особою дій, які явно виходили за межі наданих їй законом прав і повноважень. Таке діяння карали покараннями, передбаченими ч. 1 і 2 ст. 105. Відповідальність за ч. 2 ст. 106 наставала, якщо перевищення влади супроводжувалося насильством, застосуванням зброї чи особливо мученицькими або такими, що примножують особисту гідність, потерпілих діями. Таке діяння карали позбавленням волі на строк не менше ніж три роки, а за особливо обтяжуючих обставин – вищою мірою покарання.

Слід акцентувати увагу на ст. 109 КК РСФСР «Дискредитування влади, тобто вчинення посадовою особою дій, хоча й не пов'язаних з її службовими обов'язками, але таких, що явно підривають в очах трудящих гідність і

авторитет тих органів влади, представником яких посадова особа є» [28], а також ст. 110 КК РСФСР «Зловживання владою, перевищення або бездіяльність влади і недбале ставлення до служби, якщо наслідком таких дій став розлад центральних або місцевих господарських апаратів виробництва, розподілу або постачання, або розлад транспорту, укладання явно не вигідних для держави договорів або угод, чи будь-який інший підриг і марнування державного майна на шкоду інтересам трудящих» [28].

Варто звернути увагу, що тлумачення підригу гідності й авторитету органу державної влади або завдання шкоди інтересам трудящих не містило чіткого законодавчого визначення, не було прив'язано до встановленого розміру завданої шкоди, тому його здійснювали лише на розсуд слідчого або прокурора.

На цій підставі можна дійти висновку, що в КК УСРР 1922 року було закріплено доволі вичерпний перелік службових злочинів. Прообразом сучасної норми, яка передбачає відповідальність за зловживанням або перевищення повноважень службовою особою (незалежно від організаційно-правової форми), можна вважати ст. 105 КК УСРР 1922 року.

У КК УСРР 1927 року кримінальну відповідальність за посадові (службові) злочини було передбачено в главі III. Виходячи зі змісту ст. 109 цього Кодексу, зловживанням владою або службовим становищем визнавали такі дії службової особи, які вона могла вчинити виключно завдяки своєму службовому становищу та які не були зумовлені міркуваннями службової необхідності, мали своїм наслідком явне порушення правильної роботи установи чи підприємства або заподіяли йому майнову шкоду, або спричинили порушення громадського порядку чи охоронюваних законами прав та інтересів окремих громадян, якщо ці дії вчиняла посадова особа систематично або з міркувань корисливих, або іншої особистої зацікавленості, або хоча б і не спричинили, але завідомо для посадової особи могли спричинити тяжкі наслідки, тягне за собою позбавлення волі із суворою ізоляцією на строк не менше ніж шість місяців.

Тобто, крім відповідальності за зловживання владою, з'явилася відповідальність і за зловживання службовим становищем. Для настання відповідальності не обов'язковим було спричинення реальної шкоди, достатньо було лише ймовірної можливості її спричинення. Норму було доповнено вказівкою на систематичність вчинення такого діяння та на його мотив – корисливий або іншу особисту зацікавленість.

Згідно зі ст. 110 КК УСРР, до перевищення влади або службових повноважень були віднесені всі діяння, які явно виходять за межі прав і повноважень особи, наданих їй законом і які вона здійснює, за наявності ознак, передбачених у попередній статті. Це діяння карали позбавленням волі із суворою ізоляцією на строк не менше ніж шість місяців. Якщо ж перевищення влади чи повноважень супроводжувалося насильством, застосуванням зброї або болісними й такими, що ображають особисту гідність потерпілого, діями, то було передбачено таку саму міру покарання з підвищенням у виняткових випадках аж до розстрілу.

Виходячи з аналізу структури цієї норми, кримінально караним визнавали як перевищення влади, так і перевищення службових повноважень.

Незмінною залишилася норма, якою було передбачено відповідальність за зловживання владою, перевищення або бездіяльність влади й недбале ставлення до службових обов'язків, якщо внаслідок цього настав розпад керованого посадовою особою центрального апарату управління або таких самих господарських державних апаратів виробництва, торгівлі, кредиту і транспорту (ст. 112). Карали це діяння позбавленням волі із суворою ізоляцією на строк не менше ніж два роки, а за особливо обтяжуючих обставин (корислива зацікавленість, підроблення, розкрадання майна, хабарництво тощо) – аж до розстрілу. Позитивним є встановлення переліку обставин, що обтяжували вчинення цього злочину, однак все одно він не був вичерпним.

Також, позитивним кроком була спроба законодавця відмежувати злочинні діяння від дисциплінарних проступків. Про це йдеться у ч. 3 ст. 112 Кодексу: «у всіх інших випадках зловживання владою або службовим становищем, перевищення влади або службових повноважень, бездіяльності влади та недбалого ставлення до обов'язків, які не підпадають під ознаки цієї статті та попередніх статей (109–111), – дисциплінарне стягнення, що накладається відповідними органами».

Визначення поняття посадової особи, що було закріплено в примітці до ст. 112 цього Кодексу, також зазнало змін. Посадовими особами вважали осіб, що обіймають постійні або тимчасові посади в державній (радянській) установі, підприємстві, а також в організації чи об'єднанні, на які покладені законом певні обов'язки, права й повноваження в здійсненні господарських, адміністративних, професійних чи інших загальнодержавних завдань. Посадові особи професійних спілок за вчинені ними службові злочини (розтрата, хабар тощо), якщо вони притягнуті до відповідальності за постановами професійних спілок, відповідають як за злочини посадові. Тобто відбулося розширення кола осіб за суб'єктом злочину, що можуть бути визнані посадовими особами та притягатися до відповідальності за посадові злочини

Загалом кримінальне законодавство, прийняте в 1920–1930-х роках, і кримінальна політика цього періоду, зокрема щодо посадових злочинів, мали іманентне цьому історичному періоду соціально-політичне спрямування: поширеним стало застосування кримінального закону за аналогією, відповідальність не мала особистого характеру (повнолітні члени сім'ї зрадника Батьківщини підлягали позбавленню виборчих прав і заслання у віддалені райони Сибіру строком на 5 років), допускалося надання зворотної сили законам, що встановлює злочинність діяння, а норми, що захищають інтереси держави, передбачали вищу санкцію, ніж норми про злочини проти особи [29].

Особливість радянського нормотворення полягала в значному розширенні кола осіб, яких визнавали суб'єктами посадових злочинів. Із цього приводу А. Естрін слушно зауважив, що «радянське право... за принциповими міркуваннями зрушило щодо розширення змісту поняття «посадова особа» значно далі за буржуазне» [30, с. 30]. У роки становлення радянської правової системи суб'єктами посадових злочинів визнавали працівників, службовців як державних, так і громадських організацій, установ, підприємств. Дослідник А. Жижиленко стверджував, що «з погляду сучасного ладу, будь-який службовець є водночас посадовою особою, хоч якою незначною була б його функція в загальній системі державного устрою» [31, с. 5].

Тільки з другої половини 30-х років у радянській карній політиці сформувалася тенденція до звуження кола суб'єктів посадових злочинів. Зокрема, у наказах Народного комісаріату юстиції Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) від 5 січня та 29 квітня 1937 року йшлося про неприпустимість притягнення до кримінальної відповідальності за посадові зловживання та недбалість рядових робітників і колгоспників [32, с. 15–16].

Уперше схоже за змістом із сучасним тлумаченням зловживання владою або службовим становищем було закріплене в КК Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР) 1960 року, а саме в ст. 165 «Зловживання владою або службовим становищем». Його було визначено як умисне, з корисливих мотивів або іншої особистої заінтересованості використання службовою особою власного службового становища всупереч інтересам служби, якщо воно завдало істотної шкоди державним чи громадським інтересам або охоронюваним законом правам й інтересам окремих громадян [33]. Стаття також містила кваліфікуючу ознаку – спричинення тяжких наслідків, хоча в КК не містилося визначення ні істотної шкоди, ні тяжких наслідків.

Перевагою було закріплення в окремій статті визначень понять, які використано в статтях цієї глави (ст. 164 КК). Зокрема, службовими особами визначено осіб, які постійно або тимчасово здійснюють функції представників влади, а також обіймають постійно чи тимчасово на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форм власності посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків, або виконують такі обов'язки за спеціальним повноваженням.

У такій редакції цей закон діяв і в незалежній Україні, доки до нього не було внесено зміни й доповнення Законом України «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності посадових осіб» від 11 липня 1995 року. Згідно із цими змінами в ст. 164 було визначено істотну шкоду, а саме: «якщо вона полягала в заподіянні матеріальних збитків, що в п'ять і більше разів перевищувала неоподатковуваний мінімум доходів громадян», а також тяжкі наслідки – «вважалася шкода, яка в двадцять п'ять і більше разів перевищувала неоподатковуваний мінімум доходів громадян» [33].

Зміна економічної системи в Україні після розпаду СРСР зумовила необхідність зміни редакції ст. 165, відповідно до якої зловживання владою або посадовим становищем передбачало завдання істотної шкоди, зокрема вже й інтересам юридичних осіб.

Кримінальний кодекс України 2001 року, а саме ст. 364 (з якої і понині починається розділ XVII «Злочини у сфері службової діяльності»), містить таке визначення поняття зловживання владою або посадовим становищем: «Умисне, з корисливих мотивів чи в інших особистих інтересах або в інтересах третіх осіб використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби, якщо воно заподіяло істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб» [33].

У Кодексі 2001 року застосовано термін «службова особа», який за змістом є ідентичним такому самому поняттю, яке використано в КК УРСР 1960 року. Поняття службової особи визначено в п. 1 примітки до ст. 364 КК. Закон про кримінальну відповідальність визнає певних осіб службовими незалежно від сфери їхньої діяльності. Такими може бути визнано осіб, які постійно або тимчасово здійснюють функції представників влади, а також обіймають постійно чи тимчасово на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форми власності посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або виконують такі обов'язки за спеціальним повноваженням. Службовими особами також визнають іноземців або осіб без громадянства, які виконують обов'язки, зазначені в п. 1 цієї примітки.

Утім зазначена редакція статті досі давала стороні обвинувачення широкі повноваження для суб'єктивної оцінки таких понять, як «школа охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам». Невстановлення чітко визначеного порогу завданої шкоди надавало правоохоронним органам і прокуратурі можливості для зловживання шляхом суб'єктивної оцінки об'єкта злочину та вибіркового притягнення до відповідальності, що нерідко мало форму політичних переслідувань опонентів владою.

У науковій літературі зміст ст. 364 і 365 КК України вже протягом тривалого часу зазнавав жорсткої критики. Так, М. Хавронюк стверджував, що ст. 364 КК України є надто складною в застосуванні, оскільки містить чимало оцінних ознак, її застосовують лише як додаткову, а тому потреби в її наявності немає. Її відсутність в КК України цілком можна компенсувати кваліфікуючою ознакою на кшталт «вчинення злочину службовою особою з використанням службового становища» [34, с. 64]. Згодом правник уточнив свою позицію. На його думку, допустимою є кримінальна відповідальність за умисне зловживання службовим становищем у формі порушення законодавства службовою особою під час виконання своїх функцій з метою

одержання неправомірної вигоди для себе чи іншої особи; у решті випадків «вчинення діяння службовою особою з використанням службового становища» має бути передбаченим як обтяжуюча обставина в статтях КК України про діяння, що вчиняють службові особи [35].

Надалі, критикуючи передбачені ст. 364 і 365 КК України склади злочинів, М. Хавронюк зазначає, що в більшості кримінальних кодексів держав Європи, крім держав СНД, не передбачено відповідальності за зловживання владою чи службовим становищем і за перевищення влади чи службових повноважень. Зазвичай кримінальна відповідальність установлена тільки за конкретні, чітко визначені дії, що становлять спеціальні випадки незаконного використання службового становища. Така ситуація є результатом дії принципу правової визначеності, за яким кожен західноєвропейський чиновник і посадовець чітко знає, як він може вчиняти, а як – не може [36].

Відповідно до положень Конвенції Організації Об'єднаних Націй (далі – Конвенції ООН) проти корупції від 31 жовтня 2003 року, яка набрала чинності для України 1 січня 2010 року, зловживання владою або службовим становищем є корупційним діянням, однак його криміналізація залишена на розсуд держав-учасниць. Парламентська Асамблея Ради Європи (далі – ПАРЄ) ще 2012 року у своїй Резолюції № 1862 «Функціонування демократичних інститутів в Україні» зазначила, що ст. 364 і 365 КК України є занадто широкими в застосуванні та, по суті, дозволяють постфактум криміналізацію звичайних політичних рішень, що суперечить принципу верховенства права та є неприйнятним», тож закликала Україну внести зміни до цих статей відповідно до стандартів Ради Європи.

У проєкті цього Звіту ПАРЄ дослівно зауважено, що українське законодавство дозволяє криміналізувати політичні рішення посадовців: «Статті 364 (зловживання службовим становищем) і 365 (перевищення влади або службових повноважень) – це пережиток радянського Карного кодексу, до якого вони були включені ще за часів Й. Сталіна. Статті 364 та 365

допускають надзвичайно широке тлумачення і надають прокурору значну свободу дій. Фактично, що видно з процесів над колишніми урядовцями, ці статті дозволяють постфактум криміналізувати звичайні політичні рішення урядовців, які можна піддати сумніву заднім числом або які не сприймала тодішня опозиція, яка знаходиться при владі. Криміналізація нормального прийняття політичних рішень – це порушення верховенства права, яке готує ґрунт для політично мотивованих обвинувачень. Це неприпустимо для демократичного суспільства. На додачу, оцінка політичних рішень та їхніх наслідків – прерогатива парламентів та, в кінцевому підсумку, виборців, а не судів. Оскільки в багатьох країнах лунають заклики судити політиків за їхні макроекономічні рішення, які призвели до нинішньої фінансової кризи, ми б хотіли рекомендувати розробити чіткі міжнародні стандарти для розмежування політичної та кримінальної відповідальності».

У зв'язку з викладеним і необхідністю імплементації до національного законодавства положень Конвенції ООН проти корупції, ст. 364 КК України було змінено й викладено так: «Зловживання владою або службовим становищем, тобто умисне, з метою одержання будь-якої неправомірної вигоди для самої себе чи іншої фізичної або юридичної особи використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби, якщо воно завдало істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб».

Таким чином, було здійснено заміну в абзаці першому частини першої: слова «корисливих мотивів чи в інших особистих інтересах або в інтересах третіх осіб» словами «з метою одержання будь-якої неправомірної вигоди для самої себе чи іншої фізичної або юридичної особи».

Проаналізувавши зміни й оцінивши їх зручність і доцільність для правозастосовної діяльності, можна дійти висновку, що такі обов'язкові ознаки суб'єктивної сторони злочину, як корисливий мотив, інші особисті

інтереси або інтереси третіх осіб, були дуже розмитими й термінологічно невизначеними.

Проте нові зміни до диспозиції цієї статті, що зумовили виникнення нових обов'язкових ознак суб'єктивної сторони, а саме постановки мети злочину у вигляді «одержання неправомірної вигоди для самої себе чи іншої фізичної або юридичної особи», мають конкретне законодавче визначення, яке міститься в ст. 364-1 КК України (поняття неправомірної вигоди), що законодавчій конструкції суб'єктивної сторони цього злочину надає вичерпності.

Водночас предмет доказування став складнішим і деталізованішим, що звужує перелік діянь, які б підпадали під кваліфікацію за ст. 364 КК України.

Диспозиція статті 364 КК України була ширшою в частині визначення мети й мотиву злочину, що полегшувало процес притягнення винних до кримінальної відповідальності, збільшувало їх кількість, але відсутність конкретного визначення ознак суб'єктивної сторони злочину порушувало право громадян на захист і принцип диспозитивності в кримінальному процесі.

Неможливість знайти відповідь на питання предмету корисливого мотиву, інших особистих інтересів або інтересів третіх осіб, здебільшого призводило до перекваліфікації дій підсудного на дію, визначену в ст. 367 КК України, – службова недбалість, адже не знаходили обґрунтування та логічного пояснення сторони обвинувачення.

Унаслідок недосконалості цієї норми відбувалося штучне статистичне підвищення слідчими органами рівня злочинності за ст. 364 ККУ.

Також законодавець буквально звузив розуміння істотної шкоди, виключивши з нього заподіяння шкоди немайнового характеру й збільшивши її розмір у майновому вираженні, а також установив, що істотною шкодою вважають таку шкоду, яка в сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Поступово було змінено істотні ознаки аналізованих складів злочинів і звужено кількість службових злочинів, за які настає кримінальна відповідальність, що призвело до створення умов для декриміналізації низки злочинів, вчинених до внесення окреслених змін. Істотна шкода вже не полягала у підриві авторитету й престижу органів державної влади чи місцевого самоврядування.

Наприклад, якщо незаконними умисними діями службової особи під час ведення господарської діяльності, виконання робіт, проведення тендеру тощо завдано шкоду, яка хоча б на копійку менша 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, у такому випадку склад злочин відсутній, що не можна вважати ефективним на справедливим як для економіки країни, так і для протидії корупції.

Цілком слушно зауважив А. Задорожний, що ціну службової злочинності слід розглядати не тільки в її матеріальному вираженні, а й як соціальні, моральні, фізичні та інші шкідливі наслідки вчинених злочинів у сфері службової діяльності [37].

Крім цього, С. Кравчук [38] акцентує увагу на політичній ціні злочинів у сфері службової діяльності, що полягає в приниженні ролі держави, підриві довіри населення до уряду, послабленні зовнішньополітичного авторитету держави тощо.

Визначати розмір матеріальних збитків, шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяної кримінальним правопорушенням відповідно до п. 6 ч. 2 ст. 242 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, мають виключно експертним шляхом. Експертизу проводить експертна установа, експерт або експерти, за дорученням слідчого судді чи суду, наданим за клопотанням сторони кримінального провадження або, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права [39].

Якщо проаналізувати інші суттєві зміни, які відбулися в кримінальному законодавстві 2014 року, й новели вітчизняного законодавства, що передбачають відповідальність за злочини у сфері службової діяльності, то слід зауважити, що в останній редакції Кодексу з'явилося таке поняття, як неправомірна вигода, яке застосовано у ст. 368 «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою», що підмінило попередню назву статті «одержання хабаря». Від тлумачення законодавцем цього поняття залежить, чи буде міститися в діяннях особи склад злочину, тому відповідно до примітки до ст. 354 КК України на поточний момент неправомірною вигодою вважають грошові кошти чи інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, будь-які інші вигоди нематеріального чи негрошового характеру, які пропонують, обіцяють, надають чи одержують без законних на те підстав. Аналогічне визначення неправомірної вигоди міститься в Законі України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року, який також було прийнято в межах реформування системи запобігання корупції відповідно до міжнародних стандартів. До змін, внесених до КК України 12 лютого 2015 року, неправомірна вигода мала мінімальний поріг на рівні 0,5, а потім – 1,5 неоподаткованого мінімуму доходів громадян, врешті-решт, вона наявна незалежно від її розміру.

Крім того, з'явилося поняття «службова особа юридичної особи приватного права», унаслідок чого було запроваджено нові статті Кодексу, що мають схожий склад кримінального правопорушення, проте зі спеціальними суб'єктами й, відповідно, зменшеними санкціями статті: ст. 364-1 «Зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми» і ст. 365-2 «Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги».

У попередньому значенні ст. 368 КК України «одержання хабара» акцент законодавця був на предметі злочину – грошові кошти одержані службовою особою за вчинення дій в інтересах особи, яка надає хабар. На

відміну від попередньої редакції статті, на поточний час злочин, передбачений ст. 368 КК України, вважають закінченим з моменту висловлення прохання надати або прийняття пропозиції отримати неправомірну вигоду службовою особою за вчинення в інтересах того, хто пропонує неправомірну вигоду, будь-якої дії з використанням наданої їй влади й службового становища.

З огляду на викладене, аналізуючи генезис кримінально-правового розуміння зловживання владою або службовим становищем, можна дійти висновку, що воно на різних етапах завжди передбачало такий обов'язковий елемент, як заподіяння істотної шкоди, від визначення якої залежить, чи буде виконано об'єктивну сторону цього злочину. Якщо визначення розміру матеріальних збитків знаходило своє відображення в законі про кримінальну відповідальність, то визначення немайнової шкоди залишалося на розсуд органів досудового розслідування та суду. У зв'язку із цим Пленум Верховного Суду України (далі – ВСУ) у постанові від 26 грудня 2003 року № 15 Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень дійшов такого висновку: якщо шкода полягала в заподіянні суспільно небезпечних наслідків нематеріального характеру, питання про її істотність вирішували з огляду на конкретні обставини справи. Зокрема, істотною шкодою могли визнавати порушення охоронюваних Конституцією України чи іншими законами прав і свобод людини та громадянина (право на свободу й особисту недоторканність, недоторканність житла, виборчі, трудові, житлові права тощо), підрив авторитету, престижу органів державної влади чи органів місцевого самоврядування, порушення громадської безпеки та громадського порядку, створення обстановки й умов, що ускладнюють виконання підприємством, установою, організацією своїх функцій, приховування злочинів. Під час вирішення питання про те, чи було заподіяно істотної шкоди, ураховували кількість потерпілих громадян, розмір моральної шкоди чи упущеної вигоди тощо.

Нечітке законодавче тлумачення істотної шкоди призвело до різної судової практики. У постанові ВСУ 16 від 27 жовтня 2016 року № 5-99кс Суд погодився з тим, що у зв'язку із внесенням змін до примітки ст. 364 КК України відбулося звуження змісту кримінально-правового поняття «істотна шкода» (і «тяжкі наслідки»), тобто сталася часткова декриміналізація, зокрема, таких діянь, як зловживання владою або службовим становищем і перевищення влади або службових повноважень [40].

На противагу цьому суддя ВСУ С. Вус висловив власну думку, зазначивши, що зміна примітки до ст. 364 КК України відбулася без зміни диспозиції ст. 364. Тобто, попри зміну примітки до ст. 364, незмінним залишився об'єкт кримінально-правової охорони відповідних суспільних відносин – суспільні відносини, пов'язані із законним, у межах наданих повноважень, здійсненням відповідною особою своїх службових повноважень. Незмінними залишилися й умови настання кримінальної відповідальності – завдання істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб.

Суддя зазначає: оскільки інше не зазначено в диспозиції статті, а примітка до статті не може змінювати зміст самої статті, то немає жодних підстав звужувати об'єкт кримінально-правової охорони лише до матеріальних аспектів. Адже шкоди може бути завдано й тим правам і свободам, які не мають вартісного вираження. Пункт 3 примітки висвітлює ознаки істотної шкоди лише у вартісному вираженні, однак не визначає обсягу прав, свобод чи законних інтересів, які можуть мати саме вартісне (кількісний) вираження (еквівалент).

Верховний Суд в ухвалі від 10 травня 2018 року у справі № 215/6523/13-к зауважив, що розуміння істотної шкоди лише як майнової «є результатом буквального тлумачення норм матеріального закону, тоді як у цьому разі більш ефективним є системно-структурний аналіз норм матеріального права, викладених у розділі про злочини у сфері службової

діяльності з огляду на родовий об'єкт кримінально-правової охорони», а також що «примітка до тієї чи іншої статті, як правило, лише уточнює, конкретизує та розкриває зміст окремих приписів, які передбачені диспозицією відповідної статті КК» [41].

Верховний Суд повинен остаточно вирішити це питання, проте в такому разі ми визнаємо можливість поширювального тлумачення норм кримінального закону, що суперечить принципам як національного закону про кримінальну відповідальність, так і міжнародним стандартам у галузі захисту прав людини.

Неякісний закон і широке його тлумачення може призвести до порушення принципу законності, а також права на справедливий суд та заборону покарання без закону, передбачених ст. 6, 7 Конвенції з прав людини. Так, у п. 51 рішення Європейського суду з прав людини (справа «Щокін проти України») визначено вимогу до якості закону, який має бути «доступним для зацікавлених осіб, чітким та передбачуваним у своєму застосуванні», а в п. 100 рішення у справі «Лійвік проти Естонії» зауважено, що «...широке тлумачення може, в принципі, зробити будь-яке порушення закону кримінальним злочином...». Тобто закон має бути прописаний настільки чітко, щоб людина вичерпно розуміла, за яке саме діяння може наступити відповідальність і якого виду.

Аналізуючи наслідки законодавчих змін у кримінальному законодавстві 2014 року, О. Марін зазначає, що вони істотно звужують сферу застосування ст. 364–367 КК України. На думку науковця, незрозумілою стає кримінально-правова оцінка, наприклад, невиконання службовою особою своїх обов'язків через несумлінне ставлення до них, що потягнуло заподіяння шкоди життю або здоров'ю потерпілого. Якщо раніше такі випадки однозначно могли бути кваліфіковані за ч. 2 ст. 367 КК України, то тепер – однозначно ні. Як діяти, якщо така службова недбалість не передбачена спеціальними нормами інших розділів Особливої частини КК України, законодавець не пояснює. Тож учений вважає, що суспільно небезпечні

діяння опиняються поза сферою дії КК, є фактично декриміналізованими [42, с. 102].

На переконання В. Антипова, зміни призвели до декриміналізації суспільно небезпечних діянь у сфері службової діяльності. Це не лише суперечить завданням протидії корупції; заподіяння шкоди нематеріального характеру означає відсутність складів злочинів, передбачених ст. 364-1, 365, 365-2, 366 і 367 КК України [43, с. 12]. Істотна шкода й тяжкі наслідки як ознаки складів злочинів у сфері службової діяльності (службова недбалість зокрема), вважає К. Задоя, полягають виключно в шкоді майнового характеру, а якщо поряд із майновою шкодою спричинена шкода життю або здоров'ю людини – остання потребує додаткової кваліфікації за відповідними статтями КК України [44, с. 32–35].

Отже, редакція ст. 364 КК України потребує вдосконалення та чіткого визначення об'єктивної сторони зловживання владою або службовим становищем, щоб унеможливити різне її тлумачення. На наш погляд, визначення цього діяння має містити спричинення наслідків у вигляді істотної шкоди й немайнового характеру, оскільки, з огляду на об'єкти, яким може бути завдано шкоду, її не завжди можна обчислити. Вбачається за необхідне повернути в примітку до ст. 364 КК України слова «якщо вона полягає в заподіянні матеріальних збитків».

На наш погляд, в умовах поширення корупції майже на всі сфери суспільних відносин в Україні не може поставати питання про декриміналізацію, навіть часткову, зловживання владою чи службовим становищем, а протидія корупції потребує жорсткої боротьби з боку держави, зокрема, посилення відповідальності за вчинення корупційних правопорушень й удосконалення кримінального законодавства.

1.2. Компаративістський аналіз сутності зловживання посадовим становищем у зарубіжній та вітчизняній кримінально-правовій науці

Нормативні приписи про застосування кримінальної відповідальності щодо службових осіб не є новелою законодавства, адже у національному законодавстві вони здолали доволі тривалий етап становлення та постійного вдосконалення. У цьому контексті КК України останніми роками зазнав істотних змін, а отже, є підстави стверджувати про необхідність ґрунтовного переосмислення концепції відповідальності службових осіб, перегляду усталених підходів до вирішення питань кваліфікації таких діянь, установлення меж відповідальності за їх учинення тощо.

У сучасних умовах поширення злочинів корупційної спрямованості, серед яких переважають зловживання владою або службовим становищем, вельми актуальною та нагальною постала проблема розроблення та впровадження ефективного механізму протидії цим кримінальним явищам. Створення цього механізму передбачає запровадження ефективної системи протидії таким злочинам, реформування кримінального та кримінального процесуального законодавства, ужиття невідкладних заходів, спрямованих на вдосконалення слідчої і судової практики.

Питання кримінальної відповідальності за злочини у сфері службової діяльності є дискусійним. Відповідальність за корупційні та схожі з ними злочини необхідно деталізувати, у зв'язку з чим статті Кодексу, що передбачають відповідальність у сфері службової діяльності, потребують усебічного, неупередженого аналізу на предмет відповідності основоположним принципам кримінального права. Для цього слід здійснити компаративістський аналіз сутності зловживання посадовим (службовим) становищем в іноземній та українській кримінально-правовій науці.

Учені не сформували єдиної позиції щодо термінології та сутності порівняльного правознавства. Для позначення порівняльно-правових досліджень використовують різні поняття: «порівняльне правознавство»,

«порівняльне право», «компаративістика», «порівняльна юриспруденція». Порівняння тлумачать як процес відображення та фіксації відношень тотожності, схожості в правових явищах різних держав, порівнюють одиничне, особливе й загальне в таких явищах [45].

Термін «порівняльна юриспруденція» – це синонім терміна «порівняльне правознавство» (одне зі значень юриспруденції – правознавство). З'ясовуючи співвідношення понять «порівняльне право» і «порівняльне правознавство», доходимо висновку, що обидва терміни активно використовують учені для позначення одного й того самого правового явища, тож мають право на існування. Відмінність полягає в тому, що перший з них є поширенішим у західній юридичній науці, а другий – у соціалістичній та постсоціалістичній науці [46, с. 11].

В Україні, Росії та інших пострадянських країнах здебільшого послуговуються терміном «порівняльне правознавство», натомість у країнах Європи й Сполучених Штатах Америки (далі – США) використовують термін «порівняльне право» (наприклад, у Федеративній Республіці Німеччині – «die Rechtsvergleichung» (термін, що складається з двох слів: «das Recht» – право, «die Vergleichung» – порівняння); у Польщі – «Komparatysty kaprawnicza» або «prawo porównawcze» – правнича компаративістика або порівняльне право; у Франції – «Droitcomparé» – порівняльне право; в США та Великій Британії – «Comparative Law» – порівняльне право) [47, с. 115–116].

Юридична компаративістика – система знань, накопичених під час порівняльних досліджень у правовій сфері. Термін «компаративістика» походить від латинського слова «comparo», що означає «порівнювати». Цим терміном позначають будь-яке порівняльне дослідження, а не лише юридичне [47, с. 116].

Відправним пунктом є використання тих самих понять і термінів, які використовують в іншій правовій системі, і це забезпечує ефект під час порівняння споріднених систем. Унаслідок розширення кола порівнюваних

правових явищ знижується вірогідність тотожності юридичної термінології, зростає ризик припуститися помилок під час пошуку іноземного юридичного поняття, у зв'язку з чим аналіз сутності зловживання посадовим (службовим) становищем в іноземній та вітчизняній кримінально-правовій науці має ґрунтуватися на порівнянні національних норм кримінального права та норм інших країн. Юридична компаративістика досліджує геоправовий простір шляхом порівняння комплексу правових явищ, які тісно пов'язані з політичними, соціальними, культурними й іншими аспектами функціонування правових систем в об'єктивно наявному національному та загальносоціальному контексті [48].

В умовах сьогодення можна визначити такі два основні завдання як загальної юридичної, так і кримінально-правової компаративістики:

- запозичення іноземних правових норм під час створення нових або реформування вже наявних національних нормативно-правових актів (у значенні «законодавчої юридичної компаративістики» (Legislative Rechtsvergleichung);
- порівняльний аналіз різних правопорядків з метою поглиблення розуміння права («науково-теоретична юридична компаративістика» (Wissenschaftlichtheoretische Rechtsvergleichung);

Діяння, передбачені в розділі XVII Особливої частини КК України [49], належать до так званих загальних видів службових злочинів і злочинів, пов'язаних з наданням публічних послуг, безпосереднім об'єктом кожного з яких є суспільні відносини, що забезпечують нормальну службову діяльність в окремих ланках апарату управління органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських об'єднань, юридичних осіб публічного і приватного права, а також відносини, що забезпечують нормальну професійну діяльність тих осіб, які під час її здійснення наділені правом надавати публічні послуги.

На думку В. Тютюгіна, обов'язковою ознакою складу злочину більшості діянь, передбачених у розділі XVII Особливої частини КК України,

є предмет злочину: за ст. 368, 368-2, 368-3, 368-4, 369, 369-2 КК України – це неправомірна вигода. Об'єктивна сторона розглядуваних злочинів характеризується тим, що одні з них (ст. 364, 364-1, 365-2, 367) можуть бути вчинені як шляхом дії, так і бездіяльності; інші (ст. 365, 366, 368, 368-2, 368-3, 368-4, 369, 369-2, 370) – лише шляхом активної поведінки – дії. Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони переважної більшості розглядуваних злочинів є наявність безпосереднього зв'язку між діянням особи та її службовою діяльністю чи діяльністю, пов'язаною з наданням публічних послуг.

Таке діяння завжди: а) обумовлене службовим становищем суб'єкта або його службовими повноваженнями чи повноваженнями з надання публічних послуг; б) вчиняють усупереч інтересам служби чи юридичної особи приватного права або всупереч тим інтересам, заради задоволення та охорони яких особу наділено повноваженнями з надання публічних послуг під час здійснення нею певної професійної діяльності. Закон безпосередньо встановлює, що в разі вчинення злочину службовою особою юридичної особи публічного права (ст. 364, 365, 368, 369-2 КК України) такий зв'язок виявляється у використанні суб'єктом свого службового становища, а в разі його вчинення службовою особою юридичної особи приватного права або особою, яка надає публічні послуги (ст. 364-1, 365-2, 368-3), суб'єкт використовує лише власні (надані йому законодавством) службові повноваження чи повноваження з надання публічних послуг [50].

У КК України диференційовано відповідальність так званих «публічних» службових осіб і службових осіб приватного права. Стаття 364 передбачає відповідальність «публічних» службових осіб, яким притаманно те, що вони наділені повноваженнями та виступають від імені держави загалом, органу місцевого самоврядування або ж не будь-якого, а лише державного чи комунального підприємства, установи, організації.

Поняття такої інституції окреслено в абз. 1 п. 1 примітки до ст. 364 КК України шляхом вказівки на такі ознаки:

- наявність у статутному фонді юридичної особи державної чи комунальної частки, яка перевищує 50 %;

- наявність частки, яка забезпечує державі чи територіальній громаді право вирішального впливу на господарську діяльність такого підприємства.

Якщо перша ознака доволі очевидна, то друга потребує конкретизації. Вирішальний вплив на господарську діяльність обумовлений не стільки розміром частки в майні, скільки повноваженнями, якими наділені співвласники щодо створення керівних органів суб'єкта господарювання, здійснення основних господарських операцій (відчуження майна, укладення договорів на певну суму), підбиття підсумків господарської діяльності, злиття та припинення функціонування підприємства тощо [51, с. 76].

Частку, необхідну для проведення зазначених дій або ж для їх блокування (і здійснення в такий спосіб вирішального впливу на діяльність), визначає статут конкретного суб'єкта господарювання з огляду на його організаційну форму, причому вона може бути як більшою, так і меншою за 50 %. Державна чи комунальна частка в майні юридичної особи може змінюватися. Тому її розмір потрібно встановлювати на момент учинення зловживання.

У КК України спеціальний суб'єкт є головною кваліфікуючою ознакою споріднених складів злочину, визначених розділом XVII, а саме:

- «Зловживання владою або службовим становищем» (ст. 364);
- «Зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми» (ст. 364-1);
- «Перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу» (ст. 365);
- «Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги» (ст. 365-2).

Якщо в ст. 364 КК України спеціальним суб'єктом злочину є державний службовець у загальному значенні Закону України «Про

державну службу» або місцевого самоврядування, то в ст. 365 КК України це працівник правоохоронних органів, перелік яких визначено в ст. 1 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», а в ст. 364-1 і 365-2 – це службові особи юридичних осіб приватного права або особи, професійна діяльність яких пов'язана з наданням публічних послуг. Слід зауважити, що кваліфікуючою ознакою, визначеною в ч. 2 ст. 365 КК України, є насильство або погроза застосування насильства, застосування зброї чи спеціальних засобів або болісних і таких, що ображають особисту гідність потерпілого, дій, за відсутності ознак катування. Прийняття законодавцем такої кваліфікуючої ознаки вірогідно пов'язано з численними позовами громадян України до Європейського суду з прав людини у зв'язку з масовими порушеннями прав людини працівниками правоохоронних органів.

У площині матеріального кримінального права слід заважати на те, що, з одного боку, зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України) має ознаки корупційного правопорушення та належить до корупційних злочинів, зокрема й міжнародних, а з іншого – є злочином у сфері службової діяльності. Це засвідчує і ч. 5 ст. 65 «Відповідальність за корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення» розділу XI «Відповідальність за корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення та усунення їх наслідків» Закону України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII «Про запобігання корупції», у якій зазначено, що особа, якій повідомлено про підозру в учиненні нею злочину у сфері службової діяльності, підлягає відстороненню від виконання повноважень на посаді в порядку, визначеному законом. Неоднозначність такого тлумачення потребує законодавчого врегулювання та, на наш погляд, виокремлення корупційних злочинів у самостійний розділ КК України [52, с. 143].

Проте, на переконання М. Хавронюка, перевищення влади або службових повноважень (ст. 365 КК України) не є спеціальним складом

зловживання владою або службовим становищем. Хоча ці два злочини і мають низку схожих ознак, вони є різними, зокрема за характером діяння [53].

Натомість інша група вчених стверджує, що в разі вчинення перевищення влади або службових повноважень службовою особою, яка не є працівником правоохоронного органу, діяння слід кваліфікувати за ст. 364 КК України як зловживання владою або службовим становищем. Наприклад, В. Хашев стверджує, що всі злочинні діяння працівників правоохоронних органів, які раніше підпадали під ознаки зловживання владою або службовим становищем, після набуття чинності зазначеними змінами слід так само кваліфікувати за ст. 364 КК України, а не за ст. 365, оскільки за аналогічні діяння службова особа має відповідати як за зловживання владою або службовим становищем, а працівник правоохоронного органу – за перевищення влади або службових повноважень [54, с. 203].

Цю позицію поділяє Г. Анісімов, який запевняє, що перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу (ст. 365 КК України) є спеціальним видом зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України). Тобто зловживання владою або службовим становищем (ст. 364) співвідноситься з перевищенням влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу (ст. 365 КК України) як загальна та спеціальна норми, а вчинення працівником правоохоронного органу дій, що явно знаходяться за межами його компетенції, – різновидом зловживання владою чи службовим становищем, протиправного їх використання. Учинення іншими службовими (не працівниками правоохоронного органу) особами дій, що явно знаходяться за межами їхньої компетенції, повинні дістати кримінально-правову оцінку в межах ст. 364 або 364-1 КК України (звісно, за відсутності ознак інших спеціальних складів злочину, наприклад, передбачених ст. 366, 368, 3683 КК України тощо) [55, с. 255–256].

Вбачається, що зміст зловживання владою та перевищення влади є неоднаковим, про це зауважує судова практика, а тому шукати альтернативу

ст. 365 для службових осіб (не працівників правоохоронних органів) у положеннях ст. 364 КК України є невинуватеним. Саме тому деякі науковці стверджують, що умисне вчинення дій, які явно виходять за межі наданих повноважень (окрім дій, передбачених ч. 2 ст. 365 КК України), будь-якою іншою публічною службовою особою, крім працівників правоохоронних органів, може потягнути за собою лише адміністративну, дисциплінарну та цивільно-правову відповідальність, можливостями яких необхідно користуватися цілком у всіх необхідних випадках через механізми, передбачені Кодексом адміністративного судочинства, Кодексом про адміністративні правопорушення, Цивільним кодексом (далі – ЦК), законами, що визначають підстави дисциплінарної відповідальності службових осіб [53].

Зазначимо, що дискусії з приводу співвідношення положень ст. 364 і ст. 365 КК України зумовлюють формування в теорії кримінального права позиції про відмову від використання в Кодексі поняття «перевищення влади або службових повноважень», натомість пропонують передбачити в цьому нормативно-правовому акті спеціальні склади зловживання владою або службовим становищем [56, с. 33].

У кримінальному законодавстві інших країн норми, що передбачають кримінальну відповідальність за зловживання владою або службовим становищем, а також за перевищення влади та службових повноважень, різняться. Такого висновку доходимо на підставі аналізу статей КК тих країн, які передбачають кримінальну відповідальність за злочини, пов'язані зі зловживанням або перевищенням влади або службових повноважень.

Для порівняння було розглянуто КК й інші нормативні документи низки європейських країн, США, Китайської Народної Республіки (далі – КНР).

Кримінальний кодекс Французької Республіки, який діє з 1994 року, присвячує службовим зловживанням значну кількість статей. Аналіз цих статей засвідчує, що їх можна поділити на три групи:

- зловживання владою, що посягають на порядок управління (ст. 432-1–432-3);
- зловживання владою, учинене проти приватних осіб (ст. 432-4–432-9);
- порушення службових обов’язків (ст. 432-10–432-16).

До першої групи належать такі злочинні діяння, як діяльність, що перешкоджає виконанню закону; здійснення повноважень публічної посадової особи після офіційного їх складання.

Другу групу діянь утворюють посягання: на особисту свободу з боку посадових осіб; виражені у формі дискримінації фізичних або юридичних осіб, учинені посадовою особою; на недоторканість житла; на таємницю повідомлень.

До третьої групи належать такі злочинні діяння, як незаконне стягування грошових сум; хабарництво, зокрема торгівля впливом; незаконне отримання вигоди; порушення свободи доступу до участі в державних операціях і рівності кандидатів; незаконне вилучення або розкрадання чужої власності.

Значна частина посадових зловживань належить до категорії проступку, адже за французьким кримінальним правом усі злочинні діяння поділяють на три групи відповідно до їх тяжкості: злочини, проступки та правопорушення.

Отже, посадові зловживання належать до категорії нетяжких злочинних діянь. Максимальне покарання, яке може бути призначене за такі правопорушення, – ув’язнення терміном не більше ніж на десять років. Виняток становлять лише два діяння – хабарництво, здійснене суддею, присяжним засідателем і деякими іншими особами, що беруть участь у кримінальному процесі, на користь або на шкоду особі, притягненій до кримінальної відповідальності, і посягання на особисту свободу, виражене в незаконному затриманні або утриманні іншої особи на термін понад сім діб. Такі дії законодавець відносить до категорії злочинів, їх карають

позбавленням волі на тривалий термін (до п'ятнадцяти років – за перше з названих злочинів, до тридцяти років – за друге) [57].

Так, у ст. 432-1 КК Французької Республіки передбачено відповідальність за дії, учинені будь-якою особою, що має публічну владу та виконує свої повноваження, які полягають у вжитті заходів, спрямованих на перешкоду виконанню закону [58].

У КК Республіки Польщі «Злочини проти діяльності державних підприємств, а також органів місцевого самоврядування», передбачено в главі 29. Стаття 231 Республіки Польщі встановлює відповідальність за невиконання службових обов'язків, тобто коли публічна службова особа перевищує службові повноваження чи не виконує свої обов'язки, завдає шкоди суспільним чи особистим інтересам. Суб'єктивна сторона цього злочину передбачає два варіанти: ч. 2 ст. 231 – якщо винна особа діє з метою одержання майнової чи іншої вигоди; ч. 3 ст. 231 – якщо винний, учиняючи злочин, діє неумисно, але завдає значної шкоди. Отже, учинення такого діяння можливе як навмисне, так і з необережності [59, с. 83].

Латвійський КК у главі XXIV «Злочини, вчинені в структурі державної служби», як і українське законодавство, передбачає відповідальність державної посадової особи за перевищення службових повноважень (ст. 317) і за зловживання службовим становищем (ст. 318). Суб'єктом цього складу злочину є державний службовець, який вчинив умисні дії, котрі явно перевищують межі прав і повноважень, наданих державним посадовцям законом, якщо такі дії завдали істотної шкоди державі, адміністративному порядку й охоронюваним інтересам людини [60].

У ст. 316 КК Латвійської Республіки виокремлено таку дефініцію: державними посадовими особами визнають представників державної влади, а також будь-яку особу, що постійно або тимчасово виконує обов'язки державної служби чи самоврядування, вони мають право приймати рішення, обов'язкові для інших осіб, або здійснювати функції нагляду, контролю, дізнання чи покарання, або розпоряджатися майном або фінансовими

засобами держави. Крім того, Латвійський КК (ст. 325) окремо передбачає відповідальність державних службовців за порушення обмежень, встановлених для державного посадовця (стосуються підприємницької діяльності, суміщення посад, отримання винагороди або реалізації повноважень у ситуації конфлікту інтересів), на противагу чому в українському законодавстві такі правопорушення не є кримінальними, їх віднесено до адміністративних правопорушень, пов'язаних із корупцією, відповідальність за які передбачено в главі 13-А Кодексу України про адміністративні правопорушення (ст. 172-4 – 172-9-2).

У КК Литовської Республіки, на відміну від Латвійського КК, відповідальність за злочини у сфері службової діяльності (за суб'єктом злочину) викладено дуже стисло й передбачено лише в трьох статтях глави XXXIII Кодексу:

- хабарництво (ст. 225);
- зловживання (ст. 228);
- невиконання службових обов'язків (ст. 229).

Окремо в ст. 230 визначено поняття суб'єкта зловживання владою як державного службовця або прирівняну до нього особу, що працює на державній службі відповідно до Закону «Про державну службу» [61].

До цього переліку входять: політики, службові особи, які працюють у державних або муніципальних установах чи закладах, правоохоронних органах, судах, особи, які здійснюють нагляд й аудит державних установ, особи, які виконують функції представників уряду або займають адміністративні посади, а також офіційні кандидати на такі посади.

Кримінальний кодекс Естонської Республіки в ст. 291 визначає, що зловживанням владою слід вважати незаконне використання службовою особою зброї, спеціального обладнання чи фізичної сили. Стаття 291-1 доповнює перелік службових злочинів у сфері державного нагляду такою дефініцією: прийняття неправомірного рішення, або вчинення протиправного діяння, або виконання діяння посадовою особою, яка виконує обов'язки

державного нагляду, покладені законом на органи місцевого самоврядування, якщо внаслідок цього заподіяна значна майнова шкода або якщо це спричиняє інші серйозні наслідки для іншої людини, крім держави чи місцевого самоврядування [62, с. 84].

Відповідно до ч. 1 ст. 288 КК Естонської Республіки, посадовими особами є: фізичні особи, які займають відповідне службове становище, пов'язане з виконання громадських обов'язків, незалежно від того, чи виконує особа свої обов'язки на постійній або тимчасовій основі, на платних чи безоплатних засадах, шляхом призначення або обрання [62, с. 83].

Службові злочини, передбачені КК Італійської Республіки, передбачають як активні дії, так і бездіяльність. Згідно зі ст. 328 КК цієї країни, до кримінальної відповідальності притягують «посадових осіб або таких, що виконують обов'язки посадової особи, які безпідставно не виконують службові дії, що повинні виконувати беззаперечно». Кримінальний кодекс Італійської Республіки не встановлює конкретну форму вини, тому ці дії можуть вчиняти як умисно, так і з необережності, на підставі цього загальний склад злочину поєднує бездіяльність влади та службову недбалість. Також КК Італії регламентує, що небезпечні наслідки мають стосуватися «здійснення правосуддя, забезпечення охорони громадського порядку чи дотримання правил гігієни та санітарії». Крім того, у ч. 2 ст. 326 КК Італії встановлено відповідальність за окремий різновид службової недбалості: «розголошення та використання таємниць службовою особою чи особою, що виконує обов'язки службової особи, якщо ці відомості було розголошено з необережності» [63, с. 315–317].

У КК Угорщини (глава XVIII) службовим зловживанням присвячено дві норми (ст. 305 «Зловживання владою», ст. 306 «Зловживання суспільною функцією»). Стаття 305 КК Угорщини передбачає відповідальність будь-яких посадових осіб, які з метою заподіяння шкоди або отримання неправомірної вигоди порушили службові обов'язки, перевищили службові повноваження або іншим способом зловживали своїм службовим становищем.

Своєю чергою відповідальності за «зловживання суспільною функцією» буде підлягати особа, якій було довірено здійснення публічних функцій, у процесі чого було заподіяно шкоди, перевищено компетенцію або отримано неправомірну вигоду [64, с. 104–105]. Ці дві норми майже ідентичні, за винятком суб'єкта злочину. У першому випадку – це будь-яка посадова особа, а в другому – лише особа, якій здійснення публічних функцій було довірене державою.

У розділі 28 книги 2 КК Королівства Нідерландів встановлено відповідальність за злочини, пов'язані зі службовим зловживанням, а саме: ст. 356 встановлює відповідальність «голів міністерств, які внаслідок своєї вкрай недбалої чи необережної поведінки не виконали положень Конституції, інших законів чи адміністративних наказів, якщо виконання їх належить до компетенції їх міністерства за напрямом діяльності або якщо таке виконання було прямо покладено на них» [65, с. 141].

Крім того, КК Королівства Нідерландів також визначає загальний склад службової недбалості: «публічний службовець, який внаслідок недбалості чи необережності відповідає за бездіяння: публічний службовець несе відповідальність, якщо під час розслідування кримінального правопорушення не доповідає про незаконне позбавлення волі, негайно не повідомляє про це вищу владу, також якщо публічний службовець, який дізнався під час виконання своїх обов'язків, що особу було незаконно позбавлено її вигоди, умісно не доповідає про це іншому публічному службовцю, що відповідає за розгляд кримінальної справи».

Ще одна особливість КК Нідерландів полягає в тому, що в ньому закріплено, крім службових правопорушень, «проступки, які містять службові зловживання» (книга 2 розділу 8). У цьому розділі містяться конкретні правопорушення посадових осіб, тобто передбачено відповідальність як за злочини, так і за дисциплінарні правопорушення, а також запропоновано визначення публічної особи. На відміну від КК

України, нідерландський КК чітко встановлює, за які саме наслідки особу може бути притягнуто до відповідальності.

Увагу слід акцентувати на КК Республіки Молдови, оскільки цей КК передбачає як зловживання владою та службовим становищем (ст. 327), так і перевищення влади та службових повноважень (ст. 328) [66, с. 172–174]. Суб'єктом зловживання владою та службовим становищем є посадова особа, яка умисно використовує свої службові повноваження в корисливих або інших особистих інтересах, які мають наслідком завдання шкоди суспільству чи охоронюваним законом правам, інтересам фізичних або юридичних осіб.

Своєю чергою суб'єктом перевищення влади та службових повноважень визнають посадову особу, яка вчинила дії, що явно виходять за межі наданих їй законом прав та обов'язків, котрі мають наслідком завдання шкоди суспільству або охоронюваним законом правам, інтересам фізичних або юридичних осіб. Законодавець Молдови у ч. 1 ст. 123 глави XIII «Значення деяких термінів та понять» КК надав визначення осіб, які підпадають під поняття службової особи [66, с. 46]. Згідно із цим визначенням, посадовими особами вважають: осіб, які наділені державними підприємствами, установами, організаціями або підприємствами, установами, організаціями органів місцевого самоврядування, постійно або тимчасово, за призначенням або індивідуальним завданням певними правами й обов'язками, необхідними для здійснення функцій публічної влади, або діями адміністративно-розпорядчого характеру.

Таким чином, КК Молдови передбачає оптимальний варіант розмежування норми, яка встановлює відповідальність за зловживання владою та службовим становищем, і норми, яка передбачає відповідальність за перевищення влади й службових повноважень, завдяки чому виключає неоднозначне тлумачення положень кримінального законодавства.

Стаття 333 КК Грузії передбачає відповідальність за перевищення службових повноважень [67]. Суб'єктами цього складу злочину визначено: чиновників, прирівняних до них осіб, які наділені службовими

повноваженнями, а також осіб, які обіймають державно-політичні посади, дії яких мали наслідком порушення прав фізичних або юридичних осіб, законних інтересів суспільства й держави. У примітці до ст. 332 КК Грузії подано вичерпний перелік осіб, які є суб'єктами складу злочину, передбаченого ст. 333 цього Кодексу. Зокрема, такими особами є: чиновники, прирівняні до них особи, які наділенні службовими повноваженнями, працівники юридичних осіб публічного права (крім політичних і релігійних об'єднань), що здійснюють публічно-правові повноваження, приватні виконавці, а також усі інші особи, які здійснюють публічно-правові повноваження відповідно до законодавства Грузії.

Кримінальний кодекс Республіки Хорватії у ст. 291 передбачає відповідальність за зловживання владою або службовими повноваженнями. Суб'єктом складу злочину, передбаченого ст. 291 КК, визначено посадову особу або уповноважену особу, яка вийшла за межі наданих їй державою службових повноважень, або особу, що не виконує покладені на неї обов'язки, обернувши на свою користь або на користь інших фізичних чи юридичних осіб неправомірну вигоду, що завдало істотної шкоди охоронюваним правам й інтересам суспільства та держави. Визначення посадової особи запропоновано в ст. 87 [68, с. 32, 104–105].

У КК Швейцарії (ст. 312) суб'єктом зловживання службовим становищем визначено посадових осіб або членів державних органів, які зловживають владними повноваженнями з метою одержання неправомірної вигоди на власну користь або користь третіх осіб у процесі здійснення службової діяльності [69, с. 134–136]. Кримінальний кодекс Швейцарії у ч. 3 книги 1 містить норму, котра пропонує чіткий перелік осіб, що є державними службовцями. Зокрема, такими особами вважають посадових осіб і працівників публічних адміністративних органів влади, або орган для здійснення правосуддя, а також осіб, які обіймають посади в державних органах або органах правосуддя на тимчасових засадах.

Таким чином, проаналізоване законодавство європейських країн переважно не виокремлює склади злочину «перевищення влади або службових повноважень», відповідні діяння кваліфікуючи як зловживання службовим становищем.

Цікавим прикладом для компаративістського аналізу в частині кримінальної відповідальності за вчинення службових злочинів є Кримінальне уложення Німеччини – систематизований збірник кримінальних законів, що набрав чинності ще 1871 року [70]. Формулюючи диспозиції статей (параграфів) Особливої частини, німецький законодавець, на відміну від техніки КК України, керується не теорією покарання діяння, а теорією покарання діяча. Таким чином, диспозиція кожної статті починається зі слів «той, хто...» або «службова особа, яка...».

У Кримінальному уложенні Федеративної Республіки Німеччини (далі – ФРН) немає класичного визначення такого поняття, як «зловживання службовим становищем» або «незаконне збагачення», тому параграфів (статей), які прямо передбачали відповідальність за такі діяння, немає. Утім у Кримінальному уложенні Німеччини є схожа норма в розділі економічних злочинів, яка передбачає відповідальність за продажність (одержання хабаря – *Bestechlichkeit*) і підкуп (*Bestechung*) у підприємницькій діяльності та звучить так: «Той, хто як службова особа або уповноважена особа комерційного підприємства в діловому обігу вимагає, погоджується прийняти або приймає вигоду для себе або третьої особи за те, що він недобросовісно надасть перевагу іншим під час придбання конкурентних товарів або послуг, карається позбавленням волі до трьох років або штрафом» (§ 299).

Крім того, законодавець ФРН виокремлює два різновиди суб'єктивної сторони держслужбовця під час отримання неправомірної вигоди, а саме: отримання вигоди (§ 331) і продажність (одержання хабаря) (§ 332). Кваліфікуючою ознакою § 332 є одержання держслужбовцем відповідної вигоди або послуги за те, що він учинив або вчинив би в майбутньому

службову дію та цим порушив або порушив би свої службові обов'язки, водночас § 331 передбачає відповідальність просто за виконання службових обов'язків без конкретних дій на користь того, хто надає таку вигоду.

Також § 335 Кримінального уложення Німеччини передбачає відповідальність за невиконання службової дії. Законодавець зазначає, що до вчинення службової дії чи суддівської дії за змістом § 331–335 прирівнюються невиконання дії. З огляду на те, що суб'єктивна сторона кримінального правопорушення в зазначеній статті є настільки широкою та не містить відомостей про можливі форми вини суб'єкта у вигляді прямого чи непрямого умислу або необережності, це дає нам підстави вважати, що залежно від фактичних обставин події сторона обвинувачення та суд на власний розсуд трактують ступінь вини й зацікавленості суб'єкта не виконувати службову дію. Таким чином, у німецькому кримінальному праві не застосовують такі поняття, як «службова недбалість», «перевищення повноважень» і «зловживання службовим становищем».

Проте на підставі аналізу правової практики та з позицій вчених Німеччини вбачається, що є як вузьке (буквальне), так і ширше значення переліку корупційних злочинів. До корупційних у буквальному значенні належать службові злочини (§ 331–335 КК ФРН), злочини у сфері конкуренції (§ 298–300 КК ФРН), підкуп виборців (§ 108b КК ФРН), підкуп депутатів (§ 108e КК ФРН). Якщо корупційні злочини тлумачити ширше, то до них можна віднести навіть шахрайство (§ 263 КК ФРН), зловживання довірою (§ 266 КК ФРН), легалізацію коштів (§ 261 КК ФРН). Дослідники стверджують, що КК ФРН містить 37 складів злочинів корупційного спрямування [71].

Норми, присвячені кримінальній відповідальності посадових осіб США за різні, зокрема корупційні, зловживання з боку таких осіб, розміщено в різних розділах федерального Кримінального кодексу та кримінальних кодексах штатів.

У федеральному законодавстві такі норми містяться в розділі 18 Зводу законів США (201–211, 215–216, 599), у розділі 5.

Питання відповідальності за посадові зловживання на федеральному рівні регулюють:

- закони, що регламентують кримінальну відповідальність за хабарництво й інші посадові зловживання;

- закони про «конфлікт інтересів», що забороняють публічним посадовим особам та їхнім близьким родичам мати фінансову зацікавленість у справах, на які можуть вплинути рішення, що приймають ці посадові особи.

Дотримання положень законів про «конфлікт інтересів» є обов'язком і для посадових осіб, що залишили посаду на державній службі, протягом одного року після звільнення.

За законодавством США до відповідальності за посадові злочини можуть бути притягнені лише посадові особи федерального рівня (зокрема федеральні судді), що перебувають на «службі Сполучених Штатів» і діють офіційно від імені й на користь держави.

Відповідно до § 201 ст. 11 «Хабарництво, підкуп або конфлікт інтересів» розділу 18 Зводу законів США, поняття «посадова особа» означає, що нею є член Конгресу, делегат або член парламентської комісії; службовець чи співробітник; особа, яка діє від імені США чи будь-якого міністерства, відомства або уряду США, зокрема й округ Колумбія, водночас має відповідну офіційну функцію за повноваженням відповідного міністерства, відомства чи уряду.

В американському законодавстві термін «особа, яку обрали посадовою особою» тлумачать як особу, що призначена на посаду або офіційно поінформована про призначення на посаду.

Федеральне кримінальне законодавство передбачає відповідальність державної посадової особи, яка безпосередньо чи опосередковано просить, вимагає, домагається, приймає або погоджується прийняти будь-які цінності для себе, або іншої особи, або для організації в обмін на згоду здійснити:

- будь-який офіційний акт;
- допомогти в учиненні або допустити вчинення шахрайських дій, спрямованих проти Сполучених Штатів;
- будь-які дії або утриматися від учинення будь-яких дій у порушення своїх законних посадових обов'язків [57].

У КК КНР (глава 9) визначено злочини проти інтересів державної служби. До категорії державних працівників входять: працівники органів влади всіх рівнів, адміністративних органів усіх рівнів, юридичних органів усіх рівнів, державних підприємств, державних господарських органів, а також інші службовці, що виконують відповідно до закону різноманітні суспільні обов'язки. Кваліфікуючими ознаками таких злочинів є вчинення їх державними службовцями. Кримінальний кодекс КНР, як і КК США, не містить окремої статті за службову недбалість, а ст. 397 передбачає «Зловживання службовим становищем або недбале ставлення до службових обов'язків працівниками державних органів, якщо це спричинило істотну шкоду суспільній власності, інтересам держави й народу» [72]. Головна риса законодавства КНР, що відрізняє його від КК України, полягає в тому, що до вчинення службових злочинів у цій країні ставляться надзвичайно прискіпливо. У разі настання особливо тяжких наслідків осіб, які вчинили такі злочини, позбавляють волі на строк понад 10 років, призначають покарання у виді безстрокового позбавлення волі або смертної кари з можливою конфіскацією майна.

Результати аналізу кримінального законодавства іноземних держав засвідчують, що більшість із них містять норми, які встановлюють відповідальність за корупційні злочинні діяння. Водночас кримінальне законодавство різних держав передбачає неоднакові корупційні злочини, відповідальність за які передбачена окремими нормами. Причому відмінність полягає не лише в складах окремих злочинів, за які встановлено покарання, а й у покараннях за ці злочини.

З огляду на викладене, доходимо висновку, що в більшості країн континентальної Європи відбувається спрощення кваліфікації дій, учинених службовою особою, у межах однієї статті. Проте спостерігаємо залежність кваліфікації та виду відповідальності від завданих наслідків у вигляді матеріальної шкоди, що надає можливість стороні обвинувачення значно швидше вибудувати причиново-наслідкову складову дій особи в межах одного визначеного законодавцем складу злочину й передати докази на розсуд суду, який, призначаючи покарання шляхом аналізу всіх наданих стороною обвинувачення та стороною захисту доказів, дійде висновку про рівень суспільної небезпечності й завданої суспільним інтересам шкоди, до яких призвели такі діяння.

У кримінальному законодавстві іноземних країн майже немає відмінності між зловживанням владою чи службовим становищем і перевищенням влади або службових повноважень. Такий підхід притаманний переважно кримінальному праву пострадянських країн, що пов'язано з масовим порушенням конституційних прав громадян представниками правоохоронних органів, зокрема під час досудового розслідування, у зв'язку з чим законодавець пропонує окрему норму з визначенням суб'єктом у вигляді працівника правоохоронного органу.

На переконання Д. Сисоєва, визначальними ознаками іноземних аналогів складу злочину «зловживання повноваженнями» є такі:

- діяння – використання повноважень (становища);
- суб'єкт – особа, яка виконує управлінські (керівні) функції;
- наслідки – для широкого кола потерпілих (заподіяння істотної шкоди правам і законним інтересам громадян або організацій чи охоронюваним законом інтересам суспільства або держави);
- мета – спричинення істотної шкоди охоронюваним законом правам чи інтересам інших осіб чи громадським інтересам (отримання вигод і переваг для себе чи інших осіб або завдання шкоди іншим особам) [73, с. 44].

На наше переконання, у національному кримінальному законодавстві перелік кримінально карних діянь прописаний доволі якісно й ретельно, утім є випадки, коли пряма прив'язка чинної редакції ст. 364 КК України до розміру матеріальної шкоди в майновому вираженні не надає можливості притягнути службову особу за вчинення низки протиправних дій всупереч інтересам служби, в інтересах третіх осіб, оскільки не завжди шкода може бути обчислена (наприклад, незаконне передання надр у користування), а негативні ефекти від прийнятих рішень можуть настати через значний проміжок часу.

У зв'язку з викладеним, диспозиція ст. 364 КК України потребує конкретизації та розширення суб'єктивної сторони цього складу кримінального правопорушення.

1.3. Психолого-кримінологічна характеристика злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем держслужбовцями в Україні

Етимологічно категорія «характеристика» походить з грецької мови й означає «той, що є відмітною ознакою». Відповідно до визначень, які містять тлумачні словники, «характеристика» – це опис, аналіз, оцінювання певних явищ, відмітних особливостей когось або чогось; опис, визначення істотних, характерних особливостей, ознак кого-, чого-небудь [74].

Як зазначає Тихонова О.В., характеристика – це інформація щодо найзагальніших ознак, притаманних досліджуваному явищу. З огляду на те, що кримінологія досліджує злочинність, кримінологічна характеристика передбачає узагальнену інформацію щодо особливостей певного виду злочинності, але на сучасному етапі розвитку кримінологічної науки єдиного підходу до тлумачення зазначеної категорії немає. Авторські погляди щодо цього питання різняться, хоча й не суттєво [74].

Загалом щодо трактування змісту кримінологічної характеристики підходи науковців можна об'єднати у дві групи: які пропонують скорочений перелік складових, що містять математичні показники, та які передбачають розширений перелік, де до математичних показників додають детермінаційні та попереджувально-значущі ознаки [74].

Одним з прихильників розширеного тлумачення кримінологічної характеристики є В. Ястребов [75], який конкретизував зміст зазначеної категорії, обґрунтував, що вона є сукупністю кількісно-якісних показників певного різновиду злочинності; відомостей про детермінанти злочинної поведінки; заходів попереджувального впливу. Науковець зауважив, що кримінологічна характеристика має формуватися на підставі такої сукупності ознак, які з необхідною повнотою відображали б відомості про істотні властивості досліджуваного виду злочинності й пов'язаного з нею певного кола обставин, що детермінують і відтворюють суспільно небезпечне явище [74].

Схожу позицію обстоюють В. Глушков і П. Коваленко, які запропонували в межах кримінологічної характеристики розглядати характеристику окремих видів злочинів, фактори (причини й умови фінансової політики окремої країни, діяльність керівників фінансових інститутів), що призвели до вчинення злочинів; стан виду (групи) злочинів (суспільна небезпечність, обсяг, питома вага в обсязі злочинності, інтенсивність, структура, латентність, територіальне розподілення), тенденції цього виду (групи) злочинів (динаміка, прогноз), кримінологічний портрет особи злочинця, а також характеристику наслідків злочинів цього виду (кількість потерпілих, розмір матеріальних збитків, види матеріальних збитків) [76].

Автори так само виокремлюють декілька груп складових: просторово-часові, детермінаційні й попереджувально-значущі ознаки.

Найбільш розгорнуте тлумачення кримінологічної характеристики безвідносно до певного виду злочинів запропонували А. Алексєєв,

Б. Коробейніков, Н. Кузнецова, Г. Міньковський, Т. Забрянський як сукупність кількісно-якісних параметрів окремих різновидів злочинності, відомостей про особу злочинця, детермінаційних особливостей і заходів попередження таких злочинів [77].

Своєрідний набір складових кримінологічної характеристики пропонує О. Литвинов, який зауважує, що конкретний зміст кримінологічної характеристики полягає у виявленні всіх ознак, які утворюють у своїй сукупності та взаємозв'язку її структуру [78]. Автор пропонує виокремлювати такі групи елементів:

- кримінологічно значущі ознаки злочину – дані про предмет злочинного посягання, особу злочинця, мотив і мету злочину; дані про особу потерпілого;
- дані, що характеризують кримінологічну ситуацію вчинення злочину (статистичну поширеність злочинів); дані про соціальні умови злочину (соціально-політична, соціально-економічна, час, географія, соціальне середовище тощо);
- ознаки, які визначають специфіку діяльності з попередження злочинів (причини злочинів); наслідки злочинів; механізм злочину; обставини, що сприяють злочинам.

Центральним об'єктом кримінологічного дослідження є закономірності злочинності як соціально-правового явища, механізм індивідуальної злочинної поведінки й механізм державної діяльності з попередження як злочинності загалом, так і конкретної злочинної діяльності. До системи об'єктів кримінологічних досліджень, вважають Ю. Александров, А. Гель і Г. Семаков, належить злочинність, особа злочинця, причини й умови вчинення злочинів, заходи, які вживають державні та громадські органи щодо запобігання злочинам [79, с. 29].

Отже, у науці поняття «кримінологічна характеристика» має як суто вузьке, так і ширше тлумачення. Водночас деякі науковці [80–82] обстоюють думку, що в першому випадку до кримінологічної характеристики належать

ознаки, які безпосередньо чи опосередковано вказують на причини певного виду злочинів, у другому – включають як ознаки, що вказують на причини вчинення злочинів, так і власне причини.

Ми поділяємо позицію, згідно з якою кримінологічна характеристика злочинів – це сукупність статистично значущих показників про злочинність (злочини) й особу злочинців, які відображають їх кількісний та структурний стан, а також ступінь суспільної небезпечності [83, 84].

Однак, на нашу думку, математичні показники не завжди надають можливість здійснювати аналіз причин та умов учинення злочинів без одночасного аналізу явищ, які відбуваються в суспільстві у визначений проміжок часу. Лише завдяки комплексному підходу можна спробувати з'ясувати залежність і пояснити певні злочинні тенденції.

Саме з огляду на зазначені положення ми будемо проводити кримінологічне дослідження злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем держслужбовцями в Україні. Увагу буде акцентовано на злочинах, передбачених ст. 364 КК України, як одних із найнебезпечніших і шкідливих виявів корупції в Україні.

Передусім визначимо дані, які характеризують кримінологічну ситуацію злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем держслужбовцями в Україні.

Корупція є одним з найнебезпечніших явищ для держави й суспільства. Її поширення підриває авторитет державних органів, руйнує основні принципи, на яких побудована правова та демократична держава. Наявність у державі високою рівня корумпованості зводить нанівець усі спроби реформування економічної, політичної та соціальної сфер життя.

Аналізуючи примітку до ст. 45 КК України, можна дійти висновку, що злочин, передбачений ст. 364, завжди є корупційним. Зловживання владою або службовим становищем неможливо відокремити від корупційних правопорушень. Диспозиція зазначеної статті засвідчує це, оскільки в ній передбачено, що цей злочин вчиняють з метою одержання будь-якої

неправомірної вигоди для себе особисто чи іншої фізичної або юридичної особи.

Обов'язковими ознаками складу злочину «Зловживання владою або службовим становищем» насамперед є конституюючі ознаки, які безпосередньо зазначені в диспозиції ч. 1 ст. 364 і наявність яких необхідно доводити під час провадження в будь-якій кримінальній справі:

- вина – у формі умислу;
- мета – отримання будь-якої неправомірної вигоди для себе чи для іншої фізичної чи юридичної особи;
- діяння – використання влади або службового становища всупереч інтересам служби;
- наслідки – істотна шкода охоронюваним законом правам, свободам й інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам або інтересам юридичних осіб;
- об'єкт злочину – інтереси служби;
- суб'єкт – службова особа;
- причинний зв'язок між діянням і наслідками;
- загальні ознаки суб'єкта: а) статус службової особи; б) досягнення віку 16-ти років (визначено з огляду на ч. 2 ст. 22 КК України); в) осудність [51, с. 68].

Основу кримінологічної характеристики злочинності становить аналіз її кількісно-якісних показників. Кількісно-якісне вимірювання рівня злочинності традиційно здійснюють шляхом виявлення таких основних статистичних показників, як: рівень злочинності, коефіцієнти злочинності, структура злочинності, динаміка злочинності, географія злочинності, латентність, «ціна» тощо. Отже, саме кількісно-якісний аналіз певного виду злочинності дає змогу отримати необхідне уявлення про стан, ступінь поширеності та просторово-часові параметри досліджуваного явища.

У межах кримінологічної характеристики злочинів у сфері службової діяльності важливе значення має латентність цього різновиду злочинності,

що істотно позначається на її кримінологічному дослідженні та забезпеченні попередження. Латентність злочинності – це ознака, яка відображає існування в країні тієї реальної ситуації, коли певна частина злочинності залишається неврахованою [85].

Варто зауважити, що так звана латентність службової злочинності має складний характер і зумовлена низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів, серед яких слід означити специфіку цих злочинів, що за способом їх учинення передбачає підвищену прихованість, що й призводить до складнощів їх виявлення.

Учені А. Бандурка й Л. Давиденко [86] злочини у сфері службової діяльності відносять до злочинів з високим ступенем латентності, ступінь якої становить від 90 до 99 %. Вважаємо, що на таких показниках латентності позначається відсутність свідків злочинів у сфері службової діяльності, а також кримінальна відповідальність для учасників злочинної діяльності.

Висока латентність корупційної злочинності змушує критично ставитися до даних офіційної статистики, проте отримати уявлення про її основні кількісно-якісні характеристики на підставі статистичних даних таки можна.

Для аналізу динаміки й структури злочинів у сфері службової діяльності було використано результати анонімного опитування керівників державних підприємств, а також дані ДСА й ОГП, а саме:

- Звіт про кількість осіб, засуджених, виправданих, справи щодо яких закрито, неосудних, до яких застосовано примусові заходи медичного характеру та види кримінального покарання, за 2015–2019 роки;
- Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, та види кримінального покарання за 2018–2019 роки;
- Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2015–2019 роки;
- Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, за 2016–2019 роки.

Рівень злочинності визначають кількістю злочинів, учинених за певний період часу. Досліджуючи дані ОГП, необхідно зауважити, що 2015 року було обліковано 14 997 злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, 2016 року – 14 820, 2017 року – 19 234, 2018 року – 19 909, а за результатами 2019 року цей показник становив 20 069 правопорушень (див. табл. 1.1).

Таким чином, упродовж 2015–2016 років цей вид злочинності був майже на одному рівні, натомість протягом 2017–2019 років відбулося істотне зростання.

Таблиця 1.1

Структура й динаміка облікованих кримінальних правопорушень за 2015–2019 роки

№ з/п	Види злочинів	Роки				
		2015	2016	2017	2018	2019
А	Б	1	2	3	4	5
1.	Загалом кримінальних правопорушень, зокрема:	565 182	592 604	523 911	487 133	444 130
1.1.	Злочини проти основ національної безпеки України	473	302	325	428	379
1.2.	Злочини проти життя та здоров'я особи	53 794	45 979	38 274	39 164	41 101
1.3.	Злочини проти волі, честі та гідності особи	1 032	734	918	939	981
1.4.	Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи	788	887	849	821	750
1.5.	Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина	6 706	6 497	5 615	7 059	7 219
1.6.	Злочини проти власності	362 213	405 549	335 910	303 850	257 608
1.7.	Злочини у сфері господарської діяльності	7 631	6 940	6 297	6 334	5 947
1.8.	Злочини проти довкілля	3 181	3 941	3 765	3 529	3 769
1.9.	Злочини проти публічної безпеки	11 699	10 903	11 773	10 711	10 313
1.10.	Злочини проти безпеки виробництва	1 008	1 233	1 147	1 600	1 424
1.11.	Злочини проти безпеки руху й експлуатації транспорту	24 035	26 170	22 090	17 485	17 210
1.12.	Злочини проти громадського порядку та моральності	8 591	7 715	7 890	8 263	6 576
1.13.	Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення	25 908	23 029	29 010	27 007	28 774
1.14.	Злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації	2 926	870	892	1 441	1 442
1.15.	Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян і злочини проти журналістів	23 647	23 156	24 116	23 033	24 375
1.16.	Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку	598	865	2 573	2 301	2 204
1.17.	Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг	14 997	14 820	19 234	19 909	20 069
1.18.	Злочини проти правосуддя	9 693	9 323	8 589	9 514	10 310
1.19.	Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)	6 213	3 650	4 577	3 694	3 616
1.20.	Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку	49	41	67	51	63

У складі службових злочинів кількість правопорушень, облікованих за ст. 364 КК України, збільшувалась протягом 2015–2016 років (2015 рік – 3078, 2016 рік – 3360, 2017 рік – 3995); 2018 року дещо скоротилася (3589), проте за підсумками 2019 року зростання рівня продовжилося – обліковано 4371 кримінальне правопорушення (рис 1.1).

Злочинність через її соціальний характер й історичну мінливість необхідно досліджувати як явище, що змінюється в часі та просторі загалом і у своїх структурних частинах. Тому стан і структуру цього негативного соціального явища доцільно аналізувати в динаміці. Відповідні зміни відображає такий показник, як динаміка злочинності, тобто відношення рівня й структури злочинності певного періоду до рівня та структури злочинності іншого періоду.

Унаслідок аналізу динамічних рядів злочинності за тривалі проміжки часу можна виявити закономірності й тенденції її розвитку, що має важливе значення для оцінювання рівня злочинності, її прогнозу на найближче й віддалене майбутнє та для розроблення стратегії, тактики протидії злочинності [87, с. 37].

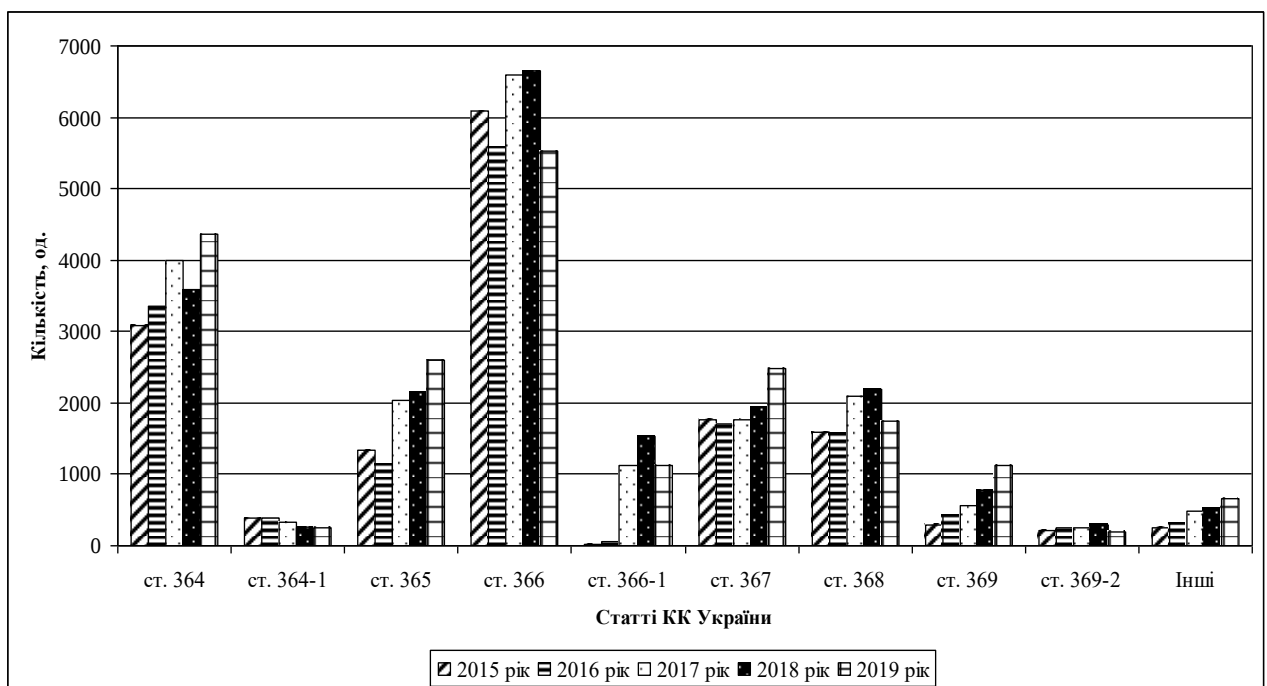

Рис. 1.1. Аналіз облікованих кримінальних правопорушень у сфері

службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, за видами правопорушень у 2015–2019 роках

Відповідно до наявних даних, 2016 року зафіксовано поступове зменшення кількості облікованих злочинів (–1,2 %), проте 2017 року відбулося значне збільшення (+29,8 %). За підсумками 2018 року ця кількість ще збільшилася (+3,5 %), а 2019 року динаміки майже не виявлено (+0,8 %). Тому загалом зміни за звітний період негативні – загальне збільшення кількості правопорушень на 5072 зафіксовані випадки (+33,8 %). Такі факти, з одного боку, є свідченням пильної уваги правоохоронних органів до таких видів правопорушень, а з іншого – розвитку корупційних явищ у країні. Також необхідно зауважити про різноспрямовані тенденції між злочинами, передбаченими розділом XVII КК України, загалом і загальною кількістю облікованих правопорушень, оскільки остання зменшилася на 21,4 % (з 565 182 2015 року до 444 130 2019 року).

Нерозривно від кількості облікованих правопорушень необхідно аналізувати судові рішення за такими видами злочинів. Слід урахувувати наявну практику статистичного обліку засуджених, коли їх обліковують лише за більш тяжкий злочин або за найпоширенішими злочинами.

За даними ДСА України, за злочини у сфері службової діяльності засуджено 2015 року 1146 осіб, 2016 року – 831 особа, 2017 року – 749 осіб, 2018 року – 788 осіб, 2019 року – 885 осіб (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Засуджені особи, вирoki (постанови) щодо яких набрали законної сили у звітному періоді (за 2015–2019 роки)

№ з/п	Види злочинів	Статті КК України	Роки				
			2015	2016	2017	2018	2019
А	Б	В	1	2	3	4	5
1.	Злочини за КК України 2001 року, зокрема:	Х	94 795	76 215	76 804	73 658	70 374
1.1.	Злочини проти основ національної безпеки України	ст. 109–114	75	59	75	100	194
1.2.	Злочини проти життя та здоров'я особи	ст. 115–	8970	6971	6145	5256	5385

		145					
1.3.	Злочини проти волі, честі та гідності особи	ст. 146–151	94	79	91	82	92
1.4.	Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи	ст. 152–156	192	182	135	117	119
1.5.	Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини й громадянина	ст. 157–184	1 649	970	762	854	916
1.6.	Злочини проти власності	ст. 185–198	50 830	42 263	41 686	40 620	38 607
1.7.	Злочини у сфері господарської діяльності	ст. 199–235	1299	888	825	868	654
1.8.	Злочини проти довкілля	ст. 236–254	910	694	832	816	507
1.9.	Злочини проти публічної безпеки	ст. 255–270	3754	2707	3175	3326	2865
1.10.	Злочини проти безпеки виробництва	ст. 271–275	88	55	73	81	83
1.11.	Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту	ст. 276–292	5010	4154	4225	3551	3273
1.12.	Злочини проти громадського порядку та моральності	ст. 293–304	2460	1713	1542	1555	1394
1.13.	Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення	ст. 305–327	11 434	9118	10 878	10 145	9633
1.14.	Злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації	ст. 328–337	1074	418	305	442	582
1.15.	Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян	ст. 338–360	1365	1030	1178	1184	1386
1.16.	Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж	ст. 361–363-1	31	24	42	49	50
1.17.	Злочини у сфері службової діяльності	ст. 364–370	1146	831	749	788	885
1.18.	Злочини проти правосуддя	ст. 371–400	1868	1438	1307	1149	1185
1.19.	Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)	ст. 402–435	2543	2614	2774	2665	2560
1.20.	Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку	ст. 436–447	3	7	5	10	4
2.	Злочини за КК України 1960 року	X	3	2	0	1	1
3.	Загалом (КК 2001-го, 1960 років), зокрема:	X	94 798	76 217	76 804	73 659	70 375
3.1.	невеликої тяжкості	X	14 894	10 993	10 091	9857	10 038
3.2.	середньої тяжкості	X	49 248	38 513	39 949	39 363	37 824
3.3.	тяжкі злочини	X	28 907	25 276	25 473	23 393	21 571
3.4.	особливо тяжкі злочини	X	1749	1435	1291	1046	942

Таким чином, протягом досліджуваного періоду кількість засуджених за вчинення службових злочинів осіб зменшується нижчими темпами (–23 %), порівняно із загальною кількістю засуджених осіб (–26 %).

Динаміка судових рішень за ст. 364 КК України ще виразніша: якщо 2015 року кількість засуджених за цією статтею становила 43 особи, то 2019 року – лише 2 (рис. 1.2).

Одним з показників рівня злочинності є її структура. Структура злочинності – це якісна характеристика, що визначає її внутрішню будову як співвідношення між групами (видами) злочинів, що можна аналізувати за кримінально-правовими, соціально-демографічними або кримінологічними критеріями. Основним показником структури злочинності є питома вага окремих груп або видів злочинів відносно їх загальної кількості [88, с. 42–43].

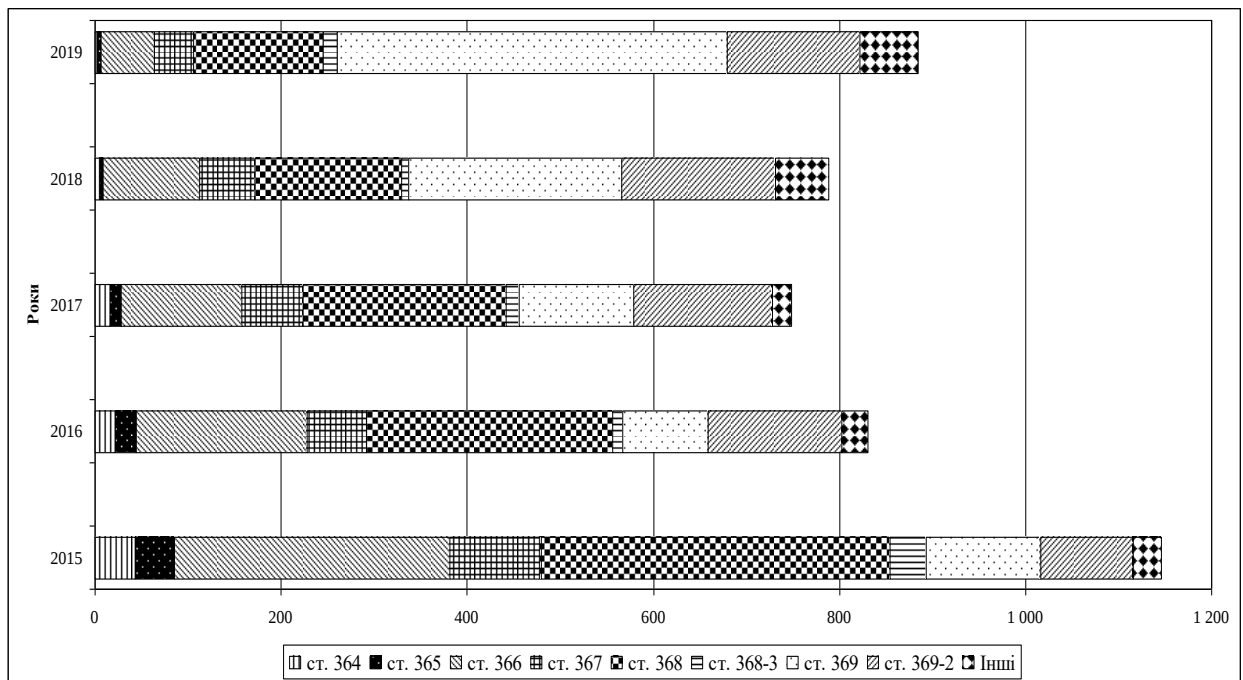

Рис. 1.2. Структура й динаміка засуджених осіб за злочини у сфері службової діяльності за 2015–2019 роки

Розподіл облікованих правопорушень у сфері службової діяльності протягом 2015–2019 років відповідно до тяжкості вчинених злочинів відображено на рис. 1.3.

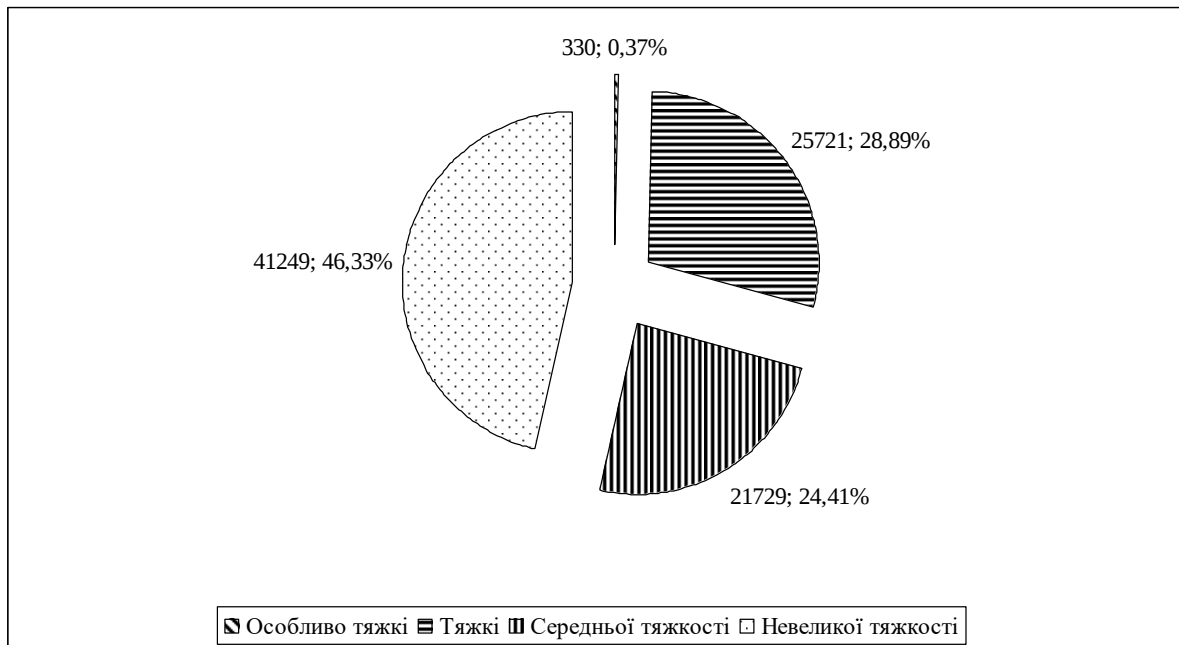

Рис. 1.3. Аналіз облікованих кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, за ступенем тяжкості (одиниць) у 2015–2019 роках

На підставі наявних даних виявлено, що зазначений вид злочинів не можна віднести до тяжких, оскільки майже половину з них кваліфіковано як правопорушення невеликої тяжкості. Особливо тяжкі злочини становлять незначну частину в структурі (менше за 1 %). Проте негативна динаміка 2015–2019 років полягає в поступовому підвищенні тяжкості злочинів. Так, якщо 2015 року співвідношення становило: 50 % – злочини невеликої тяжкості, 24 % – середньої тяжкості, 26 % – тяжкі, особливо тяжкі – менше ніж 1 %, то за даними 2019 року злочини розподілилися так: злочини невеликої тяжкості – 43 %, середньої тяжкості – 27 %, тяжкі – 30 %, особливо тяжкі – менше за 1 %.

Аналізуючи питому вагу кількості окремих зареєстрованих злочинів за статтями чинного КК України до їх загальної (див. рис. 1.1), можна дійти висновку, що протягом досліджуваного періоду більшу частину їх становили п'ять складових:

- службове підроблення (ст. 366 КК України) – 34 %;
- зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України) – 21 %;
- службова недбалість (ст. 367 КК України) – 11 %;
- прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК України) – 10 %;
- перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу (ст. 365 КК України) – 10 %.

Інші правопорушення загалом становлять менше ніж 15 %.

У структурі даних про кількість засуджених за вчинення службових злочинів осіб упродовж 2015–2019 років (див. табл. 1.2, рис. 1.2) необхідно акцентувати увагу на декількох неоднозначних фактах.

По-перше, кількість засуджених за злочини у сфері службової діяльності серед загальної кількості засуджених осіб протягом 2015–2019 років коливається в межах 1,0–1,2 %. Цей показник у середньому у два з половиною рази менший, ніж частка цих видів облікованих злочинів до загальної їх кількості (2,5–4,5 %).

По-друге, майже половина всіх осіб, засуджених за службові злочини, підпадають під ст. 368 та 369 КК України (1152 та 986 із 4399 осіб відповідно), натомість за ст. 364 КК України засуджено лише 88 осіб (2 %). Така диспропорція в структурі зареєстрованих злочинів і засуджених осіб частково зумовлена особливостями статистичного обліку, проте засвідчує недостатню ефективність роботи слідчих органів.

По-третє, у зазначеному періоді відбулася зміна статей, які переважали:

- 2015 року за ст. 368 КК України було засуджено 32 % осіб, за ст. 366 КК України – 25 %, за ст. 367 КК України – 9 %, за ст. 369-2 КК України – 9 %;
- 2019 року за ст. 369 КК України було засуджено 47 % осіб, за ст. 368 КК України – 16 %, за ст. 369-2 КК України – 16 %, за ст. 366 КК України – 6 %.

Аналіз досліджень дає підстави стверджувати, що, попри певні позитивні зміни, рівень злочинів у сфері службової діяльності продовжує залишатися високим. Розкриття зазначених правопорушень і притягнення винних осіб до відповідальності є важливою складовою протидії корупції.

Ці факти вкотре засвідчують актуальність обраної теми дослідження та необхідність подальших розробок у сфері вдосконалення протидії службовій злочинності.

Кримінальний закон охоплює не всі кримінологічно значущі етапи діяльності суб'єкта злочину щодо формування та реалізації злочинного наміру, зокрема й деякі стадії мотивації та посткримінальної поведінки. Власне в цьому аспекті йдеться не тільки про безпосередню шкоду, яка була завдана певним злочином конкретним відносинам, а й загалом про соціальні наслідки злочинів у сфері службової діяльності [37].

Вважаємо, що ціну службової злочинності слід розглядати не тільки в її матеріальному вираженні, а й як соціальні, моральні, фізичні та інші шкідливі наслідки вчинених злочинів у сфері службової діяльності. Зокрема, соціальна ціна службових злочинів виявляється в посиленні конституційного принципу рівності громадян перед законом, неприпустимості встановлення привілеїв за будь-якими ознаками як за ст. 24 Конституції України, до чого невідворотно призводить хабарництво й інші службові злочини. Крім цього, С. Кравчук акцентує увагу й на політичній ціні злочинів у сфері службової діяльності, що полягає в приниженні ролі держави, підриві довіри населення до уряду та зниженні зовнішньополітичного авторитету держави [38].

За географією злочини у сфері службової діяльності найпоширеніші в містах, переважно обласних і районних центрах, що зумовлено зосередженням значної кількості органів публічної влади, а також підприємств, установ й організацій. Водночас статистика службової злочинності здебільшого безпосередньо не залежить від соціально-економічних і демографічних умов конкретного регіону України, а показники злочинності зростають залежно від інтенсифікації державного та

господарського врядування. Виявлення та облік територіальних відмінностей службової злочинності є одним із чинників формування доцільних і дієвих заходів протидії злочинам у сфері службової діяльності в окремому регіоні [37].

Кримінологічне дослідження злочинів у сфері службової злочинності, визначення її детермінантів, рівня, кількісно-якісних показників, а також кримінологічна характеристика особи злочинця є підґрунтям для подальшого розроблення та запровадження заходів попередження злочинів у сфері службової діяльності [37; 89].

Проаналізуємо ознаки, які визначають специфіку діяльності з попередження злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем держслужбовцями в Україні.

До головних причин та умов скоєння злочинів у сфері службової діяльності можна віднести економічні, політико-правові, соціально-психологічні й організаційні.

До економічних причин та умов злочинів у сфері службової діяльності відносить такі явища та аспекти:

- нестабільність стану економіки в Україні, що безпосередньо позначається на тих процесах, які відбуваються у сферах службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг;

- виникнення майнової поляризації населення, що спричинила появу такої категорії осіб, що мають надвисокі прибутки, як наслідок – вільні кошти, що можуть використовувати для вчинення окремих злочинів у сфері службової діяльності; водночас, зазначає М. Мельник, з'являються такі державні службовці, наділені вагомими повноваженнями у сфері економіки, які не мають навіть мінімально необхідного рівня достатку [90];

- брак ефективних інструментів захисту інтересів підприємців від впливу службових осіб.

До політико-правових причин та умов злочинності у сфері службової діяльності можуть належати, зокрема, такі:

- декларативність і формальність окремих цінностей, які проголошені в Україні (з огляду на декларативність більшості законодавчих положень, спостерігаються фактичне відмежування суспільства і влади від людини, слабкість інститутів громадянського суспільства тощо);

- нестабільність демократичних політичних традицій (низький рівень політичної культури, нерозвиненість партійної системи, недосконалість виборчого законодавства);

- брак законодавчого визначення окремих понять, що становлять понятійний апарат статей, у яких передбачена кримінальна відповідальність за злочини у сфері службової діяльності;

- колізійність законодавства України, наявність суперечностей у законах і підзаконних нормативно-правових актах, відсутність, а подеколи, навпаки, надмірна деталізація повноважень службових осіб, що призводять до свавілля, бюрократизму, ускладнюють роботу з протидії злочинності у сфері службової діяльності;

- встановлення складної процедури притягнення до кримінальної відповідальності окремих категорій службових осіб [90].

Із цього приводу В. Мартиненко зазначає: «Правову основу запобігання зловживанню владою або службовим становищем в Україні становить низка правових актів. Основні напрями боротьби зі службовими злочинами державних службовців протягом останніх 10–15 років постійно знаходилися в зоні уваги й визначалися низкою законодавчих і нормативних актів. Перерахувати й назвати їх усі майже неможливо, оскільки це надто велика кількість документів. За нашими підрахунками, щорічно в країні приймалося на різних рівнях від 80 до 130 законодавчих актів з питань попередження службових злочинів, корупційних злочинів і пов'язаних з ними порушень службової дисципліни саме державними службовцями» [92, с. 78–79].

Соціально-психологічні причини й умови злочинів у сфері службової діяльності визначено такі:

- історична обумовленість (населення України терпимо ставиться до тих осіб, які вчиняють злочини у сфері службової діяльності);
- низький рівень правосвідомості громадян (значна частина населення безпосередньо або побічно втягнута в тіньову економіку; спостерігаючи численні зловживання з боку службових осіб, населення ставиться до норм права як до чогось необов'язкового);
- правовий нігілізм значної частини службових осіб й осіб, які здійснюють професійну діяльність і надають публічні послуги;
- переконаність щодо безкарності службових осіб та осіб, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг, у зв'язку з незаінтересованістю осіб розголошувати такий конфлікт [90].

Причинами й умовами злочинів у сфері службової діяльності організаційного спрямування є, зокрема, такі:

- недостатньо ефективна система контролю діяльності державних службовців; надмірна «закритість», іноді необґрунтована корпоративна солідарність більшості державних органів і комерційних структур, відсутність гласності та прозорості в їхній діяльності;
- недостатній рівень підготовки працівників правоохоронних органів до протидії злочинам у сфері службової діяльності;
- неефективна організація діяльності аналітичних підрозділів правоохоронних органів, брак працівників, які займаються таким видом діяльності (низький рівень наукового дослідження окремих проблем злочинності у сфері службової діяльності та професійної діяльності; незначна кількість методичних рекомендацій практичного спрямування; недостатньо ефективний механізм упровадження наукових досліджень у практичну правозастосовну діяльність;
- невизначеність процедури прийняття управлінських рішень і здійснення службових повноважень, що призводить до їх використання всупереч інтересам служби;

- надмірна концентрація владно-управлінських повноважень в одній службовій особі;
- низький рівень виконавської дисципліни;
- бюрократизація управлінського апарату;
- неналежні умови для виконання службових повноважень, що перешкоджає неухильному дотриманню інтересів служби;
- непрозорість кадрової політики [90].

Аналізуючи механізм злочину, В. Навроцький зазначає, що найпоширенішими способами зловживання службовим становищем під час реалізації корупційних схем є:

- прийняття рішень нормативного характеру – підготовка й видання нормативно-правових актів, які передбачають сприяння або ж надання переваг окремим юридичним чи фізичним особам у їхній діяльності;
- втручання в діяльність органів влади й управління, їх службових і посадових осіб, інших працівників;
- вплив на прийняття рішень колегіальних органів управління;
- формування колегіальних органів, призначення на посади за мотивами особистої відданості, керованості кандидатів;
- прийняття на посаду чи просування по службі без належних на те підстав;
- призначення на посади поза обов'язковим для цього конкурсом;
- переслідування за критику;
- потурання правопорушенням підлеглих чи підконтрольних осіб;
- безпідставне припинення переслідування за вчинені правопорушення;
- використання державних чи комунальних коштів не за призначенням;
- придбання майна, отримання послуг у порушення встановленого порядку;

- надання державного чи комунального майна в користування з порушеннями наявного порядку, засад рівності тощо;
- тимчасове запозичення чи використання чужого майна без належної оплати;
- надання переваги окремим фізичним чи юридичним особам під час проведення тендерів на закупівлю товарів, проведення робіт чи надання послуг;
- надання сприяння в одержанні кредитів, субсидій, субвенцій, дотацій;
- надання пільг без належних на те підстав;
- звільнення від платежів (чи їх зменшення);
- надання державного чи комунального майна в оренду, лізинг на умовах, вигідних для юридичної чи фізичної особи безоплатно чи за занижену плату;
- встановлення без належних підстав вищого розміру заробітної плати, надбавок до заробітної плати, премій окремим працівникам [51, с. 71–72].

Цей перелік способів службових зловживань лише приблизний, оскільки вони надто різноманітні. Використання кожного такого способу пов'язане з тими функціями, які виконує службова особа, повноваженнями, якими вона наділена у зв'язку зі своїм службовим статусом. Отже, відсутність у ст. 364 КК України чіткого переліку дій, що можуть призвести до правопорушення, є недоліком, адже в цьому разі не діє принцип правової визначеності.

На підставі наявних кримінологічних характеристик злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем держслужбовцями в Україні, можна виокремити певні заходи запобігання їм, які могли б перешкодити поширенню цього негативного явища серед службових осіб.

На рівні загальносоціального запобігання злочинності доцільним буде покращення матеріального рівня життя службових осіб, підвищення їхньої заробітної плати до гідного для суспільства рівня.

На рівні спеціально-кримінологічного запобігання – кримінологічна профілактика, а саме відвідування службовими особами колоній, призначених для державних службовців і працівників правоохоронних органів, які вчинили кримінальні правопорушення. Доречною буде також профілактика захисту у вигляді додаткового контролю за рішеннями службових осіб з боку громадських організацій, які здійснюють протидію корупції; відвернення злочинів, яке найдоцільніше здійснювати у вигляді переконання щодо необхідності відмовитися від незаконного використання владних повноважень у власних чи інших приватних інтересах. До прикладу, роз'яснення працівниками правоохоронних органів негативних наслідків такої поведінки, що можна було б здійснювати систематично для всіх службових осіб у конкретному органі.

На рівні індивідуального запобігання найефективнішим способом запобігання корупційній злочинності, на наш погляд, є переконання. До прикладу, встановлення шефства над службовою особою, яка вже себе дискредитувала, з боку досвідченішого керівника. Цікавим видається також стимулювання участі в громадській діяльності, такій як правова допомога населенню, яку проводять громадські організації, тощо. Ще одним елементом переконання може стати прослуховування курсу лекцій групами службових осіб щодо запобігання виявам корупції та відповідальності за неї.

У віктимологічній профілактиці найкращим способом запобігання цьому виду злочинності, на нашу думку, є розповсюдження серед населення брошур і буклетів на таку тематику: «Чи варто діяти у власних інтересах, виконуючи владні повноваження?», «Зловживання владою – як корупційне правопорушення» тощо. Ефективною буде методична робота й навчальні курси серед молодих спеціалістів і здобувачів вищої освіти щодо порядку

вчинення ними дій у разі виявлення та протидії виявам зловживання службовим становищем.

Сукупність виявів корупції пов'язана зі зловживанням владою або службовим становищем. Корупційні злочини або безпосередньо полягають у такому зловживанні, або ж спрямовані на те, щоб спонукати особу до посадового зловживання.

Корупція – являє собою не лише соціальне, а й психологічне явище, це спосіб мислення, який зумовлює спосіб життя.

Аспекти корупції як соціального явища проаналізовано в роботах провідних українських та іноземних фахівців: В. Бутенка, С. Головатого, І. Данова, Л. Денисенка, О. Кальмана, М. Камлика, І. Матюхіної, М. Мельника, Є. Невмержицького, М. Полудьонного, О. Собоного, О. Филимонова та ін.

Соціально-психологічні аспекти виявлення і попередження корупції та інших правопорушень вивчали М. Бондарчук, с. Злепко, Л. Коваль, В. Криволапчук, О. Шаповалов та ін.

Виявлення, розслідування посадових злочинів (як елементів корупції) та покарання за їх учинення дослідники визнають одним з найскладніших у правозастосовній практиці. Ці завдання неможливо реалізувати без глибокого пізнання соціально-психологічних механізмів учинення їх організаторами, співучасниками, пособниками. Дослідник М. Решетніков зазначає, що «без психологічно обґрунтованих підходів корупційної поведінки навряд чи щось вдасться змінити, оскільки корупція – лише в її наслідках правова й економічна проблема, а в основі – виключно психологічна та загальнолюдська» [5, с. 107].

М. Вебер, Г. Маркузе, Р. Мертон, Р. Дарендорф визначали посадові злочини та корупцію неконтрольованим атрибутом функціонування бюрократичних установ за більшості суспільно-політичних устроїв (ліберальних, консервативних, «лівих»), оскільки завжди залишаються

суперечності між інтересами, цінностями та завданнями різних людей, груп, прошарків суспільства та шляхами їх досягнення.

Дослідження корупції та посадових злочинів сформували окремі підходи серед яких можна виділити такі, як: а) культурно-цивілізаційний, у межах якого посадову злочинність і корупцію розглядають як «хворобу» країн, які розвиваються, де не здійснено модернізації економіки, необхідних соціально-правових реформ, наявне глибоке соціально-економічне розшарування населення; б) стихійно-ринковий підхід, за яким посадові злочини та корупцію трактують як механізми нелегального соціально-економічного обміну між представниками влади й бізнесу; в) патронажний – посадові злочини та корупція є атрибутом відносин у системі «патрон–клієнт»; г) соціологічно-мотиваційний підхід – посадові злочини та корупція є «девіантною» поведінкою, що мотивована бажанням посадових осіб отримати особисту вигоду від ухвалення рішень; д) юридично-правовий підхід – акцентує на кваліфікації посадових і корупційних злочинів та засобів протидії цим злочинам.

Проблеми посадової злочинності та корупції привертають увагу різних дослідників. Зокрема, Р. Мертон, Р. Блумер, Г. Зіммель посадову злочинність і корупцію тлумачать як вид «відхильної», «девіантної» поведінки; Г. Бекер розмежовує посадові зловживання та корупцію на гетерогенну (спрямовану на «клієнтів», зовнішнє оточення) і гомогенну (спрямовану на учасників організації – «підлеглих»); С. Роуз-Аккерман характеризує посадову злочинність і корупцію як форми забороненої законом економічної поведінки суб'єктів, що наділені організаційно-розпорядчими функціями, в умовах ризику, пов'язаного зі здійсненням злочину й можливим покаранням за нього; Дж. Фейхтінгер, Ф. Уїрл акцентують увагу на тому, що корупційні тенденції є постійними явищами, а антикорупційні кампанії мають тимчасовий, циклічний характер; українські вчені й дослідники близького зарубіжжя аналізують специфіку пострадянських посадових зловживань і корупції [94–97].

Поширеність корупції в різних сферах життя, існування її як масового явища перетворюють її на елемент повсякденності, звичаю, традиції. Поширеність корупції та призвичаєність до неї населення, передусім у деяких сферах суспільного життя, стає для будь-якої людини культурною нормою. Знаючи про те, що всі дають у певному закладі хабарі, складно психологічно перебороти в собі конформістську схильність і вчинити не так, як це робить решта. Людина може цілком усвідомлювати на моральному рівні, що давати хабаря – це протиправне явище, проте на рівні психологічних чинників, що зумовлюють її поведінку, діє за традицією. Усі ці симптоми щодо корупції існують в українському суспільстві. Наприклад, поширеною є практика вдячності лікарям у вигляді подарунків від пацієнтів (квіти, цукерки, харчові продукти, промислові товари, спиртні напої, гроші або все разом) [98].

Оскільки форми зловживань службовим становищем надзвичайно різноманітні, за різними критеріями виокремлюють різні види корупції.

Найпоширенішим є підхід, у межах якого виокремлюють три рівні корупції.

«Корупція виживання» – найганебніше для суспільства з усіх явищ корупції. Її основна ознака та принцип – «бідний платить усім». Цього виду корупції в цивілізованих країнах уже немає. Протидію йому у світі здійснюють через підвищення рівня соціальної сфери, розвиток системи зворотних зв'язків громадянина із середніми та вищими ешелонами адміністрації та правоохоронними органами (гарячі лінії тощо), потужний пропагандистський натиск з метою порушення моральної нетерпимості щодо «оббирання домівок».

«Корупція комфорту» – це корупція, учасниками якої є здебільшого «середні верстви» населення. Комуś потрібно отримати закордонний паспорт за три дні, а його виготовляють протягом трьох тижнів. Когось зупинив поліцейський, а треба швидше їхати.

«Корупція престижу» – це корупція владних і заможних. «Хочу того, чого не можна, за будь-які гроші». Ця корупція небезпечна, оскільки розбещує, породжує хибне відчуття переваги грошей перед законом [99].

Слід констатувати, що ґрунтовних досліджень із психології посадових зловживань в українській науці обмаль. За два десятиліття української незалежності, на жаль, також не здійснено вагомих досліджень з проблем посадової злочинності та корупції [3].

Аналіз соціально-психологічних передумов учинення корупційних злочинів дає підстави класифікувати їх залежно від можливостей посадовців-ініціаторів:

- «Службовий» рівень зловживань: їх організовують і здійснюють рядові службовці державних установ та приватних організацій; злочини вчиняють переважно одноосібно, зрідка – з колегами, родичами (поодинокі випадки давання та одержання хабаря, епізодичні службові підроблення).

- «Посадовий» рівень зловживань: організаторами є керівники підрозділів, перші особи державних або приватних установ. Це корисливі зловживання, які вчиняють керівники одноосібно або у співучасті з найближчим «оточенням» (зловживання або перевищення влади, посадового становища; службові підроблення; привласнення бюджетних коштів; отримання хабаря; примушування підлеглих до виконання протиправних наказів).

- «Відомчий» рівень зловживань: організаторами є посадові особи, які займають відповідальне становище у місцевих органах влади, відомчих (податкових, правоохоронних, митних тощо) установах (обіймають посади, віднесені до третьої–шостої категорій, а також судді, прокурори й слідчі згідно зі ст. 25–26 Закону України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 року № 3723-XII). Це корупційні зловживання, які організовують посадові особи у співучасті із заступниками, під прикриттям керівництва. Виконавцями злочину можуть ставати посередники, підлеглі (зловживання або перевищення влади, посадового становища; систематичні службові

підроблення; привласнення, «відмивання» бюджетних коштів; отримання, вимагання, провокація хабаря; невиконання своїх обов'язків з протидії корупції; сприяння контрабанді; примушування підлеглих до співучасті в злочинах тощо).

- «Владний» рівень зловживань: до таких зловживань безпосередньо причетні посадові особи, які займають особливо відповідальне становище (обіймають посади, віднесені до першої і другої категорій згідно зі ст. 25–26 Закону України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 року № 3723-XII), перші особи виконавчої, законодавчої гілок влади, міністерств. Посадові злочини, у яких задіяні відповідальні фігуранти державних інституцій, можуть переростати в ретельно сплановані й регулярно здійснювані протиправні операції за участю організованої злочинності.

Така класифікація висвітлює особливості «владного», «відомчого», «посадового», «службового» рівнів зловживань. Висновки, які є коректними для «службового» рівня зловживань, можуть не відповідати «посадовому», «відомчому», «владному» рівням. Зокрема, хабарництво, службові підроблення спостерігаються на «службовому» рівні. Однак такі злочини, як зловживання владою, перевищення влади та службового становища, провокація хабаря, корупція, притаманні на «посадовому» рівню зловживань [100].

Психологічна детермінація корупційної поведінки посадових осіб може бути зумовлена дією двох груп чинників – соціальних і психологічних. Соціальні передумови є зовнішніми щодо людини психологічними умовами, які провокують, допускають, індиферентно виражені або схвалюють корупційну поведінку.

Можна виокремити такі провідні соціальні передумови корупційної поведінки посадових осіб:

- девальвація цінності чесного служіння суспільству і державі;

- потенційно несприятливі соціальні установки та орієнтири (наприклад «посада повинна годувати», «мода на розкішний спосіб життя», змінені стандарти антикорупційної поведінки тощо);

- соціальні традиції (наприклад, підношення, як знак поваги; вдячність за виконану послугу);

- пасивна життєва позиція оточення (обізнаність колег і друзів про корупційно небезпечну поведінку співробітника, проте не реагують на те, що відбувається);

- несприятливе соціальне середовище – значну кількість осіб (оточення) залучено в корупційну поведінку;

- особливості державного управління іманентні сучасній Україні (протекціонізм, фаворитизм, особиста відданість, кумівство тощо);

- невідповідність ступеня відповідальності й обсягів виконуваної роботи;

- поступове (умисне) залучення посадової особи до протиправної діяльності (деформація особи відбувається за правилом «усе починається з малого»);

- суперечливість соціально-посадових приписів, недостатня урегульованість правовідносин.

Серед психологічних передумов визначальними є індивідуальні особливості посадової особи, зумовлені наявністю деформацій і дефектів різних сфер її особистості, а саме:

1. Мотиваційно-моральна та ціннісна сфери посадовця:

- усвідомлення і прийняття системи морально-матеріальних цінностей;
- сформована і стійка світоглядна позиція, особиста думка («внутрішній стержень»);

- втрата довіри до влади (на рівні держави, системи судових і правоохоронних органів держави);

- антикорупційна мотивація поведінки;

- самореалізація в професії та житті;
- здатність підтримувати задоволеність працею, позитивне ставлення до себе як до професіонала;
- збалансованість відносин з оточенням, гармонійність сімейних стосунків;
- відсутність морально-особистісних деформацій (наприклад, прагнення жити забезпечено підмінюють жаданням отримати наживу в будь-який спосіб).

2. Інтелектуально-пізнавальна сфера:

- здатність усвідомлювати протиправність корупційно небезпечної поведінки;
- прогностичні здібності в оцінюванні розвитку конфлікту інтересів як протизагуга інфантилізму, самовпевненості (індивідуальне гасло «мене на хабарі точно не вдасться викрити»);
- інформованість посадовця щодо меж правомірної поведінки;
- розвинена сфера соціально схвалюваних інтересів.

3. Емоційно-вольова сфера:

- розвиненість емоційного відображення, що відбувається у зв'язку з корупційно небезпечною поведінкою (наприклад, емоційне переживання, сором, провина тощо);
- виражена воля, вольова стійкість до спокуси вчинити корупційні дії;
- уміння долати індивідуальний протест проти умов життєдіяльності й існування.

Висновки до розділу 1

1. У процесі виникнення і становлення кримінально-правового розуміння злочинів, пов'язаних із зловживанням владою та службовим становищем, виокремлюють чотири етапи.

Для першого етапу притаманне визначення певних дій осіб, наділених представницькими повноваженнями, що корелюють із сучасним тлумаченням «зловживання службовим становищем». Однак перелік їх і відповідальність за вчинення таких дій не були чітко встановленими (часи Київської Русі, дії Судебника 1497 року, Литовського статуту 1529 року, Соборного уложення 1649 року тощо).

Другому етапу властива диференціація службових злочинів, норми стали досконалішими, диспозиції статей – конкретнішими (Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року, Кримінальне уложення Російської імперії 1903 року).

Третій етап нерозривно пов'язаний із соціально-політичними умовами того часу. Важливого значення набуло нормативне визначення «зловживання», закріплення доволі вичерпного переліку службових злочинів (ст. 105 КК УСРР 1922 року), встановлення відповідальності за зловживання службовим становищем і вказівки на систематичність його вчинення та мотив (КК УСРР 1927 року), виокремлення істотної шкоди та спричинення тяжких наслідків (КК УРСР 1960 року).

Четвертий етап означений еволюційним рухом до стандартів міжнародного кримінально-правового законодавства, імплементацією до національного законодавства положень Конвенції ООН (визначення основних понять, таких як «істотна шкода», «службова особа» тощо, правильне й вичерпне тлумачення законодавчої конструкції суб'єктивної сторони цього злочину (Закон України «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності посадових осіб» 1995 року, КК України 2001 року).

2. З'ясовано, що в кримінальному законодавстві інших країн норми, які передбачають кримінальну відповідальність за зловживання владою або службовим становищем, різняться.

Кримінальний кодекс Франції чітко визначає межі дозволеної та недозволеної поведінки посадових осіб, диференціює вчинені ними злочинні

діяння. У КК Латвії, як і в українському законодавстві, передбачено відповідальність державної посадової особи як за перевищення службових повноважень, так і за зловживання службовим становищем. У КК Литви відповідальність за злочини у сфері службової діяльності викладено лаконічно й стисло. У КК Естонії перевищенням влади визнано тільки незаконне застосування посадовою особою зброї, спеціального засобу чи насильства.

Кримінальний кодекс Італії не вказує на конкретну форму вини, тому як активні дії, так і бездіяльність можуть вчиняти як умисно, так і з необережності. У КК Угорщини наявні дві статті, що диференціюють «зловживання владою» та «зловживання суспільною функцією», відмінність між якими полягає у визначенні суб'єкта злочину. Кримінальний кодекс Нідерландів вирізняється тим, що в ньому закріплено, крім службових правопорушень, «проступки, які містять службові зловживання». На відміну від КК України, КК Нідерландів чітко встановлює, за які саме наслідки особу може бути притягнуто до відповідальності.

Кримінальний кодекс Молдови передбачає оптимальний варіант розмежування норми, яка передбачає відповідальність за зловживання владою та службовим становищем, і норми, яка передбачає відповідальність за перевищення влади й службових повноважень. У КК Швейцарії надано чіткий перелік суб'єктів зловживання службовим становищем, визначено посадових осіб або членів державних органів, які зловживають владними повноваженнями. Детальна класифікація посадових злочинних діянь міститься в КК ФРН. Передусім у ньому окреслено злочинні діяння, пов'язані з корупцією, і діяння за критерієм суб'єкта.

Відповідно до Зводу законів США, до відповідальності за посадові злочини можуть бути притягнені лише посадові особи федерального рівня (серед них і федеральні судді).

Головна риса законодавства КНР, що відрізняє його від КК України, полягає в тому, що в разі настання особливо тяжких наслідків осіб, які

вчинили такі злочини, карають позбавленням волі на строк понад 10 років, безстроковим позбавленням волі або смертною карою з можливою конфіскацією майна.

3. Злочини у сфері службової діяльності належать до злочинів з високим ступенем латентності. Аналіз даних ОГП дає підстави констатувати, що 2015 року було обліковано 14 997 злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг; 2016 року – 14 820, 2017 року – 19 234, 2018 року – 19 909, а за результатами 2019 року цей показник становив 20 069 правопорушень. Таким чином, протягом 2015–2016 років цей вид злочинності знаходився майже на одному рівні, натомість упродовж 2017–2019 років відбулося значне зростання його рівня.

У складі службових злочинів кількість правопорушень, облікованих за ст. 364 КК України, збільшувалася протягом 2015–2017 років (відповідно 3078, 3360 і 3995); 2018 року – дещо скоротилася (3589), проте за підсумками 2019 року знову збільшувалася – обліковано 4371 кримінальне правопорушення.

За даними ДСА України, за злочини у сфері службової діяльності було прийнято судових рішень стосовно: 2015 року – 1146 осіб, 2016 року – 831 особа, 2017 року – 749 осіб, 2018 року – 788 осіб, 2019 року – 885 осіб.

Динаміка судових рішень за ст. 364 КК України надто виразна: якщо 2015 року кількість засуджених за цією статтею становила 43 особи, то 2019 року – лише 2.

Службові злочини не можна віднести до тяжких, оскільки майже половину з них кваліфіковано як правопорушення невеликої тяжкості. Особливо тяжкі злочини становлять незначну частину в структурі (менше ніж 1 %). Проте негативна динаміка 2015–2019 років полягає в поступовому підвищенні ступеня тяжкості злочинів.

Зловживання службовим становищем є злочинною дією, що має ознаки корупційних злочинів. Поширеність корупції в різних сферах життя,

існування її як масового явища перетворюють її на елемент повсякденності, звичаю, традиції. Ураховуючи різноманітність форм зловживань службовим становищем, слід розрізняти такі три рівні корупції: «корупцію виживання», «корупцію комфорту» та «корупцію престижу».

РОЗДІЛ 2

ЗАСТОСУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ЕЛЕМЕНТІВ СКЛАДУ ЗЛОЧИНІВ У ВИДІ ЗЛОВЖИВАННЯ ПОСАДОВИМ СТАНОВИЩЕМ

2.1. Юридико-психологічні особливості об'єкта й об'єктивної сторони злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем

Об'єктивна сторона – є одним з основних елементів складу злочину та формується з низки підсистем, які взаємодіють і у своїй сукупності утворюють процес зовнішнього посягання на об'єкт кримінально-правової охорони.

Дослідження впливу на суспільну небезпечність діяння ознак об'єктивної сторони складу злочину дасть змогу з'ясувати їхню роль під час криміналізації діяння на стадії правотворення, вплив цих ознак на кваліфікацію діяння, а також на призначення покарання, звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання та його виконання – на стадії правозастосування.

Одні автори об'єктивною стороною складу злочину вважають визначення в кримінальному законі зовнішніх ознак злочинного діяння [101, с. 131]. Інші стверджують, що об'єктивна сторона злочину – це зовнішній акт суспільно небезпечного посягання на охоронюваний кримінальним правом об'єкт, тобто акт вольової поведінки, який відбувається в об'єктивному світі та виражається у вчиненні шкоди цьому об'єкту або створенні загрози завдання йому шкоди [102, с. 128].

Треті визначають об'єктивну сторону злочину як таку, що складається із суспільно небезпечного діяння, яке завдало або здатне завдати істотної шкоди суспільним відносинам, охоронюваним кримінальним законом, а також з умов та обставин завдання цієї шкоди [103, с. 5].

Четверті пояснюють об'єктивну сторону складу злочину як сукупність передбачених законом ознак, що характеризують зовнішній вияв суспільно небезпечного діяння, яке посягає на об'єкти кримінально-правової охорони, а також об'єктивні умови, пов'язані з цим посяганням [104, с. 81].

Деякі вчені схиляються до того, що об'єктивна сторона злочину – це зовнішній вияв суспільно небезпечного посягання на певний об'єкт, що знаходиться під охороною кримінального закону (тобто це передбачені кримінальним законом ознаки, які характеризують зовнішній вияв суспільно небезпечного діяння) [105, с. 106].

Інші відносять до об'єктивної сторони складу злочину сукупність передбачених кримінальним законом ознак, які характеризують зовнішній вияв суспільно небезпечної дії, що посягає на об'єкти кримінально-правової охорони, а також об'єктивні умови цього посягання [106, с. 50].

Деякі автори тлумачать об'єктивну сторону злочину як процес суспільно небезпечного і протиправного посягання на охоронювані законом інтереси, що розглядають з його зовнішньої сторони, з позицій послідовного розвитку тих подій і явищ, які починаються зі злочинної дії (бездіяльності) суб'єкта та закінчуються настанням злочинного результату [107, с. 9].

У сучасній науковій літературі одним з найґрунтовніших є визначення, запропоноване Л. Гаухманом. Учений формулює таке визначення: «об'єктивна сторона складу злочину – це сукупність зовнішніх, об'єктивних, соціально значущих, таких, що відображають суспільну небезпечність та її ступінь, суттєвих, типових для цього виду злочинів ознак, передбачених кримінальним законом і – за бланкетності диспозиції статті Особливої частини КК – в інших законах та (або) інших нормативно-правових актах, які характеризують злочин як закінчений та вчинений виконавцем (виконавцями)» [108, с. 90]. Однак деякі вчені, аналізуючи цю дефініцію, зауважують, що досить абстрактними видається визначення об'єктивної сторони як характеристики кримінальним законом зовнішніх ознак злочинного діяння [109, с. 131], сукупності юридично значущих ознак, що

характеризують зовнішню сторону злочинного діяння [110, с. 145]. В інших формулюваннях змістовна характеристика об'єктивної сторони поєднується з її предметним наповненням, що надає її конкретності. Водночас не всі запропоновані дефініції мають достатню універсальність.

Отже, об'єктивною стороною складу злочину зовнішні характеристики суспільно небезпечної поведінки особи можуть бути визнані лише за наявності інших його істотних компонентів. У цьому зв'язку слушною є думка М. Мельника та М. Хавронюка, які вважають, що об'єктивну сторону формують не всі фактично наявні зовнішні елементи злочинної поведінки, а лише ті, що відображають посягання на певний об'єкт, який охороняється кримінальним законом. Науковці зазначають, що це «зовнішній акт суспільно небезпечного посягання на охоронюваний законом об'єкт, яким цьому об'єкту заподіюється шкода або створюється загроза її заподіяння» [111, с. 14]. Таку позицію поділяють Ю. Александров і В. Клименко, які стверджують, що це «сукупність передбачених законом ознак, які характеризують зовнішній вияв суспільно небезпечного діяння, що посягає на об'єкти кримінально-правової охорони, а також об'єктивні чинники, з якими пов'язане це діяння» [112, с. 80].

Позиції авторів щодо форм вираження об'єктивної сторони можна об'єднати в чотири групи. Так, до першої групи входять А. Піонтковський, В. Кудрявцева, які виокремлюють такі вияви об'єктивної сторони, як діяння (дію та бездіяльність), спосіб учинення злочину, час і місце вчинення злочинного діяння, обстановку, у якій воно відбувається, причиновий зв'язок і злочинний результат такого діяння. Прихильники другої групи (наприклад П. Гришаєв) стверджують, що об'єктивна сторона може мати такі форми, як діяння, наслідки, причиновий зв'язок, умови, у яких відбувається злочинне діяння, місце, час і спосіб учинення злочину, предмет та інші ознаки, що характеризують об'єктивну сторону злочину. Дослідники М. Бажанов, М. Володько, М. Хазін, Н. Чернишова ознаками об'єктивної сторони вважають: діяння, суспільно небезпечні наслідки, причиновий зв'язок, місце,

час, обставини, спосіб, знаряддя та засоби вчинення злочину. Автори четвертої групи, зокрема Е. Фесенко, серед форм вияву об'єктивної сторони складу злочину виокремлюють: діяння, спосіб, наслідки, причиновий зв'язок, місце, час, обстановку та ситуацію вчинення злочину.

Як зовнішній вияв суспільно небезпечного діяння, що посягає на об'єкт кримінально-правової охорони, об'єктивна сторона визначає, у чому полягає злочин і які наслідки він спричиняє, за яких умов місця, часу й обстановки цей злочин наявний, у який спосіб і за допомогою яких засобів чи знарядь його вчиняють [113, с. 163].

Для правильної кримінально-правової оцінки діяння як службового зловживання слід з'ясувати, які саме діяння є службовими зловживаннями. Більшість науковців схиляється до думки, що досліджувану категорію злочинів можуть вчиняти шляхом як дії, так і бездіяльності.

Інтересами служби М. Мельник вважає насамперед інтереси суспільства та держави загалом і, крім того, інтереси певного органу, підприємства, установи або організації, що не суперечать, не протиставляються інтересам суспільства й держави. Тому дії службової особи, учинені у вузьковідомчих інтересах на шкоду загальнодержавним інтересам чи інтересам інших підприємств, установ й організацій, також можуть бути визнані вчиненими всупереч інтересам служби [114, с. 1053].

Досліджуючи диспозицію ст. 364 і порівнюючи її з іншими статтями Особливої частини КК України, а також ураховуючи загальновизнані теоретичні положення, В. Навроцький визначає такі ознаки діяння в складі зловживання владою або службовим становищем [51, с. 69–70]:

1. Дію або бездіяльність вчиняє службова особа, використовуючи службове становище.

2. Учинюване діяння пов'язане зі службовим становищем службової особи. Така особа діє у сфері своєї компетенції, вчиняє дії, які вона в принципі має повноваження вчиняти, обіймаючи відповідну посаду. Тому важливим для вирішення питань відповідальності за зловживання владою або

службовим становищем є визначення кола повноважень (можливостей), які виникають зі службового становища відповідної службової особи та встановлення того, що службова особа фактично приступила до реалізації своїх функцій.

3. Протиправність такого діяння. Щодо службових осіб, зокрема представників влади, правомірними будуть лише дії, на які вони уповноважені Конституцією та законами України. Отже, вчинення дій, не передбачених нормативно-правовими актами, означає для представників влади протиправність такої їхньої поведінки.

4. Діяння службової особи за формою схоже із законним – на вчинення якого вона має право, але за своєю суттю воно суперечить інтересам служби. Таким чином, злочинний характер діяння полягає в тому, що: представник влади використовує свої владні повноваження всупереч тим завданням, для яких їх надано; інша службова особа використовує організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські повноваження не для реалізації мети, задля яких вона ними наділена.

5. Діяння в переважній більшості випадків полягає в активній поведінці. Проте не є винятком і зловживання владою або службовим становищем шляхом бездіяльності – невчинення дій, які особа повинна та може вчинити.

Обов'язковою складовою вчення про об'єктивну сторону складу злочину є суспільна небезпечність діяння [115, с. 155], оскільки «злочин від діяння, що містить ознаки злочину, відрізняється тим, що злочин – це діяння, у якому наявні всі ознаки злочину: суспільна небезпечність, протиправність, винність, караність» [116]. Ця ознака переважно є основою кримінально-правової кваліфікації та розмежування одних службових злочинів від інших.

Суспільна небезпечність залежить від особливостей об'єктивної сторони злочину: форми злочинного діяння, характеру й тяжкості наслідків, способу, часу, місця, знарядь і засобів учинення злочину [117, с. 228].

Зв'язок діяння зі службовим становищем особи часто є конструктивною чи кваліфікуючою ознакою складів злочинів, які знаходяться поза розділом XVII КК України. Так, є понад 70 норм, у диспозиціях яких вказано на вчинення цих злочинів службовою особою [118, с. 8–9].

Зловживання владою є однією із форм службового зловживання. У чинному законодавстві немає визначення поняття «влада». Відповідно до академічного тлумачного словника української мови, влада – це право керувати державою, політичне панування [119, с. 155]. Проте для теорії кримінального права і правозастосування цього визначення недостатньо. У Конституції України немає визначення поняття «влада», проте в ст. 5 зазначено, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо та через органи державної влади й органи місцевого самоврядування. Перелік осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, міститься в ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції».

Ми вважаємо, що зловживати владою можуть лише особи, які нею наділені, інші ж можуть зловживати службовим становищем або повноваженнями. Водночас особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, здійснюючи службову діяльність, можуть зловживати також й організаційно-розпорядчими або адміністративно господарськими функціями.

Під час кримінально-правової кваліфікації злочину за ст. 364 важливим є розмежування того, що саме було вчинено: зловживання владою чи зловживання службовим становищем, з огляду на що призначають покарання. Також у цьому контексті дискусійним є питання щодо авторитету як можливості службової особи ним зловживати.

Широке тлумачення використання службових повноважень пов'язане з тим, що суб'єкт, обіймаючи відповідну посаду та виконуючи відповідні обов'язки в межах своєї службової компетенції, унаслідок цього набуває

визначеного авторитету, має службові зв'язки з іншими посадовими особами, здатен здійснювати на них вплив, завдяки чому має низку фактичних можливостей, що не мають інші особи, які не обіймають цю посаду. Тому використання суб'єктом свого службового становища – це використання ним тих прав чи практичних можливостей, якими він володіє саме у зв'язку із займаною посадою. Якби суб'єкт не обіймав цю посаду, то таких можливостей він не мав би взагалі чи мав, але обмежені [120, с. 127–128].

Своєю чергою О. Светлов стверджує, що службова особа може вчинити службовий злочин не обов'язково за місцем служби, а й в іншій організації, використовуючи вплив і авторитет своєї посади, а також службові контакти [121, с. 43]. Учений зазначає, що шляхом зловживання авторитетом можуть вчиняти не всі службові злочини, а лише деякі, серед яких – і службове зловживання. Також науковець зауважує, що вчинити службове зловживання, користуючись своїм впливом, може не кожна службова особа, а тільки та, яка володіє значними повноваженнями [121, с. 45].

Слід з'ясувати, які ж межі авторитету (впливу) службової особи. Такий авторитет формують лише ті відносини, які встановилися між винним й іншими посадовими особами саме внаслідок службового становища. Якщо будь-яка службова особа зробила будь-що для винного щодо його клопотання чи прохання як службової особи й не зробила б цього у випадку, якби винний не був би службовою особою, то можна говорити про застосування авторитету чи впливу.

На думку В. Навроцького, використання службовою особою влади або службового становища як діяння в разі вчинення злочину, передбаченого ст. 364 КК України, може бути здійснене шляхом впливу на інших службових чи посадових осіб, інших працівників, які не перебувають у службовому підпорядкуванні винного, але щодо яких він використовує свій службовий авторитет чи авторитет органу, у якому працює [122, с. 197].

На наше переконання, суттю зловживання є те, що службова особа використовує свої особисті повноваження з порушенням встановленого

порядку їх реалізації в особистих інтересах або інтересах третіх осіб, а не в інтересах суспільства, держави, органу, установи або організації, яку представляє. Водночас вплив на не підпорядкованих осіб з метою схилити їх до вчинення незаконних дій не належить до компетенції службової особи, тому не є зловживанням службовим становищем за своєю сутністю, а є зловживанням своїм впливом, що становить окремий склад кримінального правопорушення.

Визнання дії злочинною залежить від того, чи заподіює істотну шкоду певним об'єктам кримінально-правової охорони це діяння. Саме внаслідок визначальної ролі в характеристиці суспільної небезпечності діяння злочинні наслідки є головною ознакою, що відмежовує злочин від інших правопорушень – адміністративних, цивільно-правових й аморальних [123, с. 113].

Характер заподіяних злочином наслідків визначає саме характер суспільної небезпечності злочину. Своєю чергою розмір заподіяних суспільно небезпечних наслідків визначає ступінь суспільної небезпечності злочину [124, с. 176–177].

На думку О. Миколенко, наслідки злочину є невід'ємною властивістю (рисою) суспільної безпеки злочину, яка виражена в заподіянні соціальної, правової та реальної (фактичної) шкоди або загрози заподіяння реальної (фактичної) шкоди. Це ніяк не позначається на поділі складів злочинів на матеріальні й формальні, тому що така класифікація складів злочину ґрунтується на іншій критерії – суспільно небезпечних наслідках як ознаці об'єктивної сторони складу злочину [125, с. 13].

Водночас В. Навроцький виокремлює два види наслідків, яких досягають шляхом вчинення злочину, передбаченого ст. 364 КК України:

1. Одержання неправомірної вигоди, якого може бути досягнуто лише за рахунок заподіяння шкоди охоронюваному законом об'єкту. Отже, вона становить кінцевий бажаний наслідок у складі цього посягання. Одержання неправомірної вигоди є наслідком у формі створення можливості

заподіяння такої шкоди. Отже, кримінальна відповідальність настає і тоді, коли фактично неправомірна вигода не одержана. Наявність цього наслідку КК не пов'язує з розміром вигоди.

2. Заподіяння істотної шкоди або тяжких наслідків потерпілому (фізичній або юридичній особі, суспільству, державі). Це проміжний наслідок, який винний заподіює для одержання неправомірної вигоди. Конструкція складу аналізованого злочину така, що істотна шкода або тяжкі наслідки мають бути реальними (такими, що фактично настали), і з моменту їх настання злочин вважають закінченим, навіть якщо кінцевий бажаний наслідок (одержання неправомірної вигоди) не настав [51, с. 72].

Слід проаналізувати об'єкт службових зловживань. Об'єкт злочину є надзвичайно важливим, хоча і юридично рівнозначним обов'язковим елементом складу будь-якого кримінально протиправного й суспільно небезпечного діяння. Теоретичний аспект об'єкта злочину детально розроблено в юридичній науці, проте досі триває дискусія щодо його визначення. Загалом об'єкт злочину визначають як те, на що посягає злочин [126, с. 3]. Однак питання, на що саме посягає злочин, у науці кримінального права досі однозначно не вирішено.

В українській кримінально-правовій науці домінує позиція, згідно з якою об'єктом злочину визнають суспільні відносини, охоронювані кримінальним законом. Аналогічний погляд на об'єкт злочину висвітлений у більшості навчальних посібників з кримінального права й коментарів КК України. Відповідно до цієї концепції, об'єкт злочину – це суспільні відносини, узяті під охорону нормами кримінального права, на які посягнув порушник.

Одним із перших, хто визнавав об'єкт злочину як суспільні відносини, був А. Піонтковський. Учений зауважував, що кожний злочин, який вчиняють у нашій країні, безпосередньо чи опосередковано посягає на суспільні відносини соціалістичного суспільства [127, с. 111].

Найпершою монографічною роботою, присвяченою об'єкту злочину, була праця Б. Нікіфорова. Науковець зауважував, що радянське соціалістичне кримінальне право охороняє суспільні відносини соціалізму від істотної шкоди [128, с. 28–30].

Учений М. Коржанський також обстоював позицію, що об'єкт злочину – це суспільні відносини, що знаходяться під охороною кримінального закону [126, с. 24].

Об'єктом кримінально-правової охорони В. Глистін вважав суспільні відносини як сукупність іманентних їм елементів – учасників відносин, предмет (об'єкт) відносин і зв'язок між учасниками з приводу конкретного предмета [129, с. 19–29].

Схожу позицію щодо розв'язання проблеми об'єкта злочину обстоював В. Тацій. Він також вважав, що методологічно правильним є визначення об'єкта злочину як суспільних відносин лише через висвітлення складників суспільних відносин [130, с. 3–21].

Більшість сучасних науковців продовжили вдосконалювати концепцію об'єкта злочину як суспільних відносин. Серед них – український вчений В. Матвійчук, який на підставі теоретичних надбань інших вчених зауважує, що визнання суспільних відносин як об'єкта злочину є справді науково обґрунтованим [131, с. 102–106].

Концепцію розуміння об'єкта злочину як суспільних відносин, крім сучасних українських учених, продовжують доповнювати та розвивати також сучасні російські дослідники. Зокрема, проблему визначення об'єкта й предмета злочину вивчає А. Шульга, який стверджує, що злочинне посягання порушує певні відносини між людьми в суспільстві – суспільні відносини [132, с. 19–23].

Багатогранність того, на що спрямовані злочини, і того, що підлягає кримінально-правовій охороні, фактично унеможлиблює формування єдиної універсальної концепції об'єкта злочину, тобто такої, що дасть змогу точно визначити об'єкт будь-якого злочину. Тому цілком слушною можна вважати

думку С. Гавриша: «Жодну з концепцій об'єкта злочину... не можна вважати єдино правильною... кожна з них має право на існування, оскільки має як позитивні, об'єктивно безперечні моменти, так і спірні або неприйнятні моменти, передусім з методологічної позиції» [133, с. 8]. Так само В. Навроцький вважає, що кожна концепція має право на існування і жодна з таких концепцій не є однозначно неприйнятною чи помилковою [134, с. 160].

Суспільні відносини як об'єкт злочину мають власну структуру. Зокрема, В. Тацій структурними елементами суспільних відносин вважає:

- суб'єкти (носії) відносин;
- предмет, з приводу якого виникають відносини;
- соціальний зв'язок (суспільно значуща діяльність) як зміст відносин [135, с. 108].

Правильне встановлення об'єкта злочину, зазначає С. Колос, має не лише теоретичне, а й надзвичайно важливе практичне значення. Правове значення встановлення об'єкта злочину полягає в такому:

- сприяє з'ясуванню соціальної суті злочину, зокрема характеру й ступеня його суспільної небезпечності;
- під час дослідження цінностей, на які посягають суспільно небезпечні діяння, є одним зі шляхів удосконалення кримінального законодавства (дослідження ієрархії соціальних цінностей дає змогу розв'язати проблему створення чіткої системи кримінального законодавства);
- виявляє не захищені кримінальним законом соціальні цінності, що дає підстави для прийняття відповідних кримінальних законів;
- встановлення об'єктів злочинних діянь у сукупності з іншими елементами складу злочину надає можливість визначити види конкретних злочинів [136, с. 198].

У науці кримінального права об'єкт злочину прийнято класифікувати за вертикаллю на: загальний, родовий, безпосередній, в окремих випадках – ще видовий (інтегрований). Загальним об'єктом злочину є сукупність

охоронюваних кримінальним законом відносин, система об'єктів кримінально-правової охорони.

Науковці, які досліджували злочини у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, пропонують різні підходи до визначення родового об'єкта досліджуваної групи злочинів.

На думку К. Задої, доцільно розглядати родовий об'єкт злочинів у сфері службової діяльності як суспільні відносини соціального управління, у яких суб'єкти управління реалізують керівний вплив, наданий їм унаслідок особливих процедур, передбачених правовими актами, що відбувається в межах та в спосіб, що передбачені правовими актами, і забезпечується можливістю застосування правових наслідків за ухилення від дії такого впливу [137, с. 7].

Досліджуючи об'єкт перевищення влади або службових повноважень, Т. Слущка, зазначає, що його родовим об'єктом, як і всіх злочинів у сфері службової діяльності (розділ XVII), є суспільні відносини, що виникають у зв'язку зі здійсненням службовою особою діяльності відповідно до нормативно-правових актів, що становить правильну роботу державного апарату й апарату органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності [138, с. 7].

Обрав за основу дефініцію, наведену в першому виданні Науково-практичного коментаря до КК України 2001 року (за редакцією М. Мельника та М. Хавронюка) В. Коваленко. Зокрема, це суспільні відносини, які визначають і регулюють зміст правильної роботи державного апарату й апарату органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій, незалежно від форми власності, а також осіб, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг [139, с. 39].

Учені А. Савченко й О. Кришевич родовим об'єктом злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, називають суспільні відносини, які визначають і

регулюють зміст правильної роботи державного апарату й апарату органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності, а також суспільні відносини, що забезпечують нормальну службову діяльність у юридичних особах приватного права й нормальну професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг [140, с. 13].

Родовим об'єктом злочинів у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, Д. Сисоєв вважає групу соціальних цінностей, змістове наповнення яких полягає в законній діяльності державного (суспільного) апарату [73, с. 88].

Злочини, передбачені розділом XVII Особливої частини КК України, стверджує В. Хашев, можуть посягати на два родові об'єкти: перший – на суспільні відносини, що визначають і регулюють зміст правильної роботи апарату органів державної влади й органів місцевого самоврядування, їх підприємств, установ чи організацій щодо реалізації завдань, які стоять перед цими органами; другий – на суспільні відносини, що визначають і регулюють зміст правильної роботи апарату підприємств, установ чи організацій недержавних форм власності щодо реалізації завдань, які стоять перед ними [141, с. 8].

У межах родового об'єкта злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, О. Грудзур виокремлює два видові об'єкти:

- суспільні відносини, що забезпечують нормальну діяльність державного та громадського апарату, а також апарату управління підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності;

- суспільні відносини, що забезпечують нормальну діяльність, пов'язану з наданням публічних функцій [142, с. 58].

Такий підхід поділяють укладачі підручника з кримінального права за редакцією О. Дудорова, і залежно від видового об'єкта злочини, передбачені розділом XVII Особливої частини КК України, вони поділяють на дві групи:

- злочини у сфері службової діяльності;
- злочини у сфері професійної діяльності, пов'язані з наданням публічних послуг [143, с. 393–394].

Основним безпосереднім об'єктом зловживання за ст. 364 КК України є суспільні відносини, які виникають з приводу забезпечення виконання службовими особами своїх функцій лише в інтересах служби.

Своєю чергою В. Навроцький зазначає про існування додаткового обов'язкового об'єкта для цього виду злочинів, яким є права, свободи й інтереси окремих громадян, або державні чи громадські інтереси, або інтереси юридичних осіб. З огляду на зміст наслідків за ст. 364 КК України в їх сучасному трактуванні, таким об'єктом можуть бути лише права й інтереси матеріального характеру, або ж коли заподіяння шкоди має матеріальний еквівалент (може бути обчислено та виражено в певній сумі), причому у відповідному розмірі, який у сто чи більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Цей дослідник вважає, що об'єкт злочину, передбачений ст. 364 КК України, складний, його порушення можна констатувати лише в разі заподіяння шкоди як основному, так і додатковому об'єктам. Якщо відбулося порушення лише одного із зазначених видів об'єкта (лише інтересів служби чи лише прав чи інтересів окремих фізичних або юридичних осіб, суспільства, держави), то немає аналізованої обов'язкової ознаки злочину, передбаченого ст. 364, а кримінальна відповідальність за цією статтею наставати не може. У такому випадку відповідне діяння може становити дисциплінарний проступок або ж інший злочин (не у сфері службової діяльності) [51, с. 69].

2.2. Психолого-правова характеристика суб'єкта та суб'єктивної сторони злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем

Суб'єктивна сторона складу злочину – це внутрішній зміст злочину, ті психічні процеси, які відбуваються у свідомості особи, коли вона вчиняє злочин, це її психічне ставлення до вчиненого суспільно небезпечного діяння та його наслідків. Суб'єктивна сторона злочину – це сукупність процесів, які відбуваються у свідомості та волі особи, її усвідомлення власного діяння й передбачення наслідків, його оцінка як суспільно небезпечного, мета, якої прагне досягти особа, і мотив, яким вона керується, емоції, що переживає в цей час [134, с. 265].

Суб'єктивна сторона створює психологічний, тобто суб'єктивний, зміст злочину, тому є його внутрішньою, порівняно з об'єктивною, стороною. Якщо об'єктивна сторона складу злочину становить його фактичний зміст і може бути безпосередньо сприйнята особами, які перебувають на місці злочину під час його вчинення, а наслідки злочину можуть сприймати й після його вчинення, то суб'єктивна сторона безпосередньо сприйнята людьми бути не може. Це процеси, які відбуваються у психіці винного, тож об'єктивне їх визначення можливе тільки завдяки дослідженню об'єктивної сторони складу злочину й інших ознак, які належать до складу злочину [145, с. 116].

Зміст суб'єктивної сторони складу злочину передбачає певні юридичні ознаки, зокрема це: вина, мотив злочину, мета злочину. Серед них обов'язковою ознакою є вина у формі умислу й необережності.

Вина особи – це головна, обов'язкова ознака будь-якого складу злочину, вона визначає наявність суб'єктивної сторони та її зміст. Відсутність вини виключає суб'єктивну сторону й тим самим склад злочину.

Мотив і мета – факультативні ознаки суб'єктивної сторони складу злочину, водночас у разі вчинення складу конкретного злочину,

передбаченого КК України, можуть бути обов'язковими, кваліфікуючими або привілейованими.

Інколи, у кримінально-правовій літературі виокремлюють її четверту ознаку суб'єктивної сторони складу злочину – психоемоційний стан особи, що є факультативною ознакою суб'єктивної сторони складу злочину.

Значення суб'єктивної сторони полягає в тому, що завдяки її правильному визначенню:

- надається належна кваліфікація діянню або бездіяльності, та їх відмежування від інших складів злочину;
- визначається ступінь суспільної небезпеки діяння та особи, яка його скоїла;
- застосовується індивідуалізація покарання злочинця, вирішується питання про можливість його звільнення від кримінальної відповідальності й покарання.

У слідчій та судовій практиці під час кваліфікації кримінально карних злочинів, доволі часто постає питання щодо встановлення психічного ставлення суб'єкта не лише до суспільно небезпечного діяння та його суспільно небезпечних наслідків, а й до інших об'єктивних ознак складу злочину та кваліфікуючих або привілейованих його ознак. Зміст суб'єктивної сторони складу злочину, стверджують науковці, цілком визначений змістом об'єкта й об'єктивної сторони його складу.

Суб'єктивна сторона як психічне ставлення особи до власної поведінки, усвідомлення нею суспільної небезпечності та протиправності діяння є важливою ознакою складу злочинів у сфері службової діяльності [146, с. 108]. Із суб'єктивної сторони службові злочини можуть бути вчинені як умисно, так і через необережність. У злочинах із формальним складом вина можлива лише у формі прямого умислу. У злочинах з матеріальним складом вину визначають психічним ставленням винного до діяння та до суспільно небезпечних наслідків, які настали внаслідок його вчинення. Психічне ставлення службової особи до наслідків такого діяння

характеризується здебільшого злочинною самовпевненістю чи злочинною недбалістю [147].

Учинення злочину, передбаченого ст. 364, умисно означає, що винна особа:

1. Усвідомлює характер свого діяння. Тобто винний розуміє, що своїми діями він порушить охоронюваний кримінальним законом об'єкт; знає про характер соціальної шкоди від таких діянь. Наявність такого усвідомлення нерозривно пов'язана зі знанням (розумінням) протиправності вчинюваних діянь.

2. Передбачає наслідки своєї поведінки. Тобто, вчинюючи злочин, особа ще на момент виконання дій наперед знає, що вони спрямовані на одержання неправомірної вигоди (кінцевий бажаний наслідок) і потягнуть наслідки у вигляді заподіяння істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам й інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб.

3. Бажає цих наслідків у вигляді одержання неправомірної вигоди. У разі заподіяння істотної шкоди або тяжких наслідків окремим громадянам, юридичним особам, суспільству чи державі, то характернішим є свідоме допущення цих наслідків, байдуже ставлення до їх настання, коли винний погоджується з їх настанням задля досягнення своєї мети у вигляді одержання неправомірної вигоди [51].

Правильне встановлення ознак суб'єктивної сторони має важливе практичне значення. Так, згідно з результатами дослідження В. Хашева, для 53 % працівників правоохоронних органів під час розслідування кримінальних справ за ст. 364 КК України складнощі постають під час доведення умислу на вчинення цього злочину, а для 44 % респондентів ця проблема є першочерговою або єдиною [148, с. 445].

Учені, визнаючи, що зловживання владою або службовим становищем загалом є умисним злочином, не мають спільної думки щодо питання визначення ставлення службової особи до вчинюваного діяння у формі

умислу та наслідків як у формі умислу, так і у формі необережності. Одні вчені вважають, що умисел у складі цього злочину є єдиною і нерозривною формою вини [149, с. 57–58; 150, с. 73–75; 151, с. 18–20; 152, с. 87–90]. Інша група вчених наполягає на існуванні «складної», «подвійної» або «змішаної» форми вини [153, с. 17; 154, с. 25–29; 155, с. 21–23; 156, с. 961; 157, с. 12].

Прихильники теорії наявності єдиної форми вини, заперечуючи можливість існування складної форми вини, зазначають, що з'ясовувати психічне ставлення суб'єкта до свого діяння та наслідків необхідно, однак визначення вини окремо до діяння та до наслідку буде неправомірним, оскільки це суперечить змісту кримінально-правових норм, які формулюють дві форми вини: умисел і необережність.

Із цього приводу А. Квіцінія зазначає: «Усвідомлення особою факту використання свого службового становища всупереч інтересам служби не віддільне від передбачення завдання внаслідок цього істотної шкоди. Наявність усвідомлення суспільно небезпечного характеру своїх дій не може поєднуватися з необережністю стосовно наслідків. У такій ситуації особа або бажає настання наслідків, або свідомо допускає їх настання» [149, с. 85].

Слушною є думка О. Светлова, який стверджує: складно уявити, як винний, зловживаючи службовим становищем з корисливим мотивом, може не передбачати, які конкретно суспільно небезпечні наслідки можуть настати внаслідок його діяння. Адже корисливий мотив може бути задоволений тільки певним суспільно небезпечним наслідком, настання якого винний не лише передбачає, а й бажає [121, с. 72].

Проте в науковій літературі є і протилежні думки щодо ставлення винного до наслідків злочинного діяння. Так, А. Трайнін вважав, що в службової особи ставлення до наслідків може бути як умисне, так і необережне. На думку вченого, цей зв'язок полягає в тому, що службова особа передбачає або свідомо допускає настання суспільно небезпечного наслідку чи не передбачає його, хоча мала б передбачити [32, с. 27].

На думку Г. Смолицького, хоча службове зловживання може бути вчинене лише певними свідомими діями службової особи, однак ставлення винного до наслідків може бути як у формі умислу, так і у формі необережності [158, с. 19].

Посадові зловживання за структурою та мотивацією є складними явищами. Більшість людей їх публічно засуджують, висловлюються про те, що необхідно боротися з ними, однак у реальних життєвих обставинах виявляють психологічну толерантність до посадових зловживань для досягнення особистої чи групової кар'єрної, корисливої мети. Це дало підстави визначити посадові зловживання та корупцію (попри їх значну шкоду) як ціннісно-амбівалентні явища, з якими суспільство начебто намагається боротися, однак не зацікавлене їх усунути цілком [159, с. 138].

Кожна з ознак умислу має бути доведена шляхом посилення на фактичні обставини, встановлені під час досудового слідства та судового розгляду. Найважливішими серед них в аспекті доказування наявності умислу є:

- дані про освіту, кваліфікацію, кар'єру, стаж роботи на посаді, у зв'язку із зайняттям якої вчинено зловживання;
- інформація про ознайомлення з нормативно-правовими актами, які визначають обов'язки й повноваження цієї службової особи;
- відомості про притягнення цієї особи до дисциплінарної відповідальності за аналогічні правопорушення, відкриття щодо неї кримінальних проваджень, знання нею про випадки притягнення до відповідальності інших службових осіб за аналогічні правопорушення;
- відомості про намагання приховати вчинене порушення, вплинути на можливих свідків,
- знищення документів;
- факти, які свідчать про намагання отримати неправомірну вигоду [51].

Матеріали, які містять зазначену й аналогічну інформацію, підтверджують беззаперечність того, що особа усвідомлює та передбачає

інтелектуальну ознаку умислу, бажає настання наслідків у виді неправомірної вигоди та прагне або свідомо припускає завдання шкоди фізичним чи юридичним особам, суспільству, державі, а отже, діє умисно.

Одна з обов'язкових (суттєвих) ознак, що характеризує будь-який злочин, полягає в тому, що його вчиняє суб'єкт злочину (ч. 1 ст. 11 КК України). У КК положення щодо цієї обов'язкової ознаки конкретизовано в окремому розділі Загальної частини «Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт злочину)». Як елемент складу злочину суб'єкт злочину наділений певними ознаками, які поділяють на обов'язкові й додаткові. До обов'язкових ознак суб'єкта злочину належать: фізична особа; загальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність; осудність особи. Відсутність будь-якої із цих обов'язкових ознак указує на відсутність суб'єкта злочину взагалі.

Традиційно в науці кримінального права суб'єкт злочину, що наділений такими ознаками, прийнято називати загальним. Спеціальним суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа (ч. 2 ст. 18 КК України).

Суб'єктом злочину є виключно фізична особа. Згідно зі ст. 24 ЦК України, людину як учасника цивільних відносин вважають фізичною особою [160].

Фізичній особі притаманна низка індивідуальних суб'єктивних та об'єктивних ознак, виходячи з яких законодавець має можливість у відповідних статтях та частинах статей спеціальної частини КК України передбачати види злочинів зі спеціальним суб'єктом. Такими ознаками є професія, посада, громадянство, стать, психічний стан тощо.

Осудність – обов'язкова ознака суб'єкта злочину. Відповідно до ч. 1 ст. 19 КК України, осудною визнається особа, яка під час учинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Тобто осудність у безпосередньому вигляді є насамперед критерієм відмежування

злочинного від незлочинного. Неосудна особа – протилежне поняття осудності – не може бути суб'єктом злочину.

Суб'єктом злочину може бути особа, що досягла відповідного віку. У науковій кримінально-правовій літературі вік суб'єкта злочину визнають класифікаційним критерієм, на підставі якого вчені виокремлюють різні види злочинів. Так, Г. Криволапов зазначав, що найбільш принципове теоретичне та практичне значення має класифікація злочинів за віком суб'єкта злочину. Науковець пропонує класифікувати злочини залежно від віку суб'єкта злочину на такі види: а) злочини, за які відповідальність настає з 14 років; б) злочини, за які відповідальність настає із 16 років; в) злочини, за які відповідальність настає з 18 років [161, с. 46-47]. Учені А. Савченко і О. Грудзур констатують, що злочини залежно від віку суб'єкта поділяють на: а) злочини, вчинені неповнолітніми; б) злочини, вчинені повнолітніми [162, с. 419].

Додатковою (факультативною, допоміжною) є класифікація злочинів залежно від наявності або відсутності додаткової ознаки в суб'єкта злочину. До прикладу, А. Савченко, О. Грудзур стверджують, що за суб'єктом злочини можуть бути: а) із загальним суб'єктом; б) злочини зі спеціальним суб'єктом [162, с. 419]. Водночас В. Навроцький вважає, що спеціальним суб'єктом є такий вид суб'єкта, який виокремлюється із загального й наділений усіма ознаками загального суб'єкта складу злочину [134, с. 256].

Ознаки спеціального суб'єкта злочину можуть бути однією з підстав криміналізації в разі, якщо: а) злочин може вчинити тільки спеціальний суб'єкт (простий склад злочину); б) вчинення злочину спеціальним суб'єктом підвищує ступінь його суспільної небезпечності (кваліфікований склад злочину); в) учинення злочину спеціальним суб'єктом знижує ступінь його суспільної небезпечності (привілейований склад злочину) [163, с. 7].

Узагальнюючи питання про правопорушника за досліджуваними злочинами, В. Мартиненко зазначає, що особа державного службовця, який зловживає владою чи службовим становищем або вдається до перевищення

влади чи службових повноважень, передбачає комплекс психологічних властивостей, зумовлених особливостями займаної посади та специфікою кола наданих владних чи посадових повноважень. Такі властивості визначають напрям і сутність злочинної діяльності конкретної особи. Суспільна сутність виявляється через внутрішній зміст особи, своєрідну сукупність рис, які утворюють стійку єдність – психологічний склад особистості. Кримінологічне дослідження особи злочинця як на теоретичному, так і на практичному рівнях має передбачати не окрему (розрізнену) інформацію, що належить до різних її аспектів, а формувати цілісне, завершене уявлення про особистість [164, с. 101–102].

За ст. 364 суб'єкт злочину є спеціальним. Ним може бути особа, наділена, крім загальних ознак суб'єкта злочину (статус фізичної особи, досягнення віку 16-ти років, осудність), ще й спеціальною ознакою – це службова особа. Під час визначення поняття службової особи правозастосовні органи послуговуються роз'ясненнями, що містяться в п. 1 постанови Пленуму Верховного Суду від 26 квітня 2002 року № 5 «Про судову практику у справах про хабарництво», де роз'яснено поняття представника влади, а також особи, яка виконує організаційно-розпорядчі й адміністративно-господарські функції.

Аналіз практики засвідчує, що складнощі постають під час визначення того, чи наділені відповідними повноваженнями працівники, які виконують певні професійні обов'язки (викладач, лікар) або готують матеріали для прийняття рішень відповідними керівниками. Не вдаючись у суть дискусій, які тривають десятиріччями, і не повторюючи неодноразово висловлених аргументів, виокремимо ознаки службової особи, які додатково конкретизують поняття, викладені в п. 1 і 2 примітки до ст. 364, та формулювання, що містяться в цій постанові, та їх значення (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Ознаки службової особи

Риса службової особи	Значення відповідної риси
У відносинах з іншими людьми діє не від себе (як працівник, професіонал у певній галузі), а як представник держави, місцевого самоврядування, державного чи комунального підприємства, установи, організації	Характеризує «посадову ознаку» службової особи те, що вона вчиняє діяння у зв'язку з перебуванням на службі. Дозволяє відмежувати цей злочин від інших посягань і незлочинних діянь
Інституція, яку представляє особа, належить до публічних	Дає змогу відрізнити злочин, передбачений ст. 364, від інших посягань, які вчинюють у юридичних особах приватного права та передбачені іншими статтями розділу XVII
Особа вправі визначати, чи буде (чи може і повинна) вона вчиняти певні службові дії в конкретній ситуації	Надає можливість відрізнити службову особу від працівника, який виконує лише технічні функції, повинен оформлювати документи, продавати товари, вчити, лікувати тощо будь-кого, хто звернеться за послугами до установи, у якій він працює
Повноваження особи поширюються на інших людей чи стосуються чужого майна	Конкретизує зміст функцій, характерних для службової особи, дає змогу відрізнити їх від повноважень, які мають працівники, що не є службовими особами
Дії такої особи тягнуть наслідки юридичного характеру	

Долати складнощі у з'ясуванні того, чи перебувала особа в статусі службової на момент учинення злочину, можна й потрібно. Для цього слід:

- ретельно з'ясовувати всі її передбачені нормативно-правовими актами повноваження, можливості, які впливають із займаної посади чи покладені на неї за спеціальним дорученням;
- конкретизувати, які саме з наявних повноважень дозволяли вчинити інкриміноване діяння;
- з'ясувати, чи було використано конкретні повноваження та як саме під час учинення зловживання, з огляду на обставини конкретної справи.

Якщо службове зловживання вчиняють шляхом впливу на інших осіб (сторонніх, підлеглих, рівних за статусом) або впливу на вищих службових осіб чи шляхом використання колегіального органу, то вкрай важливо визначати відносини винного з іншими особами й органами, його місце в службовій ієрархії [51].

У наукових працях українських дослідників детально розглянуто безпосередньо правове визначення особи злочинця, що зловживає службовим становищем. Ми проаналізуємо саме психологічні аспекти мотивів службових зловживань й особу правопорушника.

Особа, що зловживає службовими повноваженнями, відрізняється від інших передусім особливою соціальною позицією – наявністю організаційно-розпорядних й адміністративно-господарських повноважень, які обумовлюють можливість для зловживання. Ураховують також і соціальний статус такої особи, який визначає її конкретні соціальні функції. Тобто можливість зловживання владою чи службовим становищем і розміри неправомірної вигоди від цього безпосередньо залежать від посади особи, її конкретних повноважень.

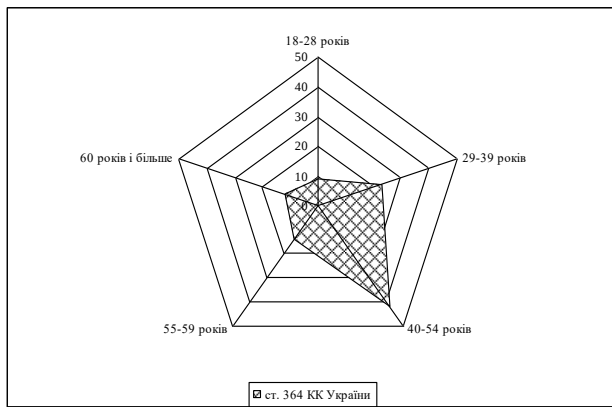
Соціальний статус осіб, які вчиняють зловживання владою або службовим становищем, визначає соціальний стан суб'єкта, охоплює такі показники, як стать, вік, освіта, сімейний стан тощо [165, с. 61].

Структуру та головні риси кримінологічної характеристики особи злочинця, зокрема держслужбовця, що зловживає посадовим становищем, становлять такі основні групи ознак: соціально-демографічні ознаки, правові характеристики, соціальні ролі й соціальні статуси, моральні властивості та психологічні особливості.

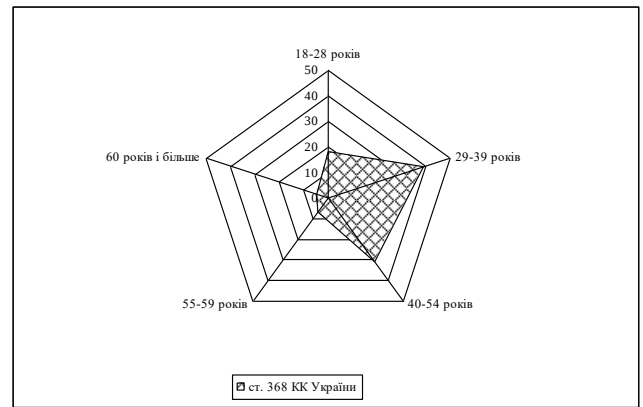
Відповідно до здійсненого аналізу статистичних даних Генеральної прокуратури України за 2016–2019 роки, для правопорушників за ст. 364 і 368 КК України притаманне вчинення злочинних діянь у зрілішому віці, переважно старше за 30 років (рис. 2.1).

Найбільшу питому вагу у сфері зловживання владою чи службовим становищем упродовж 2016–2018 років становлять такі вікові категорії осіб:

- за ст. 364 КК України: від 29 до 39 років – 23 %, від 40 до 54 років – 42 %;
- за ст. 368 КК України: від 29 до 39 років – 39 %, від 40 до 54 років – 31 %.

а)

б)

Рис. 2.1. Віковий склад осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за ст. 364 (рис. 2.1а) і ст. 368 (рис. 2.1б) КК України у 2016–2019 роках

Таким чином, цю категорію злочинів вчиняють особи віком від 29 до 54 років. Водночас особи, що зловживають владою або службовим становищем, переважно старші за тих, хто приймає пропозиції одержання неправомірної вигоди.

За досліджуваний період не відбувалося значних змін у віковому складі осіб. Тому можна вважати, що така вікова характеристика є сталою.

Розглянемо розподіл правопорушників за статтею (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Гендерна характеристика виявлених осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за ст. 364 і 368 КК України у 2016–2019 роках

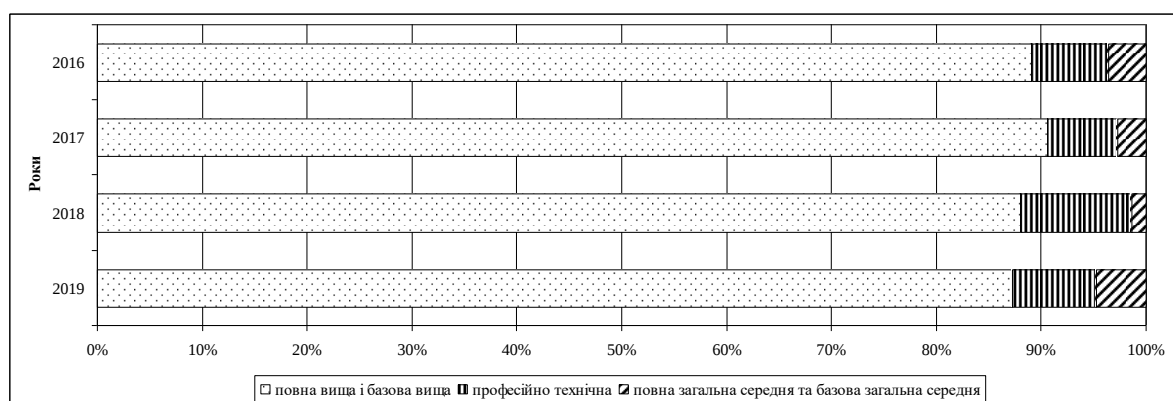
№ з/п	Види злочинів	Роки							
		2016		2017		2018		2019	
		Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Зловживання владою або службовим становищем, ст. 364	66	17	54	21	53	23	43	20
2.	Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою, ст. 368	500	79	450	58	389	61	270	46

Відповідно до зібраних даних, серед осіб, що зловживають владою, жінок лише 27 % від загальної кількості правопорушників. Серед тих, хто

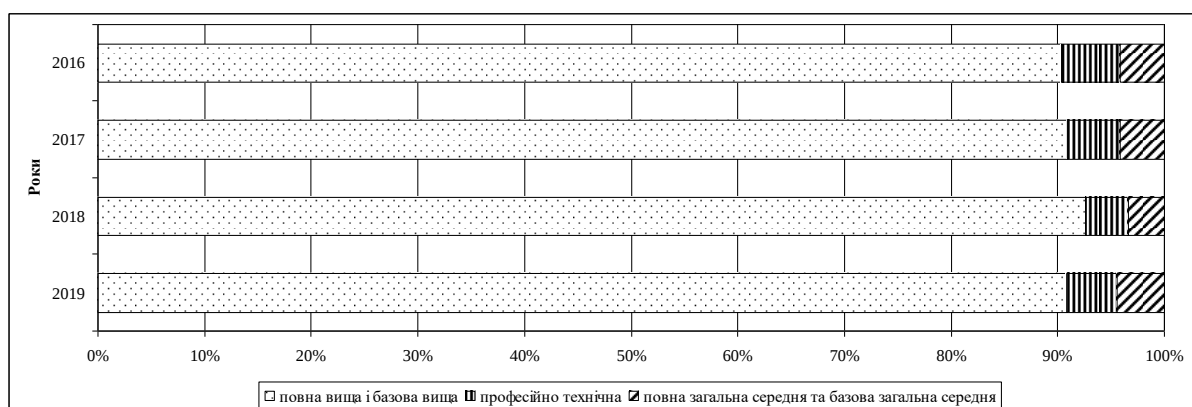
приймає неправомірну вигоду, – 13 %. Важливо зауважити, що для правопорушників за ст. 368 КК України в динаміці цей показник є сталим (2016 рік – 14 %; 2017 рік – 11,0 %; 2018 рік – 14 %, 2019 рік – 15 %), а частка жінок серед правопорушників ст. 364 КК України збільшується з року в рік (2016 рік – 20 %; 2017 рік – 28,0 %; 2018 рік – 30 %; 2019 рік – 32 %). На цьому слід акцентувати увагу як під час вжиття заходів попередження правопорушень, так і в процесі розслідування злочинів зазначених категорій.

Суб'єкти корупційних злочинів, зокрема особи, що зловживають владою, майже завжди мали високий освітній рівень, причому не тільки в Україні. Це зумовлено передусім тим, що досягнути цього статусу в суспільстві можна переважно тоді, коли особа має вищу освіту. З розвитком нашого суспільства освітній рівень корупціонерів зростає.

Здійснене нами дослідження засвідчує встановлений факт (рис. 2.2).

а)

б)

Рис. 2.2. Освітній рівень осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за ст. 364 (рис. 2.2а) і ст. 368 (рис. 2.2б) КК України у 2016–2019 роках

На цій підставі можна стверджувати, що майже 90 % осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за ст. 364 і 368 КК України, мають вищу освіту. Відсоток осіб з повною або базовою загальною середньою освітою щороку зменшувався. Серед тих, хто зловживав посадовим становищем 2016 року, цей показник становив 4 %, а 2018 року скоротився до 1 %, проте 2019 року він збільшився до 5 %.

Для аналізу професійних сфер учинення посадових злочинів було укладено табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Відомості про зайнятість осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за ст. 364 і ст. 368 КК України у 2016–2019 роках

№ з/п	Види злочинів	учні та студенти навчальних закладів	працевдатні, які не працюють і не навчаються	безробітні	депутати		державні службовці	посадові особи місцевого самоврядування	посадові та службові особи		професійні судді	працівники правоохоронних органів :	посадових та службових осіб інших органів державної влади	військовослужбовці
					обласних, районних	селищних, міських, районних			райдержадміністр	облдержадміні-страцій				
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Зловживання владою або службовим становищем, ст. 364	0	5	0	0	2	42	60	5	4	0	38	6	4
2.	Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою, ст. 368	10	16	13	2	15	291	87	30	11	11	737	63	104

На підставі цих даних слід зауважити, що в структурі правопорушників ст. 368 КК України 53 % припадає на працівників правоохоронних органів. Ще однією численною групою є державні службовці – 21 %.

Серед осіб, що зловживали службовим становищем, необхідно виокремити три основні групи: посадові особи органів місцевого

самоврядування – 36 %, державні службовці – 25 %, працівники правоохоронних органів – 23 %.

Узагальнюючи здійснене дослідження, можна визначити такі соціально-демографічні характеристики особи злочинця, що вчиняє службові злочини:

- це громадяни України;
- особи зрілішого віку (старше за 30 років)
- питома вага жінок, що вчиняють службові злочини, є більшою, ніж середній показник за злочинністю загалом;
- освітній рівень службових злочинців є значно вищим, ніж в осіб, що вчинюють інші злочини.

Розглянемо психологічні особливості вчинення українськими держслужбовцями злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем.

Складність і різноманітність виконуваних завдань, динамічність у роботі, підвищений рівень відповідальності, психологічно складний контингент, з яким державним службовцям доводиться спілкуватися, потребують наявності в зазначеній категорії осіб добре розвиненої словесно-логічної пам'яті, уважності, кмітливості, уміння аналізувати та прогнозувати розвиток ситуації, здатності до саморегуляції, стресостійкості та вольових рис, зокрема самоконтролю і витривалості.

Загалом низький рівень розвитку таких особистісних характеристик державних службовців або, навпаки, гіперболізованість деяких із них можуть призвести до виникнення хронічного психоемоційного напруження, синдрому емоційного вигорання, нерозбірливості в налагодженні особистих і ділових контактів тощо. Наслідком цього може стати не лише зниження ефективності професійної діяльності зазначеної категорії осіб, а й неналежне виконання професійних обов'язків, що полягатиме в порушенні законодавства та зловживанні владою або службовим становищем.

Кримінально-правова характеристика особи злочинця, слушно зазначає О. Шевченко, – це дані не лише про склад, а й про спрямованість і мотивацію злочинної поведінки, одноособовий чи груповий характер злочинної діяльності, форму співучасті, інтенсивність кримінальної діяльності, наявність судимостей тощо. Ось чому відмітною рисою корупціонера є також наявність у нього корисливого або іншого особистого інтересу, який, по-перше, є обов'язковим елементом для визнання неправомірної чи неетичної поведінки корупційною; по-друге, свідчить про умисний характер корупційної діяльності [166, с. 67–68].

Для безпосереднього дослідження особистісних характеристик і мотивів поведінки державних службовців ми провели анонімне опитування 37 осіб, що обіймають керівні посади в державних підприємствах (підприємствах, у статутному капіталі яких частка державної власності становить 50 і більше відсотків), більшість з яких становлять середні промислово-виробничі й торговельні підприємства, а саме посади директорів, заступників директорів і керівників структурних підрозділів. Водночас 52 % опитаних перебувають на займаних посадах понад п'ять років (від трьох до п'яти – 40 %, до трьох років – 12 %), тож доходимо висновку, що в державному секторі бракує досвідчених професіоналів на адміністративних посадах, оскільки люди з досвідом роботи понад п'ять років традиційно вважають професіоналами. Лише 16 % опитаних категорично повідомили, що планують протягом найближчих двох років змінювати місце роботи, а 24 % – планують змінити місце роботи загалом, 60 % не змогло відповісти, тобто більшість опитаних не вбачають своє майбутнє в очолюваному ними підприємстві.

Також, на думку третини опитаних, стосунки в трудовому колективі очолюваного ними підприємства переважно довірливі та дружні. Водночас дві третини осіб не змогли конкретно відповісти на це питання, що є свідченням низького адміністративного професіоналізму керівників, оскільки

вони повинні бути поінформовані про психологічний клімат у колективі підлеглих і піклуватися про його покращення.

У переважній більшості підприємств не відбувається порушень трудового законодавства України в частині надання та використання відпусток працівниками. 64 % опитаних зазначили, що їхнє підприємство не виконало запланований річний план випуску продукції/надання послуг, що підтверджує низьку ефективність побудованої системи діяльності. Значна частина керівників (60 %) вважають головними факторами неефективної роботи підприємств надмірну бюрократичність і недосконале законодавство. На другому місці – брак ефективних кадрів (24 %), лише 16 % назвали головною причиною недостатній рівень оплати в державному секторі, на підставі чого можна дійти висновку, що пріоритетом у підвищенні ефективності підприємств мають бути законодавчі зміни, а людський фактор кваліфікації та рівня оплати праці мають другорядне значення.

Лише 32 % опитаних повідомили, що зовсім не хвилюються у зв'язку з проведенням аудиту або ревізії очолюваного підприємства. Натомість 16 % повідомили про наявність відчуття хвилювання, більшість опитаних (52 %) не змогли однозначно відповісти, що, очевидно, є свідченням наявності хвилювання, яке вони не побажали засвідчувати.

Науковці зазначають, що основними мотивами діяльності державних службовців є [167]:

- бажання давати користь суспільству;
- прагнення реалізувати себе в системі державного управління;
- перспектива професійного зростання та службової кар'єри;
- престиж статусу державного службовця;
- стабільність соціального становища;
- відчуття влади й поваги з боку інших людей.

Найменше до діяльності в системі державної служби заохочують такі мотиви, як: заробітна плата, відсутність альтернативного вибору. Цей факт лише частково засвідчений результатами проведеного анкетування: 80 %

керівників держпідприємств повідомили, що головним стимулом і мотивацією в роботі є повага, визнання заслуг та результату роботи. Така відповідь є соціально очікуваною, тобто це те, що прийнято в суспільстві. Натомість 68 % опитаних зазначили, що рівень їхньої заробітної плати є не цілком достатнім, дає змогу робити незначні заощадження; третина опитуваних повідомила про абсолютно недостатній дохід, який не дає змоги робити заощадження.

На думку третини опитаних, винагорода є головним стимулом у роботі працівників, і лише 20 % повідомили, що винагорода не є головною мотивацією. 72 % опитаних не змогли визначити пріоритети між фінансовими показниками підприємства чи комфортом й умовами праці працівників. Також 72 % розуміють, що фінансові аспекти професійної діяльності є значущим фактором, тому нейтрально ставляться до ситуації, коли підлеглий просить підвищення в посаді або зарплаті.

Здійснюючи психологічну характеристику державного службовця в аспекті вчинення ним протиправних дій, важливо враховувати, наскільки представлені в структурі мотивації до професійної діяльності державних службовців ті компоненти, що виражають основні потреби людини – матеріальні, соціальні тощо.

Підґрунтям для вчинення державними службовцями злочинів, пов'язаних із зловживанням владою, може стати професійна деформація зазначеної категорії фахівців, що пов'язана з виникненням певних психологічних змін особистості під впливом тривалого перебування у специфічних умовах професійного середовища. Результати опитування засвідчили, що лише 20 % опитаних керівників присвячують роботі 8 годин на день. Близько 10 годин на день проводять на роботі 56 % опитаних, 24 % – 12 годин. Такий виснажливий ритм життя може призводити до поступового професійного вигорання, як результат – суттєвого зниження якості роботи.

Такі психологічні феномени (комплекс особистісних характеристик, особливості мотивації до діяльності, основні аспекти професійної деформації

фахівців) потребують обов'язкового врахування в процесі здійснення психологічної характеристики особи державного службовця в аспекті вчинення ним протиправних дій, що дасть змогу об'єктивно встановити деталі злочину, виявити механізми злочинної поведінки й розробити відповідні рекомендації для запобігання злочинам такого виду.

Так, наприклад, 68 % опитаних державних службовців не узгоджують свої рішення з керівництвом органу, до сфери управління якого вони належать, що, з одного боку, послаблює забюрократизованість роботи підприємства, проте є негативним фактором з огляду на низьку ефективність державного сектору загалом. 84 % респондентів частково враховують думку підлеглих під час прийняття управлінських рішень, а 16 % взагалі не враховують думку підлеглих, що свідчить про завищену самооцінку та повне відмежування від колективу. 44 % опитаних засвідчили, що можуть ігнорувати дрібні порушення підлеглих (запізнення на роботу, використання робочої оргтехніки та службового транспорту на власні потреби тощо), якщо працівник належно виконує функціональні обов'язки. 32 % не змогли дати конкретної відповіді. Утім 24 % не згодні з тим, що можна ігнорувати дрібні порушення підлеглих, оскільки якість виконання підлеглими службових обов'язків є для них вторинним, ніж суворе дотримання дисципліни та режиму роботи в колективі.

Переважає більшість опитаних (88 %) повідомили, що їх дратують люди, які не здатні самотійно про себе подбати, що може негативно характеризувати керівників, оскільки їх завдання – дбати, зокрема, і про своїх підлеглих. Очевидно, такі керівники наслідують зразок суворого керівника, а люди є інструментарієм у їхній діяльності. 88 % з них не змогли відповісти на запитання, чи завдають вони собі шкоди піклуванням про інших, тобто вони розцінюють піклування про інших як можливий фактор завдання шкоди собі.

Із цього приводу В. Мартиненко зазначає, що основними психологічними ознаками, притаманними державному службовцю, який вчиняє зловживання владою або службовим становищем, є такі:

- усвідомлення того, що він перебуває на державній службі й на нього покладено виконання обов’язків представника влади;
- усвідомлення того, що на нього покладено виконання специфічних службових повноважень зі здійснення функцій держави або органів місцевого самоврядування;
- усвідомлення того, що будь-які порушення під час виконання своїх службових і професійних обов’язків недопустимі через прийняття присяги державного службовця;
- усвідомлення того, що допущені під час виконання службових і професійних обов’язків порушення можуть потягти за собою притягнення до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності;
- зневажання вимог законів, статутів, нормативних актів, присяги, посадових інструкцій;
- усвідомлення того, що службова особа не виконує покладені на неї обов’язки і зловживає службовим становищем в інтересах третьої особи;
- передбачення того, що протиправні дії державного службовця призведуть до заподіяння шкоди державі у вигляді ненадходження до державного бюджету грошових коштів;
- передбачення негативних наслідків для органів держави – зниження їхнього авторитету та престижу в очах конкретної особи, інших осіб, яким цей факт стане відомий від громадянина України – порушника;
- наявність бажання порушити вимоги закону, статуту, присяги, інструкції [168, с. 171].

Вважаємо за доцільне під час типологізації осіб, що вчиняють службові злочини, використовувати класифікацію, запропоновану О. Шостко щодо суб’єктів корупційних злочинів. Авторка виокремлює такі чотири типи [166, с. 76–77]:

1. «Дрібний корупціонер» (ситуативний тип): одержує час від часу неправомірну вигоду в незначних розмірах (гроші, а також промислові товари чи продукти) за розв'язання щоденних життєвих проблем пересічних громадян. Ці особи використовують сприятливу ситуацію, що склалася (недотримання певних вимог, процедур, правил з боку особи, яка здійснює підкуп). Саме цей тип корупціонерів є найпоширенішим (у медичних, освітніх закладах, державних адміністративних органах тощо).

2. Представник корупційної системи (звичний корупціонер): особливість цього типу полягає в тому, що особа не вважає себе злочинцем, вона просто дотримується «правил гри», які склалися в певній організації, установі. Своїми конформістськими діями особа виявляє лояльність до системи, яку інакше називають «корпоративною культурою». Зазвичай такі суб'єкти корупційних правопорушень віддають частину корупційних прибутків безпосередньому керівнику.

3. Ініціативний корупціонер (злісний тип) сам створює криміногенну ситуацію, має сталу мотивацію до отримання неправомірної вигоди. Така особа посідає переважно керівні посади на підприємствах, в організаціях різних форм власності, органах місцевого самоврядування або представницьких органах тощо. Особи, які входять до цього типу, постійно вишукують можливості для одержання неправомірної вигоди або «продажу» своїх повноважень, хоча ініціатива щодо її отримання може бути завуальованою. Такі особи прагнуть за будь-яку ціну одержати посади, є жорстокими кар'єристами. Саме вони створюють корупційні мережі й керують ними, активно просувають родичів, близьких осіб на керівні посади. Діють зазвичай через посередників.

4. Найнебезпечнішим типом є особливо злісний (політичний) корупціонер. Це особи, які уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування та належать до 1–2 категорій державної служби, незаконно й неправомірно використовують свій державний статус для отримання переваг (соціальних, політичних, економічних тощо) для себе,

близьких осіб, однопартійців. Від інших корупціонерів такі особи відрізняються обсягами й масштабністю владних можливостей для самозбагачення та отримання інших вигод. Завдяки офіційному статусу, політичному, владному та фінансовому впливу цих осіб нейтралізується діяльність правоохоронних органів із виявлення їхніх злочинів. Для реалізації протиправної мети вони активно використовують їх, а також суди (наприклад, у політичній боротьбі за владу, фальсифікуючи результати виборів).

Особи, що зловживають владою, характеризуються також і специфічними моральними властивостями та психологічними особливостями. Зокрема, це: психологічна установка використовувати посаду з корисливою метою, готовність проігнорувати закон, пожертвувати професійною честю заради вигоди, упевненість у владі грошей, переконаність у можливості й доцільності вирішувати життєві питання незаконним способом. Такі особи наділені такими рисами, як жадібність і заздрісність, амбіційність, корисливість, кар'єризм. Вагомий вплив на формування таких характеристик має соціальне середовище особи, наявність у ньому осіб з високим рівнем матеріального достатку, досягнутого здебільшого шляхом корупційної діяльності [170].

Особа державного службовця, який зловживає владою або службовим становищем, характеризується корисливою спрямованістю, ознаки якої можна визначити вже на початку службової діяльності працівника недбалим ставленням до виконання службових обов'язків, що стало можливим і внаслідок неналежного контролю за поведінкою та службовою діяльністю, небажанням деяких керівників належно керувати роботою підлеглих, недосконалістю нормативної та законодавчої бази тощо [99, с. 66].

Морально-психологічна складова суб'єкта вчинення злочину обумовлена тим, що в кожній особі злочинця є власні ціннісні орієнтири, моральна та правова свідомість. Особа має громадянську психологію (ставлення до суспільства, держави, ідеологічний і політичний світогляд), що

виявляється в цивільній діяльності; трудову психологію (ставлення до праці), що виявляється в професійній діяльності; побутову психологію (ставлення до родини, дозвілля) й відповідну поведінку; правову психологію (ставлення до закону, правопорядку, правоохоронних органів) й адекватні їй вчинки, зрештою, психологію «Я» (самооцінку, «самосвідомість») [171, с. 100].

Науковці зазначають, що особи, які вчиняють корупційні злочини у сфері державного управління, зовні переважно є взірцем успішного кар'єрного зростання. Це професіонали у своїй галузі, мають розгалужені зв'язки, зумовлені службовими відносинами. У корупціонерів достатньо високий рівень легальних доходів, деякі з них мали значні матеріальні статки, переходячи в державну службу з бізнесу. Прихід до влади забезпечених людей мав сприяти профілактиці корупції. Водночас слід урахувувати, що вони й надалі прагнуть до високого рівня доходів задля примноження власних статків, соціального статусу, репутації, наявних зв'язків [99, с. 61].

Морально-психологічна складова особи злочинця охоплює мотиви й мету злочинної поведінки, за допомогою чого можна виокремити кілька видів злочинців, які вчиняють кримінальні корупційні правопорушення.

До першого виду суб'єктів учинення злочину входять особи, які обіймають високі посади в державних органах і мають відповідальне становище. Широка сфера повноважень надає їм відчуття вседозволеності та впливовості на будь-які суспільні відносини. Насамперед такі особи зловживають владою або службовим становищем, одержують неправомірну вигоду тощо. Вольові риси таких осіб надають їм можливість розглядати свою посаду не як обов'язок виконання покладених на них повноважень, а як засіб до незаконного збагачення.

Другу групу осіб формують злочинці, які працювали на користь підприємства, установи, організації та виконували роботу й перебували з таким підприємством, установою, організацією у трудових відносинах. Для цих суб'єктів необов'язково обіймати високу посаду в органах державної

влади, проте, виконуючи посадові обов'язки, вони також можуть вчиняти кримінальні корупційні правопорушення. Це сфера медицини, освітніх, комунальних послуг тощо.

Дискусійним залишається питання, чи можливо поведінку особи, що зловживає службовим становищем, визначити як «девіантну». У межах психологічних підходів О. Ванновська зауважує: якщо індивід щоденно має справу з фактами давання чи отримання хабарів, неприхованого зловживання посадовим становищем, службовими приписками, то корупцію не сприймають як ненормальне явище – девіацію, відхилення, злочин, а навпаки – як буденне, звичне явище, «норму» поведінки [172].

Слушною є позиція Б. Арутюняна, який пропонує розширити перелік мотивів, що штовхають управлінців до посадових і корупційних зловживань [173]. Поряд із корисливими мотивами (що є найбільш значущим стимулом) це мотиви особистої зацікавленості під час ухвалення рішень у формі: клієнтизму (намагання догодити вищому керівництву), протекціонізму (зацікавлене просування інтересів однопартійців, земляків, родичів).

Дослідники зазначають, що особі злочинця притаманна система ознак і властивостей, що вказують на неї як людину, що вчинила злочин. Наприклад, структуру особи злочинця сучасні науковці пропонують характеризувати за такими групами ознак [174–176]:

- соціально-рольові (найближче оточення, побутові, сімейні, виробничі й цивільні відносини);
- соціально-демографічні (стать, вік, освіта, соціальний стан, професія і вид занять, сімейний стан, місце мешкання, матеріальне забезпечення та житлово-побутові умови);
- морально-психологічні (світогляд, ціннісні орієнтації, інтелектуальні ознаки, рольові особливості, психічні аномалії, що не виключають осудність, рівень потреб);

– кримінально-правові (мотиви злочину, характер та спрямування посягань, одиночний чи груповий характер посягань, строк і вид покарання, стаття КК України).

На підставі зазначеної класифікації детальніше розглянемо особистісні характеристики державних службовців й особливості їхньої мотивації, що сприятиме об'єктивному вивченню особи державного службовця в аспекті вчинення ним протиправних дій. Загалом особистісні характеристики зазначеної категорії осіб можна умовно розділити на такі групи:

- інтелектуальні (системність, динамічність, гнучкість і нестандартність мислення);
- комунікативні (здатність до ефективної взаємодії з людьми, гнучкість у спілкуванні, уміння вести переговори);
- емоційно-вольові (здатність до емпатії, навички саморегуляції, стресостійкість, уміння розпізнавати та розуміти емоції);
- організаторські (орієнтація на конкретний результат діяльності, здатність чітко уявляти результат, досягати його, здатність планувати й проєктувати, навички групової взаємодії);
- особистісні (обґрунтованість і самостійність у прийнятті рішень, мотивація досягнення, готовність до змін).

Зазначені характеристики державних службовців виявляються в їхній повсякденній професійній діяльності, визначають особливості прийняття рішень і поведінку. Так, діяльність державних службовців соціально спрямована, адже, крім щоденного спілкування з керівництвом і колегами, державні службовці співпрацюють із численними зовнішніми організаціями, засобами масової інформації, громадськими організаціями, вони також приймають громадян з особистих питань [177].

На підставі наявних наукових публікацій (Р. Гарифуллін, А. Журавльов, О. Вановська) можна окреслити такий узагальнений психологічний портрет корупціонера. Йому притаманні:

- безжалісність до жертв корупції;

- прихована агресія;
- спілкування з обмеженим колом людей (він дуже обачний у процесі налагодження близьких стосунків);
- цинізм;
- толерантність до корупції;
- викривлене самоствердження (через багатство, славу, силу, владу);
- переважання матеріальних, а не духовних цінностей;
- екстернальний локус контролю;
- недиференційована структура моральної поведінки;
- неможливість подолання фрустрації та безпорадність у разі виникнення складнощів [178].

Водночас корупціонери є творчими людьми, які вирізняються нестандартним підходом до виконання поставлених завдань. Вони ставляться до корупції як до небезпечної та захопливої гри.

Водночас є інший погляд на психологію корупціонера. Так, О. Капінус стверджує, що наявність негативних психологічних характеристик, приписуваних корупціонерам (таких як меркантильність, користолобство, мотивація володіння, домінування матеріальних цінностей тощо), не засвідчують результати психологічних досліджень. Навпаки, такі результати неоднозначні, що виявляє внутрішню суперечливість, дисгармонійність їхньої особистісної структури.

Відповідно до ціннісно-нормативної теорії особистості правопорушника О. Ратінова, особи, які вчиняють корупційні злочини, вирізняються не стільки наявністю специфічних соціальних і психологічних властивостей та рис (за винятком моральних), скільки особливостями центральних, ядерних структур особистості, що визначають її загальну спрямованість: рівнем правосвідомості, специфікою ціннісно-нормативної та мотиваційних систем.

Організації державними службовцями ефективного спілкування з різними категоріями осіб сприяє наявність таких рис, як: відкритість,

психологічна тактовність, чуйність, доброзичливість, товариськість, співчутливість і комунікабельність. Важливе значення відіграє емоційний інтелект, оскільки він поєднує вміння розрізняти й розуміти емоції, управляти власними емоційними станами, емоціями своїх співрозмовників.

Крім того, державні службовці в спілкуванні з громадянами повинні виконувати роль представника влади, що своєю чергою значно підвищує рівень їхньої моральної відповідальності перед суспільством і громадянами. Зазначене зумовлює наявність таких особистісних характеристик, як критичність, вимогливість, незалежність, відповідальність, почуття власної гідності, суспільна спрямованість, практичність, соціальна впливовість, критична спостережливість тощо.

Поняття професійної мотивації науковці визначають як структуру мотивів, що відображають самоціннісне (вияв внутрішнього спонукання до діяльності) й інструментальне (система стимулів) ставлення до професійної діяльності [179].

Мотивація державних службовців охоплює сукупність мотивів (представлених потребами, інтересами, бажаннями та прагненнями), що знаходяться в певній ієрархії. Ієрархія мотивів не є стабільною, а змінюється залежно від рівня освіти, сімейного стану, матеріального становища, умов праці, посади державного службовця тощо.

Мотиви як спонукальні причини дій та поведінки поділяються на такі групи [180, с. 72–73]:

- матеріальні (матеріальна винагорода, поліпшення житлових умов, придбання матеріальних цінностей);
- духовні (вияв власних умінь, можливостей, підвищення професійної майстерності, потяг до змістовної та відповідальної роботи, бажання отримати нові знання);
- виробничо-побутові (сприятливий режим праці й відпочинку, мікроклімат у колективі);

– соціальні (престижність, соціальні гарантії, бажання підвищити соціальний статус, мати певну позицію в суспільстві).

Результати дослідження мотиваційно-ціннісної сфери державних службовців [181] також засвідчують, що найпривабливішими в роботі вони вважають такі цінності: гроші й матеріальний добробут; можливість самовдосконалення; коло спілкування; високий соціальний статус. Основними факторами-стимулами є підвищення заробітної плати, довіра керівництва, кар'єрне зростання.

Досліджуючи мотиви корупційної поведінки (яка часто виявляється в зловживанні посадовим становищем), іноземні й українські вчені виокремлюють кілька з них: ігровий, соціальний, монетарний тощо. Науковці зауважують, що в корупційній поведінці ігровий мотив (корупцію розглядають як небезпечну, захопливу гру) переплітається з монетарним (прагнення публічного службовця до одержання матеріальних благ) [182]. Слід акцентувати увагу на тому, що є декілька категорій публічних службовців, які беруть участь у такій грі, зокрема це професіонали й аматори. Головна відмінність полягає в тому, що професіонали заздалегідь планують обсяг доходів від службової діяльності (завчасно знають про можливі перешкоди під час надання певного виду послуги). Аматори не планують рівня доходів, однак готові використати сприятливу ситуацію для власного збагачення [183].

За наявності ігрового мотиву публічний службовець очікує, що інші публічні службовці надаватимуть такі послуги за винагороду, їхня діяльність не координується з його боку, тому неправомірна вигода для нього стає привабливою винагородою за гру [184].

Зазначене дає підстави стверджувати про тісний взаємозв'язок ігрового й монетарного мотивів, який сприяє посиленню один одного та надає можливість пояснити поширеність корупційного способу життя.

За таких обставин формується, по-перше, переважання матеріальних цінностей над духовними; по-друге, схильність до корупції, тобто певна психологічна залежність від систематичного одержання таких переваг.

Також, згідно із результатами соціологічних опитувань [186], 78 % державних службовців не задоволені своєю зарплатою та змушені шукати додатковий дохід. Крім того, не задоволені рівнем своєї соціальної захищеності 80 % фахівців, а 45 % – не вбачають перспективи в кар'єрному зростанні.

Бажання дати користь суспільству й людям є основним мотивом державних службовців до професійної діяльності нарівні з мотивами самореалізації в системі державної служби та з прагматичним бажанням вибудувати кар'єру. Водночас найменше мотивують до роботи стан матеріального забезпечення та соціального захисту, хоча вони залишаються суб'єктивно значущими для зазначеної категорії фахівців.

Схильність або несхильність до корупційної поведінки в професійній діяльності ґрунтується на позитивних і негативних почуттях особи, що були зумовлені порушенням норм суспільної моралі [187]. Для особи, яка тяжіє до корупційної поведінки, критерієм щастя є багатство, а головною цінністю – «мати», а не «бути» [178]. Тому за умови виникнення конфлікту інтересів між особистими й суспільно значущими інтересами публічного службовця в професійній діяльності він схиляється до вибору на користь особистих інтересів.

Для такого типу людей властиво осмислювати життя крізь призму матеріальних благ, прагнути до розкоші, бути невдоволеними життям і мати низьку самооцінку. Крім того, вони вбачають джерело управління власним життям переважно в зовнішньому середовищі – в інших людях, долі, обставинах, докільлі. Це фіксується як психологічна залежність від влади та грошей, потребує постійного відтворення лінії певної поведінки.

Водночас будь-яка вмотивована відмова публічного службовця від неправомірної вигоди ґрунтується на фактичному рішенні діяти проти власних монетарних інтересів на тлі зовнішньої загрози (очікування). Тому

емоційне збудження є надійним маркером для виявлення тривожності, стурбованості суб'єкта через неетичну поведінку. Емоційне збудження виникає внаслідок конфлікту між монетарними й етичними аттракторами поведінки [187].

Пошук психологічної сутності корупційної поведінки в професійній діяльності публічних службовців також надав можливість виявити, що більша частина правопорушників перебуває на певній дистанції від суспільства та його цінностей, що обумовлює їх мотивацію у вчинках та схильність до залежності (гроші, влада, посада тощо). Така схильність формується не лише під час виконання службових обов'язків. Вона простежується в особи ще до вступу на публічну службу. Часто бажання стати публічним службовцем зумовлено наявністю потенційної можливості використовувати службове становище у власних інтересах. Тому виявлення психологічної залежності в публічних службовців шляхом діагностування антикорупційної стійкості є актуальним, передусім під час вступу на публічну службу [188, с. 108].

У процесі професійної діяльності державних службовців відбувається співвідношення власної мотиваційної структури з тими аспектами професійної діяльності, які можуть задовольнити її потреби [179]. Якщо в професійному середовищі держслужбовець не може гармонійно опанувати професію, що супроводжується зміною системи професійних мотивів, тоді позбавлена мотивації діяльність стає лише інструментом досягнення інших, крім професійної діяльності, завдань. Зазначене може виявлятися у використанні робочого часу для вирішення особистих питань, налагодженні корупційних зв'язків і зловживанні службовим становищем.

Висновки до розділу 2

1. Констатовано, що об'єктивна сторона є однією з основних підсистем складу злочину й формується з низки елементів, які взаємодіють і в сукупності утворюють процес зовнішнього посягання на об'єкт кримінально-правової охорони. Проблема об'єкта та об'єктивної сторони злочинів, пов'язаних зі зловживанням службовим становищем, достатньо висвітлена в кримінально-правовій науці. Її відображено в наукових розвідках К. Задої, В. Кириченко, О. Кришевич, М. Мельника, В. Навроцького, А. Савченка, О. Светлова, Д. Сисоєва, Т. Слуцької та ін. Узагальнення результатів теоретичних пошуків дає змогу визначити певні дискусійні питання.

2. Під час кримінально-правової кваліфікації злочину за ст. 364 КК України важливим є розмежування того, що саме було вчинено: зловживання владою чи зловживання службовим становищем, ураховувати це, призначаючи покарання. У цьому контексті дискусійним є питання щодо авторитету як можливості службової особи ним зловживати. Доведено, що широке тлумачення використання службових повноважень пов'язане з тим, що суб'єкт, обіймаючи відповідну посаду й виконуючи відповідні обов'язки в межах своєї службової компетенції, унаслідок цього набуває визначеного авторитету, має службові зв'язки з іншими посадовими особами, здатен здійснювати на них вплив, завдяки чому має низку фактичних можливостей, що не мають інші особи, які не обіймають таку посаду.

3. Зловживання владою є однією із форм службового зловживання. Водночас зловживати владою можуть лише особи, які нею наділені, інші ж можуть зловживати службовим становищем або повноваженнями. Уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, здійснюючи службову діяльність, можуть зловживати також й організаційно-розпорядчими або адміністративно-господарськими функціями.

4. Заподіяння школи відповідно ст. 364 КК України має виключно матеріальний характер, що не відповідає соціально-психологічним наслідкам

учинення злочинів, пов'язаних із зловживанням службовим становищем, які потенційно можуть призводити до послаблення авторитету держави для пересічних громадян, підривання довіри населення до різних гілок влади й зовнішньополітичного іміджу країни тощо.

5. Злочини, передбачені ст. 364 КК України, на противагу іншим, вчиняють особи у зрілішому віці; питома вага жінок є більшою, ніж середній показник за злочинністю загалом; освітній рівень правопорушників є значно вищим, ніж осіб, що вчиняють інші злочини.

6. Підґрунтям для вчинення державними службовцями злочинів, пов'язаних із зловживанням владою, може стати професійна деформація зазначеної категорії фахівців, зокрема пов'язана з надмірною працею. Доведено наявність зазначеного ризику в керівників державних підприємств (20 % присвячують роботі 8 годин на день, 56 % проводять на робочому місці близько 10 годин на день, 24 % – 12 годин).

7. 68 % керівників підприємств не узгоджують свої рішення з керівництвом органу, до сфери управління якого вони належать, що, з одного боку обмежує бюрократизм у роботі підприємства та сприяє оперативності в прийнятті управлінських рішень, однак з іншого – є негативним фактором, з огляду на зниження рівня об'єктивного контролю керівників у частині законності, обґрунтованості, доцільності, повноти та своєчасності прийнятого рішення, підвищений рівень корупційних ризиків, а також низьку ефективність державного сектору загалом.

8. Психологічними ознаками керівників державних підприємств є: впевненість у правильності своїх службових рішень (84 % опитаних частково враховують думку підлеглих під час прийняття управлінських рішень, 16 % осіб не вважають за потрібне так вчиняти); нетолерантне ставлення до підпорядкованих осіб (88 % повідомили, що їх дратують люди, не здатні самостійно про себе подбати). Опосередкованим ризиком корупційної поведінки зазначеної категорії фахівців є невпевненість 76 % з них у тому, що вони протягом найближчих двох років пов'язуватимуть своє майбутнє з очолюваним підприємством.

РОЗДІЛ 3

ЮРИДИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРОЦЕСУ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ЗЛОВЖИВАННЯМ ПОСАДОВИМ СТАНОВИЩЕМ

3.1. Удосконалення нормативно-правових і криміналістичних засад розслідування злочинів у виді зловживання посадовим становищем

У процесі розслідування злочинів, пов'язаних із зловживанням службовим становищем, наявні певні дискусійні проблеми правового поля, що, на наш погляд, потребують наукового осмислення та подальшого вдосконалення.

Ми вже обґрунтовували, що редакція ст. 364 КК України потребує вдосконалення та чіткого визначення об'єктивної сторони зловживання владою або службовим становищем, щоб унеможливити різне її тлумачення. Визначення цього діяння має містити спричинення наслідків у вигляді істотної шкоди та немайнового характеру, оскільки, з огляду на об'єкти, яким може бути завдано шкоди, її не завжди можна обчислити. Убачається за необхідне додати до тексту примітки до ст. 364 КК України слова «якщо вона полягає в заподіянні матеріальних збитків».

Стаття 364 КК України містить чимало оцінних понять, що потребують встановлення конкретних обставин у кожному випадку. Якщо корисливий мотив та істотна шкода є поняттями зрозумілішими, то зміст «використання влади чи службового становища всупереч інтересам служби» не висвітлено ні в науці, ні в практиці.

Найпоширенішим, класичним способом зловживання службовим становищем є зловживання в інтересах іншої фізичної або юридичної особи з метою одержання нею неправомірної вигоди. Такий різновид зловживання майже завжди вчиняють з відома та у співучасті із суб'єктом (фізичною

особою або уповноваженою особою приватного суб'єкта господарювання), в інтересах його й учинено таке зловживання всупереч інтересам служби. Найскладніше в таких випадках стороні обвинувачення доводити змову – її об'єктивну грань і спільність умислу. Без наявності достатніх доказів завідомих узгоджених дій між службовою та зацікавленою стороною – набувача неправомірної вигоди (його обізнаності про незаконність дій державного службовця, активного сприяння або прямого підкупу службовця для задоволення його приватного інтересу тощо) за таких умов конструкція складу злочину не буде мати суб'єктивної сторони, що є необхідним фактором для притягнення обох сторін до кримінальної відповідальності.

Оскільки будь-який приватний суб'єкт господарювання та органи його управління зобов'язані діяти ефективно в його інтересах і вчиняти всі можливі законні дії з метою одержання ним максимальної економічної вигоди від такої діяльності, з огляду на такий основоположний принцип кримінального судочинства, як презумпція невинуватості, доведеність змови державного службовця з вигодонабувачем фактично стане нездійсненою.

Кримінальний процесуальний кодекс України запроваджує низку нових оцінних понять, щодо застосування більшості з яких наявний значний міжнародний досвід. У КПК України є три загальноприйняті у світовій практиці стандарти доведення (переконання): обґрунтована підозра (ч. 2 ст. 177, ч. 1 ст. 269-1), переконання поза розумним сумнівом (ч. 2 ст. 17) і достатні підстави/докази [189].

Згідно з КПК України, переконання *обґрунтованої підозри* судді застосовують під час обрання запобіжних заходів. Переконання *поза розумним сумнівом* – під час ухвалення вироку. Стандарт *достатніх підстав і достатніх доказів* використовують у різноманітних ситуаціях.

Ці стандарти слід інтерпретувати в сукупності з положеннями про те, що «всі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачать на користь такої особи» (ч. 4 ст. 17 КПК України) і що суд оцінює докази, ґрунтуючись на «внутрішньому переконанні» (ч. 1 ст. 94 КПК України), а також із

додатковими чинниками, що визначені в КПК України як обов'язкові під час вирішення певних питань.

У КПК України поняття обґрунтованої підозри не визначено. Проте його визначає Європейський суд з прав людини. Цей стандарт також закріплено в законодавстві, його активно використовують у правозастосовній практиці США. КПК України також не визначає переконання поза розумним сумнівом. Однак Суд зазначає про важливість застосування цього переконання. Європейський суд з прав людини нагадує, що «таке переконання може впливати з наявності достатньо сильних, чітких і узгоджених між собою висновків або аналогічних неспростовних презумпцій факту»[190].

Притягнення до відповідальності за зловживання владою пов'язане з установленням безпосереднього зв'язку між службовим становищем, компетенцією службової особи, змістом й обсягом наданих повноважень та їх використанням для вчинення злочину. Компетенцію службових осіб, зміст та обсяг наданих їм повноважень, використання їх найповніше можна висвітлити через категорію дискреційних повноважень суб'єкта владних повноважень.

У законодавстві України визначення поняття «дискреційні повноваження», їхні ознаки, види, обсяг закріплені в Методології проведення антикорупційної експертизи, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 24 квітня 2017 року № 1395/5. Так, його тлумачать як сукупність прав та обов'язків органів державної влади й місцевого самоврядування, осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, що надають можливість на власний розсуд визначити цілком або частково вид і зміст управлінського рішення, яке приймають, або можливість вибору на власний розсуд одного з кількох варіантів управлінських рішень, передбачених нормативно-правовим актом, проектом нормативно-правового акта.

Під час розслідування злочинів, порушених за ст. 364 КК України, органи досудового розслідування обов'язково повинні з'ясовувати обсяг повноважень особи, її компетенцію, встановлювати, чи мала особа вчинити в інший спосіб, ніж учинила, чи були такі дії або рішення незаконними та який саме закон чи підзаконний акт порушено. Тобто за наявності в службової особи певної свободи вибору під час прийняття рішення чи вчинення дій, які належать до її компетенції, що безпосередньо або опосередковано закріплено в нормативному акті, а також якщо розслідувана дія чи рішення не виходять за межі такої дискреції, притягнення такого суб'єкта до кримінальної відповідальності за зловживання владою або службовим становищем виключається.

Важливими під час кваліфікації злочинів, пов'язаних зі зловживанням службовим становищем, є питання суб'єктивної сторони – ставлення до наслідків і наявність причинового зв'язку між діянням, яке має бути достатньою причиною відповідного наслідку (передусім у контексті співучасті, без/із залученням інших осіб). Складнішою конструкцією аналізу вчинення протиправних дій є механізм прийняття службовими особами спільних (колегіальних) рішень, в умовах почергового «перепогодження», «затвердження» та інших різновидів візування документів. Найчастіше враження колективного прийняття рішення створюють штучно й ситуативно на підставі затверджених локальних положень, інструкцій або методичних рекомендацій, що не є обов'язковими до виконання, затвердженого загальнодержавним органом нормативно-правового акта імперативного характеру.

Метою зазначеної процедури насамперед є створення зацікавленою та наділеною організаційно-розпорядчими або адміністративно-господарськими функціями службовою особою, створення враження в стороннього спостерігача про проходження багаторівневої перевірки документів перед остаточним прийняттям певного управлінського рішення уповноваженою службовою особою, чий підпис є вирішальним і приводить до чітких

юридичних наслідків, тим самим розділяючи відповідальність між широким колом суб'єктів.

За таких умов з метою надання належної правової кваліфікації діям окремого суб'єкта – службової особи, на яку покладено право «останнього підпису», органу досудового розслідування необхідно провести детальний аналіз посадових обов'язків і функціоналу всіх осіб, які попередньо узгодили відповідний документ, структуру підпорядкованості та підзвітності, а також усіх нормативних документів, згідно з якими було розглянуто, затверджено й ухвалено певне рішення. Оскільки непоодинокими є випадки, коли особи, чії підписи (візи) містяться в документів, не мають жодного функціонального відношення до питання, яке розглядали або його узгодження було лише разовим або формальним на підставі вказівки іншої службової особи, унаслідок чого можна прослідкувати особисту зацікавленість і приватний інтерес конкретного кола осіб, хронологію подій, на підставі цього вибудувати чітку конструкцію суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення вужчого кола осіб, що вчинили зловживання службовим становищем.

За цим напрямом діяльності оптимізації та чіткішої регламентації потребує зміст посадових і функціональних обов'язків службових осіб, відповідальних за прийняття певних управлінських рішень, усунення дублювання обов'язків службовців одного державного органу (установи).

З теоретичної позиції під час розслідування злочинів, пов'язаних зі зловживанням службовим становищем, слід акцентувати увагу на важливості й необхідності чіткої та правильної кваліфікації дій можливих фігурантів учинення кримінального правопорушення і відмежування ст. 364 КК України від інших видів кримінальних правопорушень зі схожою кваліфікуючою ознакою у вигляді матеріальної шкоди (що фактично є універсальним математичним виміром об'єктивної сторони аналізованої групи злочинів) унаслідок дій службових осіб, що спричинені як прямим умислом суб'єкта злочину – ст. 191 КК України (привласнення, розтрата майна або заволодіння

ним шляхом зловживання службовим становищем), так і внаслідок необережності – ст. 367 КК України (службова недбалість, тобто невиконання або неналежне виконання службовою особою службових обов'язків через несумлінне ставлення до них, що завдало істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам й інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам окремих юридичних осіб).

Пленум Верховного Суду України 26 грудня 2003 року роз'яснив, що «судам необхідно відмежовувати перевищення влади або службових повноважень від зловживання владою або службовим становищем. В останньому випадку службова особа незаконно, усупереч інтересам служби, використовує надані їй законом права й повноваження (ст. 364 КК)». Проте ці роз'яснення не є чіткими й однозначними.

У зв'язку зі схожістю складів кримінальних правопорушень, передбачених ст. 191 та 364 КК України, мета як елемент суб'єктивної сторони цих статей майже відображає наслідок у вигляді майнової шкоди, тобто має чітко визначений корисливий мотив, прагнення задовольнити індивідуальну життєву потребу винного або іншої особи (групи осіб) шляхом завідомо протиправного, передбаченого кримінальним законом, заволодіння чужим майном або чужими майновими правами, або шляхом звільнення від майнових зобов'язань і зменшення витрат, хоча цей термін не є кваліфікуючою ознакою зловживання за ст. 191 та 364 КК України та недостатньо розроблений у кримінально-правовій літературі й судовій практиці України. У переважній більшості кримінальних законів корисливий мотив визнають обставиною, що обтяжує відповідальність винного, водночас зловживання службовим становищем фактично передбачає корисливість як мету такого зловживання, тому не потребує його додаткової кваліфікації як ознаки.

Верховний Суд України на засіданні Судової палати в кримінальних справах 23 січня 2014 року, розглядаючи справу № 5-48кс13, також

висловився щодо певної схожості складів кримінальних правопорушень, передбачених ст. 191 та 364 КК України, за окремими спільними рисами, зокрема за предметом посягання, спеціальним суб'єктом злочинів, такими ознаками об'єктивної сторони, як спосіб злочинної поведінки – зловживання службовим становищем і наслідками у виді матеріальної шкоди, заподіяної юридичній особі, такою ознакою суб'єктивної сторони, як учинення дій на користь третіх осіб. Розмежування розтрата чужого майна шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК України) від зловживання службовим становищем, учиненим в інтересах третіх осіб, із заподіянням істотної шкоди або тяжких наслідків юридичній особі (ст. 364 КК України), здійснюється за характером наслідків, способом їх заподіяння та за формою вини.

Зокрема, за ст. 364 КК України шкода може полягати як у прямих матеріальних збитках, так і в упущеній вигоді; злочин може бути вчинений як шляхом активної поведінки, так і бездіяльності; форма вини у разі вчинення цього злочину може бути як умисна, так і необережна – щодо наслідків; майнову вигоду винна особа отримує не внаслідок незаконного вилучення та безоплатного повернення на користь третіх осіб майна, а за рахунок незаконного використання майна, тимчасового його вилучення, приховування раніше заподіяних збитків тощо. Також зловживання службовим становищем у разі вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 191 КК України, є способом розкрадання чужого майна, а в разі зловживання службовим становищем, відповідальність за яке передбачена ст. 364 КК України, службова особа не розкрадає чуже майно, а, діючи всупереч інтересам служби й протиправно отримуючи вигоду від власного службового становища, заподіює власникові майнову шкоду.

Службова особа в разі вчинення злочину, передбаченого ст. 364 КК України, зловживаючи своїм службовим становищем, заподіює майнову шкоду власнику за відсутності хоча б однієї ознаки розкрадання чужого майна, поміж іншого – у формі розтрата шляхом зловживання службовим

становищем, зокрема за відсутності безоплатності (коли здійснюють оплатну реалізацію майна, подеколи – за зниженими цінами), безповоротності вилучення (коли майно не витрачено та є можливість його повернення або коли його тимчасово запозичено) тощо.

Неотримання службовою особою особисто вигоди за умови, що таку вигоду отримують треті особи, на користь яких перераховано кошти, не виключає наявності в її діях ознак розтрати чужого майна шляхом зловживання службовим становищем, оскільки попри те, що майно безоплатно обертають на користь третіх осіб, водночас реалізується корисливий інтерес особи, яка, зловживаючи службовим становищем, учинила дії з перерахування коштів.

Також у висновку (справа № 5-27кс12) Верховний Суд України зазначає, що в разі коли зловживання службовою особою службовим становищем є способом розкрадання чужого майна, за якого винний незаконно вилучає та безоплатно обертає майно на власну користь чи користь третіх осіб, такі дії утворюють спеціальний склад зловживання службовим становищем і мають бути кваліфіковані за ст. 191 КК України. Якщо ж службове зловживання не супроводжується розкраданням чужого майна (у будь-якій формі), не пов'язане з протиправним вилученням і безоплатним обертанням його у свою власність чи власність третіх осіб, а призводить до набуття іншої вигоди, то ці дії охоплені диспозицією ст. 364 КК України.

Таким чином, Верховний Суд України вказав на механізм заподіяння шкоди як на ключову відмінність цих статей КК України: у ст. 191 – це фактичне вибуття активу з володіння (матеріального, крім прав вимоги тощо), у ст. 364 – інші способи (зниження вартості, втрата можливого прибутку, втрата права вимоги тощо).

З огляду на викладене та схожість складів кримінальних правопорушень, передбачених ст. 191 та 364 КК України, неодноразове тлумачення у висновках Верховним Судом України ознак і відмінностей, за

якими їх слід розмежовувати, а також доволі часте неправильне визначення кваліфікації вчиненого кримінального правопорушення органом досудового розслідування та прокурором під час висування обвинувачення підозрюваним, ураховуючи різні санкції цих статей у випадку винесення обвинувального вироку судом, вважаємо за доцільне розширити диспозицію ст. 364 КК України відомостями про характер наслідків і спосіб їх заподіяння, яку слід доповнити словами «за відсутності ознак безоплатної, безповоротної втрати (вилучення) активу».

З іншого боку, за відсутності будь-яких здобутих доказів щодо прямого чи непрямого умислу, спрямованого на зловживання службовим становищем в інтересах третіх осіб, що завдало істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам й інтересам, з огляду на принцип презумпції невинуватості, будь-яке діяння може кваліфікувати сторона захисту й оцінювати суд як службову недбалість, що буде наслідком елементарної відсутності обґрунтованої підозри в учиненні умисного злочину, попри те, що обґрунтована підозра є нижчим стандартом доведення, ніж переконання поза розумним сумнівом, і вимагає меншої ваги доказів, ніж для ухвалення обвинувального вироку.

Однак таке переконання суду має ґрунтуватися на об'єктивних фактах. Суд визначив, що «розумна підозра передбачає існування фактів або інформації, які повинні задовольнити об'єктивного спостерігача в тому, що особа, щодо якої розглядають питання, вчинила злочин. Те, що позначено словом «обґрунтована», залежатиме від усіх обставин» [191; 192] і не має спиратися лише на припущення, що особа може в майбутньому втекти або повторно вчинити злочин [193].

Можливі сумніви або сумніви, що ґрунтуються виключно на домислах, не є розумними сумнівами. Розумні сумніви – це сумніви, що ґрунтуються на розумі й здоровому глузді. Вони можуть виникати з доказів, відсутності доказів і характеру доказів. Доказ поза межами розумного сумніву означає доказ, що є настільки переконливим, що на його підставі, не вагаючись,

можна покластися на нього й діяти під час прийняття найважливіших рішень. Якщо суд переконаний, що сторона обвинувачення довела винуватість обвинуваченого поза межами розумного сумніву, суд ухвалює обвинувальний вирок. Якщо суд не переконаний, такі сумніви стають основою виправдувального вироку [194]. На практиці це означає, що будь-який сумнів може бути підставою для закриття кримінального провадження або постановлення виправдувального вироку. Європейський суд також наполягає на важливості тлумачення сумнівів у справі на користь обвинуваченого.

У теорії кримінального процесу та криміналістики окремі питання протидії зловживанням службовим становищем розглядала низка науковців, а саме: С. Алтухов, М. Ануфрієв, О. Бантишев, В. Бахін, Р. Белкін, О. Васильєв, Б. Волженкін, А. Галахова, О. Гіда, Є. Додін, А. Жижилєнко, Б. Здравомислов, А. Зелінський, А. Іщенко, В. Кириченко, В. Коваленко, В. Коновалова, М. Хавронюк, В. Шепітько та ін.

Процес розслідування злочинів являє собою специфічну діяльність, яка уособлює в собі пізнавальний й організаційно-тактичний елементи, які обумовлюються особливостями формування доказової бази та встановленням законом порядку її одержання і використання. Виконання завдань розслідування забезпечене максимальним використанням наукових досягнень криміналістики та юридичної психології на підставі осмислення та пристосування цих положень до конкретних особливостей виявлення, збирання, дослідження, оцінки й використання доказової інформації щодо специфіки вчинення та розслідування різних видів злочинів.

Під час розслідування цієї категорії злочинів у першу чергу з'ясовують:

- 1) мету й форму зловживання владою або службовим становищем;
- 2) у чиїх інтересах здійснено це зловживання;
- 3) чи усвідомлювала службова особа, що діє у незаконний спосіб перевищує межі своїх повноважень;

4) чи не пов'язане зловживання з порушенням службової, фінансової, технологічної та іншого виду дисципліни;

5) як реагували керівні структури (органи погодження) на факти зловживань, чи були вони обізнані про ситуацію, яка склалася.

Розслідування зловживань владою або службовим становищем (ст. 364 КК України) полягає в уточненні мотивів зловживання, фіксації його обставин, визначенні розміру заподіяної шкоди.

Перш ніж деталізувати особливості здійснення процесу розслідування, доречно буде навести результати проведеного нами опитування 40 детективів НАБУ (досвід професійної діяльності – понад 5 років), що здійснювали розслідування злочинів за ст. 364 КК України.

Зокрема, 64 % опитаних детективів НАБУ мають досвід професійної слідчої діяльності понад 5 років. Усі вони мали попередній досвід роботи в правоохоронних органах на посадах слідчих і прокурорів.

Усім без винятку респондентам на початку професійної діяльності бракувало знань і навичок, необхідних для ефективного розслідування злочинів у сфері службової діяльності. 40 % респондентів не проходили спеціалізоване навчання щодо формування практичних навичок розслідування злочинів у сфері службової діяльності, 60 % набували професійний досвід виключно практичним шляхом на роботі. Тільки 8 % оцінюють актуальний рівень сформованості знань і навичок, необхідних для ефективного розслідування злочинів у сфері службової діяльності, як високий. Вивчення психологічних характеристик можливого фігуранта кримінального провадження перед початком досудового розслідування є вагомим інструментом під час досудового розслідування, про що зазначають 92 % опитаних; 64 % детективів шляхом вивчення психологічних характеристик можливого фігуранта кримінального провадження найчастіше мають намір одержати інформацію про спосіб життя особи; 36 % – інформацію про ціннісні орієнтири особи.

Вивчення психологічних характеристик членів родини й осіб з близького кола спілкування можливого фігуранта кримінального провадження перед початком досудового розслідування вагомим інструментом під час досудового розслідування вважають 96 % детективів. Унаслідок вивчення психологічних характеристик членів родини й осіб з близького кола спілкування можливого фігуранта кримінального провадження найчастіше мають намір одержати інформацію про спосіб життя особи та реальне майнове становище 66 % респондентів, 34 % – одержати інформацію про ціннісні орієнтири особи, схильність до корупції. 40 % детективів ніколи не створюють орієнтовний психологічний портрет особи перед початком розслідування, 48 % вдаються до цього не більше ніж у 30 % випадків. Найефективнішими способами формування психологічного портрета особи 60 % опитуваних вважають проведення негласних слідчих дій, передбачених КПК України (аудіо-, відеоконтроль особи, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, зняття інформації з електронних інформаційних систем, спостереження за особою, річчю або місцем тощо). 24 % детективів із зазначеною метою використовують огляд й аналіз руху коштів банківськими рахунками, даних щодо перетину кордону та відпочинку, аналіз реєстру щодо виданих довіреностей, аналіз соціальних мереж особи, членів родини, огляд й аналіз задекларованих і незадекларованих активів особи, членів родини та близьких осіб, наявність нерухомого майна за кордоном. Лише 16 % опитаних психологічний портрет фігуранта вибудовують за допомогою комунікативних навичок: одержують інформацію про особу від колег з місця роботи та навчання 4 %, а також під час безпосереднього допиту особи – 12 % детективів. 64 % респондентів найвагомими доказами під час розслідування злочинів, пов'язаних зі зловживанням службовим становищем, вважають речові докази, документи, кореспонденцію, 32 % – матеріали негласних слідчих (розшукових) дій, тільки 4 % – показання.

На невербальну поведінку підозрюваного під час допиту завжди вважають 80 % детективів. На проведення допиту підозрюваного за допомогою відеозапису з подальшим складанням стенограми як ефективніший інструмент, ніж проведення допиту без застосування відеозапису під час розслідування злочину, пов'язаного зі зловживанням службовим становищем, вказують понад 92 % респондентів. Також підвищенню ефективності реалізації допиту, на думку 96 %, сприяє проведення допиту підозрюваного двома детективами, а не одним.

100 % детективів вважають, що факт затримання особи, підозрюваної в учиненні злочинів, пов'язаних зі зловживанням службовим становищем, має психологічний вплив на повноту надання показань або згоду співпрацювати зі слідством інших можливих фігурантів кримінального провадження та свідків. Також 92 % респондентів вважають, що вид обраного запобіжного заходу щодо особи, підозрюваної в учиненні злочинів, пов'язаних зі зловживанням службовим становищем, має психологічний вплив на повноту надання показань або згоду співпрацювати зі слідством інших можливих фігурантів кримінального провадження та свідків. Переважна більшість підозрюваних не відмовляється давати свідчення до завершення досудового розслідування.

Найтипівішими першочерговими слідчими діями є вилучення й огляд документів, зразків продукції, допит свідків, обшук.

Метою огляду документів і допиту свідків є одержання первинних даних про зловживання службовим становищем. Первинні документи зіставляють з даними бухгалтерської та податкової звітності, наказами про штатні зміни, посадовими інструкціями службових осіб і фактично виконувану ними роботу, використання майна тощо.

Свідків цієї категорії злочинів можна поділити на такі групи:

1) керівники (їхні заступники або особи, які тимчасово виконують обов'язки цих осіб), що здійснюють управління підприємством на вищому рівні;

- 2) інші працівники;
- 3) службові особи, які обіймають вищу або нижчу посаду, порівняно із суб'єктом злочину;
- 4) родичі або знайомі фігуранта (підозрюваного);
- 5) зацікавлені особи.

Як свідків зазвичай допитують осіб, які працювали з фігурантами в одному чи пов'язаних із ним підприємствах або пов'язані з ними відносинами підпорядкування під час виконання службових обов'язків. За характером такий зв'язок може бути офіційним, дружнім, неприязним, що потрібно неодмінно враховувати.

Конфліктна ситуація під час допиту може бути спричинена спільною службовою діяльністю свідка й фігуранта, наявністю дружніх чи родинних стосунків. Тому детектив повинен використовувати тактичні прийоми, зокрема, пред'явити допитуваному документи й інші докази, що підтверджують факт учинення злочину, деталізувати його свідчення з метою виявлення суперечностей чи обману, акцентувати на можливості притягнення до кримінальної відповідальності за завідомо неправдиве показання або відмову свідка давати показання, за співучасть у злочині чи причетність до нього, зокрема у формі заздалегідь не обіцяного приховування тяжкого чи особливо тяжкого злочину, стимулювати позитивні риси допитуваного. Важливе значення має допит осіб як свідків, що повідомили про факт зловживання службовою особою владою або службовим становищем, оскільки вони можуть надати відомості про конкретні факти зловживань та інші важливі дані, що стосуються обставин учинення кримінального правопорушення. Під час допиту свідків важливо з'ясувати:

- ставлення підозрюваного до виконання службових обов'язків;
- спосіб зловживання владою або службовим становищем;
- мотиви злочину;
- у чийх інтересах порушено закон;

- яку вигоду з цього отримано;
- характер заподіяної шкоди чи настання шкідливих наслідків;
- хто був потерпілим від злочину;
- у яких документах відображено обставини зловживання;
- чи вжито спроб із приховування злочину;
- причини й умови, що сприяли зловживанню владою або службовим становищем;
- чи вчиняв раніше підозрюваний службові правопорушення;
- які інші правопорушення вчиняв підозрюваний.

Важливе значення для доказування мають і допити як свідків осіб, що працюють:

- разом зі службовою особою та яким відомо про дії, рішення цієї особи, щодо яких є підстави вважати, що в них наявні ознаки зловживання владою або службовим становищем;

- в органах державної влади, місцевого самоврядування, підприємствах, установах, організаціях, які безпосередньо виконували такі рішення службової особи;

- в органах державної влади, місцевого самоврядування, підприємствах, установах, організаціях, які не є зацікавленими в результатах кримінального провадження та можуть дати як фахівці показання щодо змісту нормативних приписів законодавства, звичайної практики його застосування службовими й іншими особами;

- у юридичній особі, що одержала неправомірну вигоду внаслідок зловживання владою чи службовими повноваженнями, яким відомо про події, що передували й безпосередньо пов'язані з одержанням цією юридичною особою вигоди, яку сторона обвинувачення визначає як неправомірну, а також про взаємозв'язок між службовою особою і цією юридичною особою [51].

Найскладнішою з тактичного погляду слідчою (розшуковою) дією є допит підозрюваного. У разі відмови підозрюваного відповідати на

запитання, давати показання особа, яка проводить допит, зобов'язана його зупинити одразу після отримання такої заяви. Складність проведення цієї слідчої (розшукової) дії спричинена тим, що, по-перше, підозрюваному, відповідно до ст. 63 Конституції України, повідомляють про право відмовитися давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначене законом, а отже, слідчий повинен уміло застосувати тактичні прийоми й способи під час проведення цієї слідчої (розшукової) дії, щоб переконати його в необхідності дачі правдивих показань. Підозрюваний посадовець має здебільшого високий рівень інтелектуального розвитку. Подеколи службові особи, щоб приховати зловживання службовими повноваженнями чи інший злочин у сфері службової діяльності, охоче зізнаються в службовій недбалості.

Допит як обов'язкова слідча дія під час розслідування корупційних діянь починається із встановлення особи допитуваного, роз'яснення його прав й обов'язків; свідка та потерпілого попереджають про кримінальну відповідальність за давання завідомо неправдивих показань, свідка – також за відмову давати показання. З тактичної позиції в більшості випадків доцільним є роз'яснення перед початком допиту особі, яку допитують, не лише положень, визнаних КПК України обов'язковими, а й інших правових норм (наприклад, обставин, що пом'якшують покарання: щире каяття, активне сприяння розкриттю злочину тощо). Однак під час допиту, у разі відмови підозрюваного відповідати на запитання чи давати показання, вдаватися до таких роз'яснень чи «умовлянь» категорично заборонено. Тактичні прийоми допиту підозрюваного у справах про корупційні злочини істотно відрізняються від тактики допиту, використовуваної під час розслідування інших злочинів. Аналіз типових слідчих ситуацій, що постають у корупційних справах, свідчить про переважання складних ситуацій [195]. У складних проблемно-конфліктних ситуаціях, які постають під час розслідування корупційних злочинів, основними прийомами допиту підозрюваних є пред'явлення доказів, передусім – різних документів,

виявлення та вказівка допитуваному на логічні суперечності в його показаннях, припинення брехні, нейтралізація мотивів протидії. Вибір і реалізація прийомів допиту підозрюваних обумовлені змістом реальної слідчої ситуації, властивостями особи допитуваних [196]. Слідчому, попри обмеженість у часі в процесі розслідування корупційних злочинів, необхідно ретельно готуватися до допиту підозрюваного й урахувати кожний можливий варіант захисту. За наявності істотних суперечностей в показаннях раніше допитаних під час розслідування корупційних злочинів осіб проводять одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей у їхніх показаннях. Метою цієї слідчої дії є подолання установки раніше допитаної особи на дачу завідомо неправдивих свідчень й отримання правдивих показань щодо учасників окремих епізодів, часу та місця зустрічей корумпованих осіб або інших учасників різноманітних виявів корупції, зокрема передачі предмета хабаря або підкупу [197, с. 142–146].

Під час допиту підозрюваного необхідно одержати відомості про умови його роботи; мотиви, якими він керувався, здійснюючи певні дії; обставини, що спричинили шкідливі наслідки; хто, на думку обвинуваченого, винний в настанні цих наслідків; службову кваліфікацію обвинуваченого, досвід роботи в цій галузі й на цій посаді; характер його стосунків з керівними особами, обґрунтованість і законність їх розпоряджень.

Підготовка до допиту є одним з головних етапів, що обумовлює успішність проведення зазначеної слідчої (розшукової) дії. Узагальнюючи результати здійсненого в другому розділі аналізу суб'єкта та суб'єктивної сторони злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем, вважаємо за доцільне сформулювати основну психологічно значущу інформацію, що є необхідною для проведення допиту підозрюваного.

Під час підготовки до проведення допиту детективу необхідно враховувати психологічні особливості різновидів злочинців, які вчиняють кримінальні корупційні правопорушення:

– особи, які обіймають високі посади в державних органах і мають відповідальне становище. Характеризуються відчуттям всюдозволеності та впливовості на будь-які суспільні відносини, вольові риси дають їм змогу розглядати свою посаду як засіб до незаконного збагачення;

– особи, які працювали на користь підприємства, установи, організації та виконували роботу й перебували з таким підприємством, установою, організацією в трудових відносинах.

Особистісні характеристики зазначеної категорії осіб можна умовно розділити на такі групи:

– інтелектуальні (системність, динамічність, гнучкість і нестандартність мислення);

– комунікативні (здатність до ефективної взаємодії з людьми, гнучкість у спілкуванні, уміння вести переговори);

– емоційно-вольові (здатність до емпатії, навички саморегуляції, стресостійкість, уміння розпізнавати й розуміти емоції);

– організаторські (орієнтування на конкретний результат діяльності, здатність чітко уявляти результат і досягати його, здатність планувати, проєктувати, навички групової взаємодії);

особистісні (обґрунтованість і самостійність у прийнятті рішень, мотивація досягнення, готовність до змін).

Типовий психологічний профіль особи, що вчиняє злочини, пов'язані зі зловживанням посадовим становищем:

1. Переважно чоловіки
2. Самостійні та впевнені
3. Дратуються через слабкість інших
4. Не вважають за потрібне опікуватися підлеглими
5. Інтелектуально розвинені, здебільшого мають вищу освіту
6. Мають високу самооцінку
7. Вимогливі до інших
8. Амбіційні

9. Корисливі
10. Кар'єристи
11. Упевнені у владі грошей
12. Мають корисливу спрямованість
13. Безжальні до жертв корупції
14. Мають приховану агресію
15. Схильні спілкуватися з обмеженим колом людей (надзвичайно обачні під час встановлення близьких стосунків)
16. Наявний цинізм
17. Толерантні до корупції
18. Наявне викривлене самоствердження (через багатство, славу, силу, владу)
19. Властиве переважання матеріальних, а не духовних цінностей
20. Екстернальний локус контролю
21. Недиференційована структура моральної поведінки
22. Схильні до неможливості подолати фрустрацію, безпорадні в разі виникнення складнощів

Мотивами зловживання владою або службовим становищем здебільшого є корислива або інша особиста заінтересованість, кар'єризм, помилково витлумачені професійні або службові інтереси тощо.

Досліджуючи мотиви корупційної поведінки (яка часто виявляється в зловживанні посадовим становищем), слід виокремити кілька з них:

ігровий (корупцію розглядають як небезпечну та захопливу гру) переплітається з монетарним (прагнення публічного службовця до одержання матеріальних благ);

соціальний – корупцію розглядають як інструмент підйому соціальними сходами, але за допомогою «соціального ліфта»;

монетарний – корупцію сприймають як доступний засіб одержання матеріальних благ, що є невід'ємним атрибутом посади.

Існує декілька категорій публічних службовців, які беруть участь у такій грі, зокрема це професіонали й аматори. Головна відмінність полягає в тому, що професіонали заздалегідь планують обсяг доходів від службової діяльності (завчасно знають про можливі перешкоди під час надання певного виду послуг). Аматори не планують рівня доходів, однак готові використати сприятливу ситуацію для власного збагачення.

За наявності ігрового мотиву публічний службовець очікує, що інші публічні службовці надаватимуть схожі послуги за винагороду, їхня діяльність не координується з його боку, тому неправомірна вигода для нього стає привабливою винагородою за гру.

3.2. Можливості застосування психофізіологічного дослідження (поліграфа) у кримінальних провадженнях щодо злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем

Ми поділяємо позицію знаної вченої Л. Удалової, яка стверджує, що традиційні прийоми виявлення інформаційного стану суб'єкта й викриття неправди можуть бути не завжди результативними. Наявний арсенал криміналістичних засобів і прийомів викриття винного обмежений, а межі їх застосування здебільшого детермінуються обсягом зібраних у справі доказів і можливостями їх використання під час проведення слідчих дій [199, с. 3–4]. На нашу думку, одним з найвдаліших і таким, який можна успішно використовувати для виконання завдань подолання протидії розслідуванню злочинів, є застосування поліграфа під час досудового розслідування.

Проблемні питання використання поліграфа в розслідуванні злочинів досліджували Р. Белкін, О. Белюшина, С. Ігнатова, Г. Кравцова, Я. Комісарова, О. Мотлях, Ю. Орлов, Ж. Половнікова, М. Селіванов, А. Сошніков, Т. Морозова, Ю. Холодний та ін. Однак особливості

використання поліграфа для розслідування злочинів, пов'язаних із використанням службового становища, залишаються недостатньо вивченими.

Поліграф – це технічний, багатоканальний реєстратор психофізіологічних реакцій особи, гласного використання, який дає змогу виявляти й фіксувати психофізіологічні реакції опитуваної особи на певні стимули (подразники) шляхом перетворення її фізіологічних показників активності в електричні сигнали, що відображаються у вигляді кривих на поліграмах [199].

Водночас О. Мотлях розглядає поліграф як надточний науково-технічний прилад гласного використання та вважає його ефективним засобом протидії корупції, що набуває загрозливих масштабів в українському суспільстві. Чиновники різних рангів державного управління під час виконання службових функцій нерідко балансують між обов'язком і власною совістю. Їхні значні владні повноваження стають спокусою для незаконного збагачення завдяки прямому чи опосередкованому доступу до державного бюджету, коштів різних фондів, зокрема благодійних, відповідних грантів, майна організацій, установ, товариств тощо. З огляду на зазначене, побутує думка, що:

– у цьому процесі доцільним є використання поліграфа як науково-технічного приладу, зокрема проведених перевірок посадовців з його використанням на предмет виявлення корупціонерів і можливих чинників корупційних ризиків;

– слід здійснювати системну перевірку на поліграфі всіх чиновників державного управління владою, причому не лише під час їх кадрового «скринінгового» психологічного відбору на обіймання відповідних посад, а й періодично під час виконання ними своїх посадових обов'язків [200].

Науковим підґрунтям використання поліграфа є теорія психологічного комплексу, згідно з якою обстежуваний відчуває стан емоційного стресу в тому разі, коли його відповідь на поставлене запитання не є цілком правдивою, причому що важливішою є приховувана від екзаменатора

інформація, то більше обстежуваний прагне ввести в оману, тим вищим буде рівень стресу [201, с. 27]. Застосування поліграфа ґрунтується на концептуальних положеннях, сутність яких полягає в тому, що будь-яка дія та інформація про неї відображаються в ступені нервово-емоційного напруження людини. І що значущішою для підозрюваного є приховувана інформація, то виразнішою є психофізіологічна реакція, відображувана на поліграфі. Справді, службова особа, зловживаючи службовим становищем, робить це свідомо, знаючи, що такі дії є кримінально караними й становлять суспільну небезпеку. Тому в разі перевірки цієї службової особи на поліграфі питання про корупційні діяння можуть викликати в неї певні психофізіологічні реакції організму, якими особа не здатна керувати чи стримувати їх. Зазначене залежить від ставлення службової особи до вчинених злочинних дій. Так, якщо вона беззаперечно вважає свої дії правомірними, у неї не з'являється відчуття сорому чи інші, пов'язані з протиправною діяльністю, то психофізіологічні риси будуть слабо вираженими, відповідно, можливість встановлення причетності конкретної службової особи до вчинення корупційних діянь значно знизиться. Однак у більшості випадків цілковите керування власними емоціями неможливе.

В умовах сьогодення, зазначав В. Волинський, достовірність отриманої за допомогою поліграфного тестування інформації коливається від 75 до 95 % (за різними джерелами) і стосовно технічного, тактичного й етичного аспектів його застосування чаша наукових терезів схиляється на користь поліграфа [202, с. 283–285]. Також Л. Удалова засвідчила, що такі оцінки, як «ненауковість» або «наукоподібність» стосовно поліграфа неправомірні, а його результати ґрунтуються на виключно наукових і науково-технічних засобах отримання даних [203, с. 184–185].

Аналізуючи іноземну емпіричну практику в країнах, де поліграф є легалізованим приладом (Ф. Берш (1959), Р. Едвардс (1981), Р. Петерс (1982) та інші), можна стверджувати, що його застосовують у двох напрямках кримінального процесу:

- 1) під час проведення слідчих дій;
- 2) у формі експертизи, зокрема для виконання завдань кримінального судочинства.

В Україні поліграф також використовують у процесі досудового розслідування. Українські науковці обстоюють позиції щодо поділу поліграфних досліджень у межах правоохоронної діяльності за криміналістичним і слідчим напрямками. Поліграфолог Ж. Половнікова стверджує, що перший (криміналістичний) надає можливість:

звузити коло підозрюваних і, можливо, причетних осіб до події розслідуваного злочину;

визначити ймовірну роль опитуваної особи щодо планування, підготовки та вчинення конкретного злочину;

оцінити достовірність інформації, яку повідомляє опитувана особа, і на її підставі сформулювати обґрунтовану версію щодо розслідуваної події загалом чи окремих її обставин;

здобути оперативно значущу інформацію, яку в інший спосіб отримати неможливо;

отримати фактичні дані, матеріальні докази й інші дані для своєчасного проведення оперативно-розшукових дій і слідчих заходів, а також для виявлення, припинення, запобігання й розкриття злочинів.

Другий (слідчий) є значущим під час проведення слідчих (розшукових) дій і допомагає визначити:

достовірність показань особи щодо обставин конкретного злочину;

коло осіб, причетних до злочину, або тих, які володіють інформацією щодо конкретного злочину;

місцезнаходження матеріальних доказів на місцевості та в приміщенні, зокрема і безпосередньо під час обшуку;

правдивість показань свідків, достовірність даних, отриманих від очевидців, потерпілих чи заявників [204].

На думку В. Семенова і Л. Іванова, практика використання науково-технічного приладу поліграфа в оперативно-розшуковій діяльності переконливо засвідчує можливість розв'язання за його допомогою таких завдань:

по-перше, визначити ймовірність причетності опитуваної особи в підготовці та вчиненні злочину;

по-друге, оцінити достовірність наданої інформації опитуваною особою;

по-третє, отримати криміналістично значущу інформацію щодо не відомих раніше обставин злочину;

по-четверте, підтвердити сформульовану криміналістичну версію [205, с. 75–91].

Під час розслідування злочинів за допомогою поліграфа, на переконання В. Карлова, можна виконати завдання щодо:

- виявлення місця, способу й інших обставин злочину;
- визначення особи, яка вчинила злочин, і її співучасників;
- встановлення мотивів злочину;
- визначення місця приховування трупа, зброї тощо [206, с. 23–24].

Накопичений досвід використання поліграфа під час розслідування злочинів дає підстави стверджувати, що діяльність застосування цього науково-технічного приладу сьогодні є майже єдиною процедурою роботи з ідеальними слідами відображення, що має підтверджену ефективність на практиці. Саме вони є ключовими у формуванні уявлення та відтворення особою інформації про подію, що відбулася, оскільки «ідеальні сліди – це реконструювання індивідом образу певного предмета (об'єкта), інформація про який зберігається в довготривалій пам'яті» [207, с. 33].

Ідеальні сліди, на відміну від матеріальних, не доступні для візуального бачення того, що відбулося. Вони можуть бути сприйняті лише за допомогою їх матеріалізації, тобто пізнаються не власне сліди, а різноманітні докази їх існування. Матеріалізація ідеальних слідів відбувається переважно в процесі

комунікативної діяльності між учасниками кримінального процесу, що відбувається у встановлених процесуальних формах з використанням вербальних засобів спілкування. Тому дослідження ідеальних слідів за допомогою апаратно-програмного приладу поліграфа дає змогу не тільки здійснити перевірку на предмет з'ясування значущих питань для особи, які відобразяться у вигляді амплітудних коливань на комп'ютерній поліграмі, забезпечених реакціями організму людини, а й визначити найперспективніший напрям розслідування та отримати докази про причетність чи непричетність опитуваного до вчинення кримінального правопорушення [208].

На думку О. Мотляха, перелік завдань, які можна виконати за допомогою поліграфа в межах відкритого кримінального провадження, є достатньо широким і визначається залежно від конкретної слідчої ситуації, яка склалася щодо вчиненої події злочину, наприклад, щодо окремих завдань:

1. Перевірити й оцінити психофізіологічною експертизою з використанням поліграфа достовірність отриманої раніше інформації досудовим слідством від підозрюваного чи обвинуваченого у відкритому кримінальному провадженні.

2. Перевірити психофізіологічною експертизою з використанням поліграфа інформацію щодо не з'ясованих або ж не відомих слідству обставин злочину, які містять криміналістично значущі дані.

3. Перевірити психофізіологічною експертизою з використанням поліграфа правильність наряду висунутої слідством криміналістичної версії щодо факту розслідуваної злочинної події.

4. Сприяти органам досудового розслідування в пошуку безвісти зниклої особи шляхом ініціювання проведення психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа щодо свідків і потерпілих у кримінальному провадженні.

5. Перевірити достовірність отриманих даних досудовим слідством під час проведення слідчих (розшукових) дій, зокрема за результатами тактики пред'явлення для впізнання.

Проведення поліграфних перевірок не суперечить чинному законодавству України і не порушує його, воно має на меті передусім захист прав фізичних і юридичних осіб у галузі безпеки бізнесу. Також не порушуються і конституційні права громадян, оскільки перевірки здійснюються лише з їхньої письмової згоди. Використання поліграфа в Україні здійснюють на підставі норм Конституції України (ст. 28, 32), законодавства про працю та інших нормативно-правових актів. У ст. 28 Конституції України зазначено: «Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідом». Використання поліграфа підпадає під формулювання «інші дослід». У ст. 32 Конституції України закріплено: «Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди».

Підставою для широкого застосування поліграфів правоохоронними органами України є Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 року № 2135-XII. Стаття 8 цього Закону закріплює право органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, опитувати осіб за їхньою згодою (п. 1 ч. 1 ст. 8). Використання поліграфа витлумачується як різновид опитування. Отримані в такий спосіб відомості не можуть бути прийняті судами як докази у справі, вони є лише орієнтирами для збирання офіційних доказів. Згідно з ч. 16 ст. 9 цього Закону, для одержання інформації заборонено застосовувати технічні засоби, психотропні, хімічні й інші речовини, які пригнічують волю або завдають шкоди здоров'ю людей та навколишньому середовищу.

Стаття 50 Закону України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 року № 580-VIII регламентує застосування поліграфа під час перевірки кандидата на службу в поліції: «Громадяни України, які виявили бажання

вступити на службу в поліції, за їхньою згодою проходять тестування на поліграфі».

Правові норми застосування поліграфа в Україні частково врегульовані в таких законодавчих актах:

- стаття 36 Господарського кодексу України «Неправомірне збирання, розголошення та використання відомостей, що є комерційною таємницею», у якій визначено поняття «комерційна таємниця», висвітлено правові засади й гарантії суб'єктам господарювання в реалізації та створенні умов для безпеки діяльності;
- статті 505–508 ЦК України розглядають питання комерційної таємниці; майнових прав інтелектуальної власності на комерційну таємницю; охорони комерційної таємниці органами державної влади; строк чинності права інтелектуальної власності на комерційну таємницю;
- стаття 26 КЗпП України передбачає можливість проведення випробувань під час прийому на роботу з метою перевірки відповідності працівника роботі, яку йому доручають. Умова про випробування/перевірку має бути зазначена в наказі про прийняття на роботу;
- стаття 40 КЗпП України визначає, що трудовий договір із працівником може бути розірваний у разі виявлення невідповідності цього працівника посаді, яку він обіймає;
- постанова Кабінету Міністрів України «Про впорядкування застосування контрактної форми трудового договору» від 19 березня 1994 року № 170 закріплює право роботодавця на припинення трудових відносин також і з інших причин, не передбачених трудовим законодавством, але зазначених у трудовому контракті;
- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року;
- закони України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року № 889-VIII, «Про захист персональних даних» від 1 червня 2010 року № 2297-VI, «Про стандартизацію» від 5 червня 2014 року № 1315-VII, «Про

державну таємницю» від 21 січня 1994 року № 3855-XII, «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII, «Про банки і банківську діяльність» від 7 грудня 2000 року № 2121-III, «Про фінансові послуги та державне регулювання ринку фінансових послуг» від 12 липня 2001 року № 2664-III, «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 року № 2135-XII;

- постанова Кабінету Міністрів України «Про перелік відомостей, котрі не становлять комерційної таємниці» від 9 серпня 1993 року № 611.

Крім того, про правові норми застосування поліграфа йдеться у відомчих нормативних документах, науково-методичних посібниках тощо. Наприклад, застосування поліграфів правоохоронними органами України визначене нормами низки підзаконних актів.

Зокрема, Інструкція МВС України, прийнята 2004 року, регулює тільки внутрішньовідомче використання поліграфа, тобто для відбору кандидатів на службу, під час кадрових перевірок і проведення внутрішніх службових розслідувань. Прийнята 2013 року Інструкція колишнього Міністерства доходів і зборів України регулює використання поліграфів у різних аспектах діяльності органів Державної податкової служби України, зокрема щодо цивільних осіб, де відповідна процедура визначена як «психофізіологічне інтерв'ю із застосуванням поліграфа».

Слід акцентувати на досвіді Міністерства оборони України в цьому напрямі. Так, Міністр оборони України С. Полторак затвердив Антикорупційну програму на 2015–2017 роки. Згідно з цією програмою, усі працівники та претенденти на посади в Міністерстві оборони України повинні пройти обов'язкову перевірку із застосуванням поліграфа.

Інформація, отримана внаслідок проведення психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа, є непрямим доказом і підтверджує лише суб'єктивну значущість конкретних стимулів, які можуть вказувати на наявність приховуваної інформації про обставини злочину або на щирість відповідей на поставлені запитання.

Сили доказів результати використання поліграфа набувають тільки в межах призначеної судової експертизи. Порядок проведення судових експертиз регламентований КПК України, Закон України «Про судову експертизу» від 25 лютого 1994 року № 4038-ХІІ і наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5.

Судова експертиза з використанням поліграфа (далі – психофізіологічна експертиза з використанням поліграфа) – це психологічна експертиза у вигляді дослідження експертом-поліграфологом на підставі спеціальних знань з використанням поліграфа психофізіологічних реакцій особи у відповідь на пред’явлені в процесі дослідження стимули з метою перевірки достовірності інформації, яку надає досліджувана особа. Кримінальний процесуальний кодекс детально регламентує тільки проведення обов’язкових експертиз, натомість факультативні експертизи можуть бути призначені на розсуд суду. Призначена в межах кримінального, цивільного й інших видів судочинства, така факультативна експертиза є «судовою психофізіологічною експертизою з використанням поліграфа». Водночас застосування поліграфа є лише одним з методів дослідження, що використовує судовий експерт.

Проведення психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа можливе на підставі:

- постанови слідчого/прокурора (ст. 110 та ч. 1 ст. 243 КПК України);
- звернення сторони захисту – підозрюваного/обвинуваченого/їхніх захисників/адвокатів (ч. 2 ст. 243 КПК України);
- ухвали суду з власної ініціативи чи за клопотанням сторін/потерпілого (ст. 332 КПК України, ст. 144 ЦПК України, ст. 81 Кодексу адміністративного судочинства України, ст. 41 ГПК України).

Висновок психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа є джерелом доказів у кримінальному (ст. 84 КПК України), цивільному (ст. 57

ЦПК України), господарському (ст. 32 ГПК України) та адміністративному (ст. 69 Кодексу адміністративного судочинства України) процесах.

Висновок психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа буде прийнятий судом як доказ лише в тому випадку, якщо експертизу проведено відповідно до вимог законодавства, а її висновок матиме всі необхідні складові.

Під час проведення психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа можливо дослідити питання, що стосуються подій та обставин, які залишилися в пам'яті досліджуваної особи. Наявність у пам'яті особи певних подій та обставин дає змогу стверджувати про:

- причетність/непричетність цієї особи до конкретних правопорушень;
- намір і рольову участь особи в правопорушеннях, факт усвідомлення особою можливих наслідків правопорушень та бажання їх настання;
- наявність пом'якшуючих або обтяжуючих обставин;
- учинення особою юридично значущих діянь (дій або бездіяльності) в минулому;
- факти настання юридично значущих подій в минулому тощо.

Чинна нормативна база передбачає такі умови: отримання письмової згоди опитуваної особи на використання щодо неї поліграфа; застосування тільки сертифікованих пристроїв; проведення інтерв'ю та інтерпретація його результатів лише працівником, який пройшов відповідне навчання та отримав допуск до такої роботи.

У слідчій практиці правоохоронних органів різних країн, зокрема, США, Ізраїлю, Польщі, Туреччина та країн Балтії, доведено ефективність застосування під час досудового слідства такого технічного засобу, як поліграф. З-поміж вітчизняних правоохоронних органів, які офіційно розпочали використання поліграфа у своїй службовій діяльності, крім МВС України, можна виокремити НАБУ.

Так, 1 вересня 2020 року наказом № 99 НАБУ затверджено Інструкцію з організації та проведення психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа (далі – Інструкція) у діяльності Національного бюро з метою забезпечення прозорості й об'єктивності під час підготовки та прийняття кадрових рішень у НАБУ, підвищення ефективності попередження та виявлення корупційних, інших правопорушень у сфері діяльності Національного бюро, проведення службових розслідувань, керуючись ст. 8, 10, 27 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України».

Обов'язки проведення в Національному бюро психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа покладено на 5 детективів Національного бюро, з яких двох детективів другого головного підрозділу детективів НАБУ залучають як спеціалістів за ініціативою детективів слідчої групи під час розслідування кримінальних проваджень, підслідних Національному бюро, і трьох детективів відділу внутрішніх розслідувань Управління внутрішнього контролю НАБУ залучають під час проведення під час конкурсного добору до Національного бюро, а також службових розслідувань.

У п. 1.1 Інструкція визначає мету, завдання, принципи, напрями, умови, організацію проведення та оформлення результатів психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа в діяльності НАБУ.

У п. 1.2 Інструкції викладено відомості про значення спеціальних термінів і скорочень, які використано, а саме:

довідка про результати психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа – письмовий документ, у якому викладено висновки поліграфолога за результатами психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа щодо питань про факти, події, явища, які становлять мету й завдання дослідження (далі – довідка);

додаткове дослідження – це дослідження, яке може бути здійснене щодо суб'єкта дослідження в межах визначеного для проведення основного

дослідження строку, у випадку потреби в ініціатора чи поліграфолога з'ясувати аспекти тематики основного дослідження, фактів й обставин, про які стало відомо під час основного дослідження або які не було враховано;

ініціатор дослідження – директор Національного бюро, перший заступник директора Національного бюро, заступники директора Національного бюро, керівники структурних підрозділів Національного бюро, детективи й старші детективи головного підрозділу детективів Національного бюро, другого підрозділу детективів Національного бюро, Управління внутрішнього контролю Національного бюро, а також працівник Національного бюро, який має намір спростувати сумніви в його доброчесності та/або правдивості повідомленої ним інформації;

матеріали дослідження – документи, надані ініціатором; заява про надання добровільної згоди на проходження психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа, заява про відмову від проходження психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа, поліграми, анкета особи, яка прибула для проходження дослідження, довідка про результати психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа, витяг з довідки про результати психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа, матеріали аудіо- та відеофіксації процедури дослідження тощо;

повторне дослідження – це дослідження, яке може бути здійснене щодо суб'єкта основного дослідження упродовж 60 днів з моменту його проведення, у разі виникнення потреби в ініціатора дослідження чи поліграфолога перевірки раніше отриманих результатів, припиненого основного дослідження, а також у випадку отримання додаткових даних чи виявлення обставин, які могли суттєво вплинути на попередньо отримані результати;

поліграф – комп'ютерний технічний прилад, сертифікований виробником, із відповідним програмним забезпеченням, який здійснює

реєстрацію змін психофізіологічних реакцій людини у відповідь на пред'явлені за спеціальною методикою психологічні стимули;

психофізіологічне дослідження із застосуванням поліграфа (далі – дослідження, ПДЗП) – здійснений за спеціальною методикою комплекс дій, спрямованих на отримання, порівняння, аналіз та інтерпретацію психофізіологічних параметрів (реакцій) суб'єкта дослідження у відповідь на пред'явлені психологічні стимули;

поліграфолог Національного бюро – службова особа Національного бюро, на яку покладено обов'язки з проведення психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа, яка пройшла відповідну підготовку, володіє навичками роботи з поліграфом і методиками проведення відповідних досліджень;

суб'єкт дослідження – повнолітня дієздатна особа, яка визначена ініціатором дослідження і не має медичних протипоказань, а також надала добровільну згоду на проходження дослідження.

1.3. Метою проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа є отримання ймовірної та орієнтувальної інформації для її подальшого використання ініціатором дослідження.

1.4. Основними завданнями дослідження є отримання та перевірка інформації для:

- забезпечення кадрової безпеки, прозорості, об'єктивності під час підготовки та прийняття управлінських рішень;
- попередження і виявлення корупційних та інших протиправних дій з боку працівників Національного бюро; зняття з них безпідставних звинувачень та підозр;
- підвищення ефективності проведення службових розслідувань, перевірок на доброчесність, моніторингу способу життя працівників Національного бюро;
- підвищення ефективності здійснення оперативно-розшукової діяльності підрозділами Національного бюро.

Психофізіологічне дослідження із застосуванням поліграфа не передбачає отримання незаперечних висновків щодо наявності в особи психологічної установки на приховування, викривлення певної інформації у відповідь на пред'явлені психологічні стимули, а результати дослідження мають виключно ймовірний та орієнтувальний характер. Результати дослідження не можуть бути підставою для прийняття адміністративно-управлінських рішень стосовно особи, їх використовують для можливого формування в ініціатора ПДЗП внутрішнього переконання стосовно доцільності здійснення заходів у сфері службової діяльності. Висновки поліграфолога не мають наперед встановленої сили, а є лише одним із джерел інформації, відомостей, які підлягають перевірці й оцінюванню, нарівні із сукупністю зібраних даних стосовно суб'єкта дослідження.

1.5. Проведення дослідження передбачає дотримання таких основних принципів:

добровільності – дослідження проводять лише за умови отримання від суб'єкта дослідження добровільної згоди на участь у проведенні дослідження. Суб'єкт дослідження має право в будь-який момент відмовитися від участі в проведенні ПДЗП, не надавати пояснень щодо виникнення в нього певних реакцій, що не може свідчити про наявність прихованої інформації, призводити до обмеження його прав, свобод й інтересів чи дискримінації;

правомірності – ПДЗП проводять у межах завдань і напрямів дослідження (п. 1.4, 1.6 Інструкції) та виключно за наявності підстави (п. 1.7 Інструкції), яка визначає межі тематики дослідження;

усебічного забезпечення прав і свобод людини – невтручання під час дослідження в приватне й сімейне життя, відсутність посягань на свободу думки, совісті, релігії, вираження поглядів, задекларованих положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Поліграфолог повинен запобігати можливим негативним наслідкам своєї професійної діяльності й не допускати жодних дій, що загрожують особистій

недоторканості, завдають шкоди діловій репутації або принижують честь і гідність людини;

фаховості та професійної незалежності – дослідження проводять на належному фаховому рівні, який забезпечують профільним навчанням і постійним підвищенням професійної майстерності поліграфолога, використанням новітніх методик і кращих практик у цій сфері. Під час проведення дослідження поліграфолог Національного бюро є незалежним від будь-якого впливу, тиску чи втручання в його професійну діяльність. Поліграфолог самостійно готує перелік запитань відповідно до викладеної в завданні тематики й обирає методику, що відповідає меті дослідження. У разі втручання в діяльність поліграфолога він повинен письмово невідкладно повідомити про це директора Національного бюро та керівника Управління внутрішнього контролю Національного бюро, а також невідкладно припинити дослідження;

конфіденційності – відомості, які містяться в завданні ініціатора дослідження, а також інформація, отримана поліграфологом під час проведення дослідження, зокрема та, що міститься в довідці за результатами дослідження, джерела такої інформації не підлягають оприлюдненню (розголошенню), крім випадків, передбачених законодавством України та цією Інструкцією. З метою захисту персональних даних суб'єкта дослідження після завершення ПДЗП усі матеріали, отримані під час дослідження, крім довідки з відповідними додатками, підлягають знищенню з дозволу керівника підрозділу, працівник якого проводив дослідження. Керівник підрозділу, у якому працює поліграфолог, забезпечує контроль за неухильним дотриманням поліграфологом вимог зазначеної Інструкції шляхом організації проведення внутрішнього рецензування ПДЗП у порядку, встановленому розділом V.

Пункт 1.6 передбачає, що психофізіологічне дослідження із застосуванням поліграфа можуть здійснювати за такими напрямками: 1) у роботі з кадровим складом, а саме під час відбору кандидатів на посади до

Національного бюро та періодичних досліджень працівників Національного бюро; 2) під час попередження та виявлення корупційних й інших протиправних дій з боку працівників Національного бюро, яке здійснює Управління внутрішнього контролю, зняття з них безпідставних звинувачень і підозр, зокрема: проведення перевірок на доброчесність, моніторингу способу життя працівників Національного бюро, службових розслідувань, перевірки інформації про порушення працівником Національного бюро етичних норм і вимог законодавства, що регулює діяльність працівника Національного бюро, учинення діянь, які можуть зашкодити інтересам національної безпеки України, Національного бюро чи негативно позначитися на репутації працівника;

3) під час проведення заходів зі сприяння оперативно-розшуковій діяльності.

Цей перелік напрямів застосування поліграфа не є вичерпним.

Відповідно до п. 1.7, підставою для проведення ПДЗП є: завдання ініціатора дослідження, яке обумовлене завданням і напрямом дослідження (п. 1.4, 1.6 Інструкції) та оформлюється службовою запискою; письмова заява про надання добровільної згоди на участь у проведенні дослідження із застосуванням поліграфа (додаток 2).

У п. 2.1 визначено, що для забезпечення отримання об'єктивних результатів дослідження має бути дотримано умов щодо: стану приміщення; належного фізичного та психічного стану суб'єкта дослідження; необхідного обладнання і засобів.

Згідно з п. 2.2, для проведення дослідження використовують спеціально обладнане або пристосоване службове приміщення Національного бюро, яке відповідає таким вимогам: має бути забезпечено безпеку для здоров'я суб'єкта дослідження та поліграфолога, захищеність від дії зовнішніх факторів, які можуть позначитися на об'єктивності дослідження (яскраве світло, шум, предмети інтер'єру тощо); технічна захищеність від негласного отримання інформації (за потреби); фактична можливість

належного розміщення та використання поліграфа й іншого необхідного обладнання; наявність санвузла поблизу. Якщо виконання завдання проводять поза місцем постійного розміщення поліграфолога, відповідність умов проведення ПДЗП мінімально встановленим вимогам забезпечує ініціатор.

Пункт 2.3 передбачає, що дослідження не проводять (припиняють), якщо в особи виявлено такі протипоказання: гострий період соматичних і психічних захворювань; захворювання, що супроводжуються вираженою серцево-судинною, дихальною недостатністю; гострий больовий синдром; інтоксикація організму; травми, анатомічні дефекти й обмороження пальців рук, ампутація верхніх кінцівок; вживання сильнодіючих препаратів або психотропних речовин, що впливають на функціонування центральної нервової, серцево-судинної чи дихальної системи, або перебування суб'єкта дослідження під впливом зазначених препаратів; перебування особи в стані алкогольного, наркотичного чи токсичного сп'яніння; перебування особи в стані фізичного та/або емоційного виснаження, тривалої відсутності сну та їжі.

Наявність у суб'єкта дослідження гострого періоду соматичних і психічних захворювань або захворювань, що супроводжуються вираженою серцево-судинною, дихальною недостатністю, підтверджують відповідною медичною довідкою. Дослідження щодо особи, яка перебуває в стані вагітності, не проводять, окрім як за ініціативою самого суб'єкта дослідження та на розсуд поліграфолога. Дослідження також не проводять у разі наявності в поліграфолога та суб'єкта дослідження конфлікту інтересів (термін ужито в значенні, передбаченому в Законі України «Про запобігання корупції»). У цьому випадку дослідження здійснює інший поліграфолог.

Відповідно до п. 3.1, у разі необхідності проведення ПДЗП ініціатор готує завдання з відповідним обґрунтуванням, адресоване директорові Національного бюро, заступникам директора Національного бюро, керівнику Управління внутрішнього контролю Національного бюро за встановленою в

додатку формою. Після отримання завдання поліграфолог попередньо вивчає наявні матеріали й розробляє перелік питань для проведення дослідження, які (за потреби) узгоджує з ініціатором. Максимальна кількість питань, які визначені метою дослідження, не може перевищувати дванадцяти. Рішення про проведення періодичного дослідження певної категорії працівників Національного бюро приймає директор Національного бюро або посадова особа, яка виконує його обов'язки. У разі проведення дослідження за письмовим зверненням особи щодо спростування інформації та/або підтвердження її доброчесності перелік питань поліграфолог визначає особисто. Методику й порядок проведення ПДЗП визначає поліграфолог самостійно.

3.2. Ініціатор, дотримуючись конфіденційності, здійснює організаційне забезпечення проведення дослідження на всіх етапах, зокрема прибуття суб'єкта дослідження у визначені поліграфологом час і місце, а також надання необхідних для проведення дослідження матеріалів.

3.3. Поліграфолог проводить ПДЗП у спеціально обладнаному або пристосованому приміщенні, відповідно до мінімально необхідних вимог, передбачених у п. 2.2 цієї Інструкції.

3.4. На початку дослідження поліграфолог повідомляє особі мету дослідження, роз'яснює права, з'ясовує фізичний та психічний стан, стисло обговорює тематику дослідження, переконується в її добровільній згоді на проведення дослідження та пропонує власноруч заповнити заяву про надання добровільної згоди на проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа (заява-згода). У випадку відмови суб'єкта від проведення дослідження його не проводять, а розпочате – припиняють одночасно з пропозицією суб'єкту написати заяву про відмову довільної форми із зазначенням причини відмови (заява-відмова). Суб'єкт дослідження має право на перерву в дослідженні, а також відмовитися від подальшої участі в його проведенні в будь-який момент дослідження. Дослідження не може продовжуватися без перерви понад дві години, а загалом – понад п'ять

годин на день. Відмова особи від участі у ПДЗП не може свідчити про наявність прихованої інформації, призводити до обмеження її прав і свобод або дискримінації. Суб'єкту дослідження повідомляють принципи роботи поліграфа, безпечність дослідження для життя, здоров'я людини й навколишнього середовища, а також перелік запитань, які винесені на дослідження. У процесі дослідження поліграфолог ставить тільки ті питання, що належать до тематики дослідження та попередньо обговореного із суб'єктом дослідження переліку. Також суб'єкту дослідження усно надають інструкції, які окреслюють правила поведінки під час проведення дослідження.

3.5. Спілкування поліграфолога з особою, яка бере участь у дослідженні, здійснюють мовою, якою особа володіє. Якщо поліграфолог й особа не можуть спілкуватися однією мовою, ініціатор залучає до проведення дослідження перекладача.

3.6. Під час проведення ПДЗП виключно для фіксації дотримання порядку, визначеного цією Інструкцією, можуть здійснювати аудіо- та відеозапис, про що повідомляють суб'єкту дослідження.

3.7. Рішення про можливість проведення ПДЗП осіб, які перебувають у певному негативному психічному або фізичному стані, приймає поліграфолог на будь-якому з етапів дослідження. Якщо в будь-який час у процесі проведення ПДЗП поліграфологу стає очевидно, що суб'єкт дослідження перебуває в не прийнятному для тестування психічному чи фізичному стані, дослідження має бути припинено. У разі неможливості проведення ПДЗП поліграфолог письмово інформує про це ініціатора, зазначаючи причини.

3.8. Рекомендоване навантаження на одного поліграфолога становить не більше ніж два ПДЗП на день і шість ПДЗП на тиждень.

3.9. Отримані висновки не можуть бути враховані, а дослідження вважають таким, що не відбулося, у разі виявлення, що суб'єкт дослідження мав хоча б одне з протипоказань, визначених у п. 2.3 цієї Інструкції, але не

повідомив про це поліграфолога. За письмовою заявою суб'єкта дослідження та погодженням ініціатора й поліграфолога можуть проводити повторне чи додаткове ПДЗП. Проведення повторного чи додаткового ПДЗП того самого дня, коли було проведено попереднє (основне), не допускається.

3.10. У випадку недотримання суб'єктом дослідження правил поведінки під час ПДЗП, про які його завчасно поінформовано, учинення ним дій, спрямованих на викривлення результатів дослідження, поліграфолог вправі припинити дослідження на будь-якому етапі. Такі обставини можуть бути підставою відмовити особі в проходженні додаткового чи повторного дослідження.

4.1. Після проведення ПДЗП поліграфолог аналізує матеріали дослідження та готує довідку, яка містить такі частини: а) вступна: дата, час і місце проведення дослідження; посада, прізвище й ініціали поліграфолога, його спеціалізована підготовка, відомості про поліграф, підстава та мета проведення ПДЗП, прізвище, ім'я, по батькові суб'єкта дослідження, посада, на яку він претендує/обіймає; б) описова: порядок проведення дослідження, застосована методика, перелік питань, які перевіряли, опис отриманих результатів; в) резолютивна у формі висновків. У довідці можуть бути викладені інші відомості на розсуд поліграфолога.

4.2. Складену за результатами ПДЗП довідку виготовляють в одному примірнику та разом із додатками (завдання, згода, відмова тощо) зберігають у підрозділі, у якому працює поліграфолог. У випадку залучення поліграфолога для проведення ПДЗП під час службового розслідування, заходів сприяння оперативно-розшуковій діяльності, крім довідки за результатами ПДЗП, виготовляють також витяг, який включає вступну та резолютивну частини довідки, і передають ініціатору дослідження для приєднання до відповідних матеріалів. Витяг з довідки за результатами ПДЗП також виготовляють для ознайомлення в порядку, передбаченому п. 4.3 Інструкції.

4.3. Право на ознайомлення з витягом довідки про результати дослідження, крім ініціатора, має безпосередньо суб'єкт дослідження упродовж 10 робочих днів після погодження відповідної службової записки ініціатором і з дозволу директора Національного бюро, однак не пізніше ніж 60 календарних днів з часу проведення такого дослідження. Особа ознайомлюється з витягом довідки особисто, без можливості виготовлення копій, виключно в приміщенні структурного підрозділу, у якому працює поліграфолог. У випадку якщо ознайомлення з витягом довідки на цьому етапі може зашкодити виконанню ініціатором покладених на нього завдань, доступ до таких матеріалів, за відповідної вимоги ініціатора, тимчасово не надають.

4.4. Довідка разом із додатками (завдання, заява-згода, заява-відмова тощо), витяг з довідки (у випадку виготовлення з інших підстав, ніж проведення службового розслідування) підлягають знищенню в порядку, встановленому законодавством України.

4.5. Гриф обмеження доступу «Для службового користування» та гриф секретності довідці та матеріалам дослідження надає посадова особа, що створила матеріальний носій інформації, за наявності підстав, визначених чинним законодавством.

4.6. Інформація про дослідження за встановленою формою фіксується в Журналі обліку досліджень із застосуванням поліграфа. Зазначений у Журналі порядковий номер одночасно є реєстраційним номером відповідної довідки. Реєстраційний номер витягу з довідки відповідає реєстраційному номеру довідки, на підставі якої його виготовлено, і додатково маркується літерою В.

4.7. Особи, які мали доступ до інформації про факт, перебіг і результати дослідження, забезпечують її конфіденційність, несуть відповідальність за розголошення у встановленому законодавством порядку.

4.8. Усі звернення (скарги, зауваження, запити, інші документи), що стосуються проведених психофізіологічних досліджень із застосуванням

поліграфа, приймає та розглядає ініціатор дослідження. За потреби до участі в розгляді таких звернень можуть залучати поліграфолога Національного бюро, який здійснював ПДЗП.

5.1. Метою внутрішнього рецензування психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа є вдосконалення професійної майстерності поліграфологів Національного бюро, поліпшення якості й обґрунтованості проведених ними досліджень, а також контроль за неухильним дотриманням ними вимог Інструкції. Рецензування не може бути проведено з метою спростування чи підтвердження висновків поліграфологів Національного бюро.

5.2. Підставою для рецензування ПДЗП у межах одного підрозділу Національного бюро є доручення керівника цього підрозділу. Рецензування здійснює поліграфолог, якого визначає керівник підрозділу, у якому він працює.

У разі необхідності проведення рецензування ПДЗП, здійсненого поліграфологом іншого підрозділу, таке рішення узгоджують між собою керівники цих підрозділів.

5.3. На рецензування надають матеріали дослідження в повному обсязі. За рішенням керівника підрозділу на рецензування можуть надавати якісні копії матеріалів ПДЗП, які перед направленням рецензенту знеособлюють шляхом ретушування персональних даних осіб, а також інших відомостей, що не можуть бути розголошені відповідно до вимог законодавства.

5.4. Рецензування здійснюють у строк до 10 робочих днів з дня надходження до рецензента матеріалів дослідження. Рецензія має містити розгорнуту характеристику ПДЗП щодо дотримання умов і порядку його проведення, визначених у цій Інструкції, методичних умов дослідження, відповідності викладених у довідці висновків отриманим результатам, а також рекомендації рецензента.

5.5. Рецензування здійснюють виключно для внутрішніх потреб Національного бюро. Рецензії не оприлюднюють. Право на ознайомлення з рецензією має поліграфолог, що здійснював ПДЗП, а також керівник підрозділу, у якому він працює, для вжиття заходів реагування.

5.6. Рецензії з додатками зберігають окремо від матеріалів ПДЗП, вони підлягають знищенню в порядку, встановленому законодавством.

Крім викладеного, слід зазначити, що 4 листопада 2019 року, напередодні проведення добору кандидатів на посади до Офісу Генерального прокурора в межах реформи органів прокуратури, спільним наказом Генеральної прокуратури України й директора НАБУ № 265/131 затверджено Інструкцію з організації та проведення поліграфологами Національного антикорупційного бюро України психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа кандидатів на адміністративні посади в Офісі Генерального прокурора з метою отримання ймовірної та орієнтувальної інформації щодо кандидата, для її подальшого використання ініціатором дослідження та забезпечення прозорості та об'єктивності у прийнятті кадрових рішень.

У п. 5 цієї Інструкції зазначено, що ПДЗП не передбачає отримання незаперечних результатів щодо наявності в особи психологічної установки на приховування, викривлення певної інформації у відповідь на пред'явлені їй психологічні стимули, а висновки дослідження мають виключно ймовірний та орієнтувальний характер. Результати дослідження не можуть бути підставою для прийняття будь-яких адміністративно-управлінських рішень стосовно особи, їх використовують для можливого формування в ініціатора дослідження внутрішнього переконання стосовно доцільності здійснення заходів у сфері кадрової та службової діяльності. Висновки поліграфолога не мають наперед встановленої сили, а є лише одним із джерел інформації, відомостей, які підлягають перевірці й оцінюванню, нарівні з іншою сукупністю зібраних даних, матеріалів стосовно суб'єкта дослідження.

Водночас ініціатор дослідження завдання на адресу Національного бюро щодо проведення ПДЗП не спрямовував, у зв'язку з чим оцінити його ефективність під час добору кандидатів на посади до Офісу Генерального неможливо.

Під час досудового розслідування для подолання протидії розслідуванню злочинів у сфері службової діяльності можливості поліграфа слідчий може використати в таких випадках (слідчих ситуаціях):

- коли є розбіжності у свідченнях двох співучасників злочину й вони (або один з них) протидіють встановленню істини та розслідуванню;

- коли наявні розбіжності між конкретними фактами й показаннями свідка або злочинця;

- коли підозрюваний має бажання довести власну невинуватість, що часто слідчий сприймає як елемент протидії розслідуванню. Проте тут використання поліграфа постає в біполярному вигляді: з одного боку, як інструмент з'ясування істини у справі, а з іншого – як інструмент захисту. Щодо останнього, на нашу думку, питання використання поліграфа для захисту потреб постає в межах окремого дослідження для виявлення слідчим самообмови підозрюваного (у злочинах досліджуваної в роботі категорії це надзвичайно актуально, коли до протиправного діяння причетні посадовці високого рангу, а виконавець «бере всю вину на себе»);

- у випадку, коли слідчий підозрює здійснення протиправного тиску на учасників кримінального провадження (підозрюваних, свідків, експертів) корумпованими працівниками правоохоронних органів.

Серед іншого, поліграф у межах подолання протидії розслідуванню злочинів у сфері службової діяльності можна використовувати під час проведення такої слідчої дії, як пред'явлення до впізнання [209, с. 169–172]. Так, поліграф можна використовувати перед пред'явленням для впізнання (під час опитування особи, передбаченого ч. 1 ст. 228 КПК України) або після проведення впізнання з метою перевірити правдивість особи, яка здійснювала впізнання. Ще одним способом застосування поліграфа в цій

слідчій дії є проведення впізнання безпосередньо під контролем поліграфа. У процесі розслідування злочинів, пов'язаних із зловживанням службовим становищем, організаційна особливість такого впізнання полягає в тому, що впізнавані об'єкти мають пред'являти особі по черзі, поліграф фіксуватиме реакції особи на них [210, с. 193]. Також слід зважати на використання поліграфа як засобу профілактики протидії розслідуванню. Злочинець або свідок, що відмовився від проведення психофізіологічного інтерв'ю чи психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа, в певний момент починає викликати в слідчого підозру щодо надання ним неправдивої інформації. Проте якщо підозрюваний не несе відповідальності за це, то свідок у разі ненадання або надання неправдивої інформації може бути притягнутий до кримінальної відповідальності.

Після проведеного опитування службової особи, яку підозрюють у вчиненні злочину за ст. 364 КК України, за допомогою поліграфа відбувається аналіз отриманої інформації. Так, детектив отримує такі можливості:

- 1) оцінити достовірність даних, що повідомляє підозрювана особа;
- 2) отримати інформацію орієнтовного характеру щодо механізму та способу корупційних правопорушень;
- 3) сформулювати відповідні версії для подальшої перевірки та здобуття речових доказів;
- 4) звузити коло підозрюваних і ймовірно причетних до події злочину осіб;
- 5) встановити причетність конкретних осіб до підготовки, вчинення й приховування злочину;
- 6) визначити послідовність і необхідність проведення першочергових оперативно-розшукових заходів для виявлення, розкриття та припинення корупційних правопорушень;
- 7) спланувати подальший перебіг розслідування та визначити перелік першочергових і подальших слідчих (розшукових) дій;

8) використати результати психофізіологічного дослідження як один з тактичних прийомів (пред'явлення доказів під час допиту підозрюваного з метою отримання зізнання або встановлення інших важливих фактів).

Такі можливості виникають у зв'язку з тим, що поліграф дає змогу об'єктивно відобразити суб'єктивну значущість конкретного факту для особи, яка проходить перевірку.

У Національному бюро відбувалося залучення поліграфолога під час розслідування кримінальних проваджень у чотирьох кримінальних провадженнях за фактами зловживання службовим становищем й умисного внесення суб'єктом декларації завідомо недостовірних відомостей у декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, зокрема народними депутатами України. Залучення поліграфолога відбувалося після надання особою письмової добровільної згоди на проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа особи на проходження цього виду дослідження.

У зв'язку з подальшою відмовою особи від проходження психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа, жодного разу скласти відповідний висновок щодо особи не вдалося. Відмова осіб від перевірки наданих свідчень із застосуванням поліграфа була зафіксована під час досудового розслідування та взята до уваги органом досудового розслідування.

Крім того, детективи Національного бюро часто пропонують особам перевірити (підтвердити) їхні свідчення з використанням поліграфа, однак майже в усіх випадках особи відмовляються від такого проходження, мотивуючи це приниженням їхньої гідності, проблемами зі здоров'ям або емоційною нестабільністю, які можуть викривити показники й, відповідно, результати дослідження, недовірою до технічних засобів, які використовують, або недовірою до працівників Бюро, які мають бути залучені як поліграфологи й надати висновок тощо.

В Україні висновок поліграфолога має однаковий процесуальний статус з довідкою спеціалістів. Тобто власне висновок спеціаліста не є джерелом доказу,

проте він може буди основою під час надання висновку судовим експертом (наприклад, суму збитків, зазначену в довідці спеціаліста, підтверджено).

Водночас на рівні національного законодавства протягом декількох років тривають дискусії та здійснюють аналіз нормативної бази з метою внесення відповідних змін до законів і кодексів України з метою надання висновку поліграфолога сили доказу в кримінальних та інших провадженнях. Отже, питання визначення висновку поліграфічного дослідження як безпосереднього процесуального джерела доказів дискусійне, тож є предметом подальших наукових пошуків.

Висновки до розділу 3

Аргументовано, що у кваліфікації та розслідуванні злочинів, пов'язаних із зловживанням службовим становищем, наявні дискусійні проблемні питання, які потребують кримінально-правового вдосконалення (складність доведення змови державного службовця з вигодонабувачем; наявність феномену дискретності повноважень посадової особи; складність здійснення чіткої та правильної кваліфікації для відмежування від інших видів кримінальних правопорушень зі схожою кваліфікуючою ознакою; брак однозначного тлумачення поняття «всупереч інтересам служби» тощо).

Виявлено, що вагомим інструментом під час досудового розслідування 92 % опитаних детективів НАБУ вважають вивчення психологічних характеристик можливого фігуранта кримінального провадження перед початком досудового розслідування. Зокрема, 64 % респондентів шляхом вивчення психологічних характеристик можливого фігуранта кримінального провадження найчастіше бажають одержати інформацію про спосіб життя особи, 36 % – одержати інформацію про ціннісні орієнтири особи.

Узагальнення психологічних особливостей підозрюваного в злочинах, пов'язаних із зловживанням службовим становищем, і визначення їхніх

основних мотивів корисливої спрямованості обумовили можливість формування психологічного профілю зазначених осіб.

Одним з елементів комплексного підходу в розслідуванні злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем, може бути використання поліграфа як надточного науково-технічного приладу гласного використання. Наявний практичний досвід використання поліграфа під час розслідування злочинів дає підстави стверджувати, що його застосування є ефективною процедурою роботи з ідеальними слідами відображення, які є ключовими у формуванні уявлення та відтворення особою інформації про подію, яка відбулася.

1 вересня 2020 року затверджено Інструкцію з організації та проведення психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа у діяльності НАБУ, визначено детективів, на яких покладено обов'язки щодо їх проведення. Одним із завдань Інструкції передбачено отримання та перевірку інформації для підвищення ефективності здійснення оперативно-розшукової діяльності підрозділами НАБУ. Зазначене потенційно передбачає інтенсифікацію процесу використання поліграфа в процесі розслідування злочинів, пов'язаних із зловживанням службовим становищем. Залучення поліграфолога під час розслідування кримінальних проваджень за фактами зловживання службовим становищем відбувалося станом на сьогодні лише чотири рази.

Констатовано, що в процесі розслідування злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем, у сфері службової діяльності поліграф ефективно використовувати в таких випадках (слідчих ситуаціях): наявна протидія розслідуванню та встановленню істини; є розбіжності між конкретними фактами й показаннями свідка чи підозрюваного; підозрюваний виявляє бажання довести власну невинуватість; виникають підозри стосовно здійснення протиправного тиску на учасників кримінального провадження (підозрюваних, свідків, експертів) з боку корумпованих осіб.

ВИСНОВКИ

1. Ретроспективний аналіз і розгляд сучасного розуміння феномену «зловживання посадовим становищем» зумовлює необхідність здійснення диференціації понять «посадове становище» та «службове становище». Посада є однією із форм поділу праці й забезпечує організацію діяльності людей в державних, громадських чи приватних структурах. Вона визначає зміст їхнього службово-правового статусу й окреслює спектр службових завдань. Зазначені поняття не тотожні, проте, з огляду на те, що посада – це органічний елемент службових відносин, вони є системно підпорядкованими. Завдяки використанню поняття «посадове становище» вдалося акцентувати увагу на низці кримінальних правопорушень, які вчиняють керівники державних підприємств і розслідування яких здійснює НАБУ.

Виникнення злочинів, що кваліфікують як «зловживання службовим становищем», у вигляді самостійної групи злочинних діянь передбачає наявність розвинених суспільних відносин, особливості яких обумовлюють систему й характер цієї групи злочинів. На підставі здійсненого ретроспективного аналізу кримінально-правового розуміння злочинів, пов'язаних із зловживанням службовим становищем, виокремлено чотири етапи його становлення: I етап – початок зародження державності на теренах сучасної України – середина XIX ст.; II етап – середина XIX ст. – початок XX ст.; III етап – 20-ті роки XX ст. – початок XXI ст.; IV етап – початок XXI ст. й донині. На кожному з виокремлених етапів відбувалася поступова, проте не завжди прогресивна зміна змісту понять «службова особа», «службове становище», «зловживання службовим становищем»; корегувалася кваліфікація дій у межах зазначеної групи злочинних діянь; змінювався ступінь відповідальності за них тощо.

Сучасне кримінально-правове розуміння поняття «зловживання посадовим становищем» нерозривно пов'язане з диспозицією ст. 364 КК України, яка є загальною та передбачає відповідальність за власне

зловживання владою або службовим становищем. Водночас аналіз наукових першоджерел дає підстави стверджувати, що редакція ст. 364 КК України потребує вдосконалення та чіткого визначення об'єктивної сторони зловживання владою або службовим становищем, щоб унеможливити різне її тлумачення. Крім цього, предмет доказування є складним і деталізованим, що звужує перелік дій, які підпадають під кваліфікацію за цією статтею, та може призводити до декриміналізації низки злочинів.

2. У більшості країн континентальної Європи відбувається спрощення кваліфікації дій, учинених службовою особою, у межах однієї статті. Проте є чітка прив'язка до завданих наслідків у вигляді матеріальної шкоди, що надає можливість стороні обвинувачення значно швидше побудувати причиново-наслідкову складову дій особи в межах одного визначеного законодавцем складу злочину й передати докази на розсуд суду, який під час призначення покарання шляхом аналізу всіх наданих стороною обвинувачення та стороною захисту доказів дійде висновку про рівень суспільної небезпечності й завданої суспільним інтересам шкоди, до яких призвели такі діяння.

У кримінальному законодавстві інших країн зловживання владою або службовим становищем і перевищення влади або службових повноважень переважно не розмежовують. Таке розмежування притаманне кримінальному праву пострадянських країн, воно пов'язане передусім з масовим порушенням конституційних прав громадян представниками правоохоронних органів, зокрема під час досудового розслідування, у зв'язку з чим законодавець увів окрему норму з визначенням суб'єктом у вигляді працівника правоохоронного органу.

У кримінальному законодавстві України перелік кримінально караних діянь прописано доволі якісно й ретельно, утім є випадки, коли пряма прив'язка чинної редакції ст. 364 КК України до розміру матеріальної шкоди в майновому вираженні не дає змоги притягнути службову особу до відповідальності за вчинення низки протиправних дій всупереч інтересам

служби, в інтересах третіх осіб, оскільки не завжди шкода може бути обчислена (наприклад, незаконна передача надр у користування), а негативні ефекти від прийнятих рішень можуть настати через значний проміжок часу.

3. У структурі даних про кількість засуджених за вчинення службових злочинів осіб за період 2015–2019 років виокремлено такі особливості:

по-перше, кількість засуджених за злочини у сфері службової діяльності серед загальної кількості засуджених осіб коливається в межах 1,0–1,2 %. Цей показник у середньому у два з половиною рази менший, ніж частка цих видів облікованих злочинів до загальної їх кількості (2,5–4,5 %);

по-друге, майже половина всіх осіб, засуджених за службові злочини, підпадають під ст. 368 і 369 КК України (1152 та 986 із 4399 осіб відповідно), натомість за ст. 364 КК України засуджено лише 88 осіб (2 %). Така диспропорція в структурі зареєстрованих злочинів і засуджених осіб частково пов'язана з особливостями статистичного обліку, проте є свідченням недостатньої ефективності роботи органів досудового слідства;

по-третє, у зазначеному періоді відбулася зміна статей, які превалювали (2015 року за ст. 368 КК України було засуджено 32 % осіб із загальної кількості, за ст. 366 КК України – 25 %, за ст. 367 КК України – 9 %, за ст. 369-2 КК України – 9 %; відповідно 2019 року за ст. 369 КК України було засуджено 47 % осіб, за ст. 368 КК України – 16 %, за ст. 369-2 КК України – 16 %, за ст. 366 КК України – 6 %).

Результати аналізу статистичних даних засвідчують, що, попри певні позитивні зміни, рівень злочинності у сфері службової діяльності продовжує залишатися високим. За географією злочини у сфері службової діяльності найпоширеніші в містах, переважно обласних і районних центрах, що зумовлено зосередженням значної кількості органів публічної влади, а також підприємств, установ й організацій. Водночас статистичні дані щодо службової злочинності здебільшого безпосередньо не залежать від соціально-економічних і демографічних умов конкретного регіону України, а показники

злочинності зростають залежно від інтенсифікації державного та господарського врядування.

Уся сукупність виявів корупції пов'язана зі зловживанням владою або службовим становищем. Корупційні злочини або безпосередньо полягають у такому зловживанні, або ж спрямовані на те, щоб спонукати особу до посадового зловживання. Корупція є складним соціальним феноменом, що детермінується низкою об'єктивних умов і факторів. Психологічна зумовленість корупційних злочинів посадових осіб передбачає дію двох груп детермінант – соціальних і психологічних. Соціальні передумови є зовнішніми щодо людини психологічними умовами, які провокують, допускають, індиферентно виражені або активно схвалюють корупційну поведінку, психологічні – ґрунтуються на деформації особистісних особливостей посадової особи.

4. Загальна ознака злочинів у сфері службової діяльності полягає в тому, що злочинне діяння заходиться в безпосередньому причиново-наслідковому зв'язку з діяльністю службової особи або особи, яка надає публічні послуги. Зазначений зв'язок реалізується в таких атрибутах діяння у складі зловживання владою або службовим становищем, а саме: дію або бездіяльність вчиняє посадова особа, використовуючи службове становище; протиправний характер такого діяння; схожість діяння службової особи за формою із законним; діяння в переважній більшості випадків має вияв в активному поводженні.

Суть зловживання передбачає, що службова особа використовує свої повноваження з порушенням встановленого порядку їх реалізації. Вплив на непідпорядкованих осіб з метою схилити їх до вчинення незаконних дій не належить до компетенції службової особи, тому не є службовим зловживанням за змістом. Додатковим аргументом на користь цієї позиції є те, що в жодній статті КК України не йдеться про використання можливостей, пов'язаних із наданою владою, службовим становищем чи службовими повноваженнями.

Суспільно небезпечними наслідками зловживання службовим становищем є: одержання неправомірної вигоди й завдання істотної шкоди або тяжких наслідків фізичній або юридичній особі, суспільству, державі. Основним безпосереднім об'єктом зловживання за ст. 364 КК України є суспільні відносини, які виникають з приводу забезпечення виконання службовими особами своїх функцій лише в інтересах служби. Додатковим, з огляду на зміст наслідків щодо ст. 364 в їх сучасному трактуванні, об'єктом можуть бути лише права й інтереси матеріального характеру або ж заподіяння шкоди яким має матеріальний еквівалент.

Грунтуючись на психологічному аналізі, суспільну небезпечність зловживання службовим становищем слід розглядати не тільки в її матеріальному вираженні, а й у соціальному, моральному, фізичному вимірах, з огляду на фатальний вплив корупції на демократичні засади державного устрою.

5. Умисний характер учинення злочину, передбаченого ст. 364 КК України, означає, що винна особа: усвідомлює характер свого діяння, передбачає наслідки такої поведінки й бажає наслідків у вигляді одержання неправомірної вигоди. Водночас корупційний характер зазначених злочинів відображається на особливостях усвідомлення протиправного характеру вчинених дій. Оскільки в українському суспільстві не утвердилася чітка моральна оцінка припустимої поведінки посадової особи, це спричиняє викривлення нею оцінки власних злочинних дій (знецінення суспільної небезпечності).

Констатовано, що типовим суб'єктом злочину, пов'язаного зі зловживанням службовим становищем, є чоловік (73 %) з вищою освітою (90 %) віком від 29-ти до 54 років (62 %).

Мотив і мета – факультативні ознаки суб'єктивної сторони складу злочину. З огляду на це, 80 % опитаних керівників державних підприємств повідомили, що головним стимулом і мотивацією в роботі є повага, визнання заслуг і результату роботи. Така відповідь є соціально очікуваною та дисонує

з іншими, а саме: 68 % респондентів зазначили, що рівень їхньої заробітної плати не є цілком достатнім і дозволяє робити незначні заощадження; водночас третина опитуваних повідомила про абсолютно недостатній рівень доходів, який не дозволяє робити заощадження; на думку третини респондентів, винагорода є головним стимулом у роботі працівників, і лише 20 % повідомили, що винагорода не є головною мотивацією підлеглих; 72 % усвідомлюють, що фінансові аспекти професійної діяльності є значущим фактором, тому нейтрально ставляться до ситуації, коли підлеглий просить підвищення в посаді або зарплаті.

6. Стаття 364 КК України потребує редакції з метою вдосконалення та чіткого визначення об'єктивної сторони зловживання владою або службовим становищем, щоб унеможливити різне її тлумачення. На наш погляд, визначення цього діяння має містити спричинення наслідків у вигляді істотної шкоди та шкоди немайнового характеру, оскільки, з огляду на об'єкти, яким може бути завдано шкоди, її не завжди можна обчислити. Вбачається за необхідне відновити редакцію примітки ст. 364 КК України, яка не визначала б диспозицію статті виключно в розрізі прямої матеріальної шкоди.

На початку професійної діяльності детективам украї бракує знань і навичок, необхідних для ефективного розслідування злочинів у сфері службової діяльності. Водночас 40 % респондентів не проходили спеціалізоване навчання для формування практичних навичок розслідування злочинів у сфері службової діяльності, 60 % набували професійний досвід виключно практичним шляхом на роботі. Тільки 8 % оцінюють актуальний рівень сформованості знань і навичок, необхідних для ефективного розслідування злочинів у сфері службової діяльності, як високий. Зазначене зумовлює необхідність розроблення системи професійної підготовки детективів НАБУ.

У процесі розслідування злочинів, пов'язаних із зловживанням службовим становищем, доцільно використовувати типовий психологічний

профіль суб'єкта цього злочину, який містить перелік іманентних особі індивідуально-психологічних характеристик особистості.

7. Відповідно до наявних нормативно-правових засад, інформація, одержана внаслідок проведення дослідження з використанням поліграфа, не є доказом і підтверджує лише суб'єктивну значущість конкретних стимулів, які можуть засвідчувати наявність приховуваної інформації про обставини злочину або щирість відповідей на поставлені запитання (крім випадків використання поліграфа в межах призначеної судової експертизи).

Після проведеного опитування службової особи, яку підозрюють у вчиненні злочину за ст. 364 КК України, за допомогою використання поліграфа відбувається аналіз отриманої інформації, унаслідок чого детектив отримує змогу: оцінити достовірність даних, які повідомляє підозрювана особа; сформулювати відповідні версії для подальшої перевірки й здобуття речових доказів; отримати інформацію орієнтовного характеру щодо механізму та способу вчинення злочину; звузати коло підозрюваних і ймовірно причетних до події злочину осіб; встановити причетність конкретних осіб до підготовки, учинення та приховування злочину; визначити послідовність і необхідність проведення першочергових оперативно-розшукових заходів для виявлення, розкриття та припинення корупційних правопорушень; визначити перелік першочергових і подальших слідчих (розшукових) дій; спланувати подальший перебіг розслідування, використати результати психофізіологічного дослідження як один із тактичних прийомів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Словник української мови : в 11 т. / [редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін.] ; АН Української РСР ; Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. Київ : Наук. думка, 1976. Т. 7. Поїхати-Приробляти. 723 с.
2. Про державну службу : Закон України від 06 груд. 2016 р. № 1774-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>
3. Янюк Н. Посада як організаційно-правова форма управлінської праці. *Радник : Український юридичний портал* : [сайт]. URL: <http://radnuk.info/component/content/article/24651-----c.htm>
4. Бахрах Д. Н. Общие вопросы службы в государственных и общественных организациях. *Служба в государственных и общественных организациях* : межвуз. сб. науч. трудов. Свердловск, 1988. С. 4–15.
5. Решетников М. Психология коррупции: утопия и антиутопия. СПб. : Восточно-Европейский ин-т психоанализа, 2008. 415 с.
6. Шкелебей В., Яцик Т. Підслідність корупційних та пов'язаних із корупцією правопорушень як злочинів у сфері службової діяльності. *Підприємництво, господарство та право*. 2019. № 11. С. 345–349.
7. Дамірлі Мехман А. О. Предметна сфера історико-правового пізнання: традиції й оновлення (епістемологічний аналіз) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2005. 32 с.
8. Северский Я. Г. Особенная часть русского уголовного права. Краткий обзор начал от Уложения царя Алексея Михайловича до Уложения о наказаниях 1885 г. включительно. СПб. : Кн. магазин А. Ф. Цинзерлинг, 1892. 164 с.
9. Макотченко Л. М. Кримінологічна характеристика та запобігання перевищенню влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпро, 2018. 23 с.

10. Демидова Л. М. Проблеми кримінально-правової відповідальності за заподіяння майнової шкоди в Україні (майнова шкода як злочинний наслідок): теорія, закон, практика : монографія. Харків : Право, 2013. 752 с.

11. Савченко А. В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження : монографія. Київ : КНТ, 2007. 596 с.

12. Айдаев С. Г. Превышение должностных полномочий. М. : Ин-т междунар. права и экономики имени А. С. Грибоедова, 2004. 182 с.

13. Соколов А. А. Кримінально-правова протидія службовій недбалості в історії кримінального законодавства України (дорадянський період). *Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луганськ, 20–21 трав. 2011 р.). Луганськ, 2011. С. 462–466.

14. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. Одеса : Юрид. літ., 2002. Т. I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року. 464 с.

15. Малиновский И. А. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. Киев : Тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1894. 221 с.

16. Басова Т. Б. Уголовная ответственность за должностные преступления: проблемы правотворчества и правоприменения в условиях административной реформы Российской Федерации : дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Владивосток, 2005. 403 с.

17. Оздоев М. Т. Должностные преступления: уголовно-правовой анализ и предупреждение : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. СПб., 2005. 207 с.

18. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. М. : Юрид. лит., 1985. Т. 2. Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства / отв. ред. тома. А. Д. Горский. 520 с.

19. Скубак Е. О. Історичні передумови та сучасний стан кримінально-правового розуміння поняття "зловживання посадовим становищем" держслужбовцями в Україні. *Часопис Київського університету права* : зб. наук. праць. 2018. № 4. С. 289–293.

20. Российское уголовное право : курс лекций : в 3 т. М. : Волтерс Клувер, 2007. Т. 1. Общая часть. 736 с.

21. Скубак Е. О. Компаративістський аналіз сутності зловживання посадовим становищем у зарубіжній та вітчизняній кримінально-правовій науці. *Правова позиція*. 2019. № 2 (23). С. 165–170.

22. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. М. : Юрид. лит., 1985. Т. 3. Акты земских соборов / отв. ред. тома А. Г. Маньков. 512 с.

23. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. СПб. : Тип. 2 отд-ния собств. е. и. в. канцелярии, 1845. 898 с. URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01002889696#?page=1>

24. Уголовное уложение 22 марта 1903 года, с мотивами, извлеченными из объяснительной записки редакционной комиссии, представления Министерства юстиции в Государственном Совете и журналов – особого совещания, особого присутствия департаментов и собрания Государственного Совета. СПб. : Изд. Н. С. Таганцева, 1904. 1122 с.

25. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР: 1917–1952 годов / под ред. И. Т. Голякова. М. : Госюриздат, 1953. 464 с.

26. Кісілюк Е. М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917–1921 рр.) : монографія. Київ : Європ. ун-т, 2011. 231 с.

27. История государства и права Украинской ССР (1917–1973 гг.) / отв. ред. Б. М. Бабий ; [редкол. : Б. М. Бабий, А. П. Таранов, В. М. Терлецкий]. Харьков : Наукова думка, 1976. 759 с.

28. Уголовный кодекс РСФСР, 1922 г. *Юридическая Россия. Федеральный правовой портал* : [сайт]. URL: <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1241523>

29. История советского уголовного права / [А. А. Герцензон, Ш. С. Грингауз, Н. Д. Дурманов, М. М. Исаев, и др.] ; науч. ред. А. А. Герцензон. М. : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1947. 466 с.

30. Эстрин А. Должностные преступления. М. : Юрид. изд-во НКЮ РСФСР, 1928. 108 с.

31. Жижиленко А. А. Должностные (служебные) преступления : (Ст. ст. 105-118 Уголовного кодекса). [2-е изд., испр. и доп.]. М. : Право и жизнь, 1924. 76 с. (Уголовный кодекс РСФСР. Практический комментарий).

32. Трайнин А. Уголовное право. Особенная часть: Должностные и хозяйственные преступления. Всесоюз. ин-т юрид. наук. М. : Юриздат НКЮ СССР, 1938. 136 с.

33. Кримінальний кодекс України : прийнятий 28 груд. 1960 р. ; станом на 11 лип. 1995 р. *ІПС ЛІГА:ЗАКОН* : [сайт]. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0006?an=485237&ed=1995_07_11

34. Хавронюк М. І. Довідник з Особливої частини Кримінального Кодексу України. Київ : Істина, 2004. 504 с.

35. Хавронюк М. «Проблема Т.» і законні засоби її вирішення. *Дзеркало тижня. Україна*. 2012. 23 березня.

36. Хавронюк М. Чому в Європі не розуміють прислів'я «від тюрми не зарікайся». *Українська правда*. 2011. 6 жовтня. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/10/6/6642959>

37. Задорожний А. А. Злочини у сфері службової діяльності як об'єкт кримінологічного дослідження. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011. № 3. С. 111–121.

38. Кравчук С. Й. Економічна злочинність в Україні : курс лекцій : навч. посіб для студ. вищ. навч. закл. Київ : Кондор, 2009. 282 с.

39. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 05 лип. 2012 р. № 5076-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

40. Про отримання хабара : постанова Верховного Суду України від 27 жовт. 2016 р. № 5-99кс16. *Верховний Суд України* : [сайт]. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/C77C4F09B0663A29C225806B0056B5AA](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/C77C4F09B0663A29C225806B0056B5AA)

41. Ухвала Верховного Суду України від 10 трав. 2018 р. № 215/6523/13-к. *Відкритий реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://uacourt.openregister.info/nevyznachena-kategoriya--2?document=74120971>

42. Марін О. К. Потенційні проблеми застосування норм про злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. *Забезпечення єдності судової практики у кримінальних справах у контексті подій 2013–2014 років в Україні*. Київ, 2014. С. 98–102.

43. Антипов В. В. Щодо «випадкової декриміналізації» злочинів у сфері службової діяльності. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2015* : зб. наук. праць / відп. ред. О. В. Козаченко. Миколаїв, 2015. С. 9–13. URL: http://www.nikolaevonua.org.ua/Sbornik_2015.pdf. – Заголовок з екрана

44. Судова практика в справах про злочини в сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг: окремі тенденції, проблеми та перспективи вдосконалення / за ред. К. П. Задої. Київ : Аграр Медіа Груп, 2014. 135 с.

45. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2007. 557 с.

46. Порівняльне правознавство: підручник / [С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов, І. О. Биля-Сабадаш та ін.] ; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2012. 272 с.

47. Шкодяк А. І. Поняття та значення кримінально-правової компаративістики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2019. Вип. 55, т. 2. С. 115–119.

48. Чернецька О. В., Шилінгов В. С. Юридична компаративістика як самостійна юридична наукова дисципліна. *Порівняльно-правові дослідження*. 2009. № 1. С. 23–28.

49. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квіт. 2001 р. № 2341-III. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

50. Тютюгін В. І., Гродецький Ю. В. Гізимчук С. В. Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг : навч.-практ. посіб. / за ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна. Харків : Право, 2014. 227 с.

51. Корупційні схеми: їх кримінально-правова кваліфікація і досудове розслідування / [М. І. Хавронюк, О. О. Дудоров, О. О. Житний та ін.] ; за ред. М. І. Хавронюка. Київ : Москаленко О. М., 2019. 464 с.

52. Політова А. С. Зловживання владою або службовим становищем: корупційний злочин чи злочин у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2017. Вип. 2. С. 136–145.

53. Хавронюк М. І. Науковий висновок щодо способу застосування Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації до національного законодавства положень статті 19 Конвенції ООН проти корупції» від 21 лют. 2014 р. № 746-VII. *Українське юридичне товариство* : [сайт]. URL: <http://justice.org.ua/teoriya-i-praktika/ekspertni-visnovki/naukovij-visnovok-shchodo-zmin-do-kriminalnogo-ta-kriminalnogo-protsesualnogo-kodeksiv-ukrajini>

54. Хашев В. Г. Проблемні питання розмежування зловживання владою або службовим становищем та перевищення влади або службових

повноважень працівником правоохоронного органу. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 3. С. 202–209.

55. Анісімов Г. М. Особливості кваліфікації злочинів, що вчиняються шляхом зловживання службовим становищем. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 2 (3). С. 250–268.

56. Мельник М. І., Хавронюк М. І. Розмежування складів злочинів «Зловживання владою або посадовим становищем» та «Перевищення влади або посадових повноважень». *Право України*. 1997. № 2. С. 31–33.

57. Курс уголовного права : учебник для вузов : в 5 т. / [Г. Н. Борзенков, В. С. Комиссаров, И. М. Тяжкова и др.] ; под ред. Г. Н. Борзенкова, В. С. Комиссарова. М. : Зерцало, 2002. Т. 5. Особенная часть. 512 с.

58. Уголовный кодекс Франции. *Российский правовой портал. Библиотека Пашкова* : [сайт]. URL: <https://constitutions.ru/?p=5859>.

59. Кримінальний кодекс Республіки Польща. *Legislationline* : [сайт]. URL: https://www.legislationline.org/download/id/7354/file/Poland_CC_1997_en.pdf.

60. Кримінальний кодекс Латвійської Республіки. *WIPO Lex* : [сайт]. URL: http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=198833.

61. Уголовный кодекс Литовской Республики. *Юридическая Россия. Федеральный правовой портал* : [сайт]. URL: <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1243877>.

62. Кримінальний кодекс Естонської Республіки. *Estonia Penal Code. Legislationline* : [сайт]. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8244/file/Estonia_CC_am2019_en.pdf

63. Кримінальний кодекс Італійської Республіки. *Codice Penale* (approvato con Regio Decreto n. 1398 del 19 ottobre 1930, come modificato dal Decreto Legislativo 11 maggio 2018 n. 63). *WIPO Lex* : [сайт]. URL: <https://wipolex.wipo.int/ru/text/479247>

64. Кримінальний кодекс Угорської Республіки. Criminal Code of the Republic of Hungary. *Legislationline* : [сайт]. URL: https://www.legislationline.org/download/id/5619/file/Hungary_Criminal_Code_of_2012_en.pdf

65. Кримінальний кодекс Королівства Нідерландів. Criminal Code of the Kingdom of Netherlands (1881, amended 2012). *Legislationline* : [сайт]. URL: https://www.legislationline.org/download/id/6415/file/Netherlands_CC_am2012_en.pdf

66. Уголовный Кодекс Республики Молдова. *Legislationline* : [сайт]. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8281/file/Moldova_CC_2002_am2018_en.pdf

67. Кримінальний кодекс Грузії. *Законодательный вестник Грузии* : [сайт]. URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/download/16426/143/ru/pdf>

68. Кримінальний кодекс Республіки Хорватії. Criminal Code of the Republic of Croatia. *Legislationline* : [сайт]. URL: https://www.legislationline.org/download/id/7896/file/Croatia_Criminal_Code_2011_en.pdf

69. Кримінальний кодекс Швейцарської Конфедерації. Criminal Code of the Swiss Confederation *Legislationline* : [сайт]. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8296/file/Swiss_CC_1937_am2019_en.pdf

70. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германия. *Российский правовой портал. Библиотека Пашкова* : [сайт]. URL: <https://constitutions.ru/?p=5854>

71. Крючкова Н. Л. Характеристика уголовной политики в сфере противодействия коррупции в странах Европейского сообщества. *ЭГО: Экономика. Государство. Общество*. 2010. Вып. 3 (3). С. 61–64.

72. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики : принят на 5-й сессии Всекитайского собрания народных представителей шестого созыва

14 марта 1997 г. *Посольство Китайской Народной Республики в РФ* : [сайт].
URL: <http://ru.china-embassy.org/rus/zfhz/zgflyd/t1330730.htm>

73. Сисоєв Д. О. Зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми: кримінально-правова характеристика : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2016. 268 с.

74. Тихонова О. В. Щодо розуміння категорії «кримінологічна характеристика» // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету : Юриспруденція. - 2014. - Вип. 8. - С. 246-249.

75. Ястребов В. Б. К вопросу о понятии криминологической характеристики преступлений. Вопросы борьбы с преступностью. М., 1982. Вып. 37. С. 14–20.

76. Глушков В. О., Коваленко П. М. Шахрайство на фінансових ринках у біржовій торгівлі: правовий та кримінологічний аналіз. Харків : Ін Юре, 2008. 280 с.

77. Криминология : учебник / под ред. Б. В. Коробейникова, Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского. М. : Юрид. лит., 1988. 384 с.

78. Литвинов О. М. Про галузеві характеристики злочинів взагалі та кримінологічну характеристику зокрема. *Форум права* : електрон. наук. фахове вид. 2010. № 4. С. 581–586. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2010_4_92

79. Александров Ю. В., Гель А. П. Семаков Г. С. Криминологія : курс лекцій. Київ : МАУП, 2002. 295 с.

80. Кальман О. Г. Стан та головні напрямки попередження економічної злочинності в Україні: теоретичні та прикладні проблеми : монографія. Харків : Гімназія, 2003. 352 с.

81. Давыденко Л. М. Проблемы предупреждения преступлений, посягающих на безопасность труда в промышленности и строительстве : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. М., 1976. 24 с.

82. Копотун І. М. Запобігання злочинам, що призводять до надзвичайних ситуацій у виправних колоніях : монографія. Київ : Золоті ворота, 2013. 472 с.

83. Зелінський А. Ф. Кримінологія : навч. посіб. Харків : Рубікон, 2000. 239 с.

84. Кримінологія. Особлива частина : навч. посіб. / за ред. І. М. Даньшина. Харків : Право, 2001. 232 с.

85. Кримінологія: загальна та особлива частини : підручник / [І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін.] ; за заг. ред. В. В. Голіни. Харків : Право, 2009. 288 с.

86. Бандурка А. М., Давыденко Л. М. Преступность в Украине: причины и противодействие : монография. Харьков : Основа, 2003. 368 с.

87. Машлякевич Д. С. Стратегії запобігання і протидії корупції в Україні : монографія / за заг. ред. О. М. Литвинова. Харків : В деле, 2016. 260 с.

88. Кримінологія: питання та відповіді : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Литвинова. Харків : Золота миля, 2015. 324 с.

89. Борисов В., Пащенко О. До питання про сутність кримінально-правової характеристики злочинів. *Вісник Академії правових наук України*. 2006. № 3 (42). С. 182–189.

90. Шмаль Л. М. Причини та умови злочинів у сфері службової діяльності і професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг / // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. – 2014. – № 1. – С. 212–218 URL: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/1-2014/212-shmal.pdf>

91. Журавський В. С. Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект). Київ : Парламентське вид-во, 1999. 112 с.

92. Мартиненко В. О. Запобігання зловживанню владою або службовим становищем, що вчиняється державними службовцями : дис. ... д-ра

філософії : 081. Київ, 2019. 244 с. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/14537/5/dysertatsia_martynenkovo.pdf.

93. Скубак Е. О. Психологічна характеристика особистості державного службовця, який вчиняє злочин, пов'язаний зі зловживанням владою або службовим становищем. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 4. С. 211–214.

94. Головкин С. А. Противодействие коррупционной преступности в России: ретроспектива, современность и перспективы : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Тюмень, 2006. 196 с.

95. Лозинський О. М. Психологічні аспекти корупційних дії в світлі соціально-психологічних теорій. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія : Психологічна : зб. наук. праць / гол. ред. М. Й. Варій. 2010. Вип. 2. С. 39–51.

96. Сатаров Г. А. Президент Фонда "Индем". Диагностика российской коррупции: социологический анализ. *Право и безопасность*. 2002. № 2–3 (3–4). URL: http://www.dpr.ru/pravo/pravo_3_15.html

97. Скифский И. С. Детерминанты коррупционной преступности (по материалам судебной практики Тюменской области). *Современное право*. 2010. № 6. С. 14–17. URL: <http://elibrary.ru/item.asp?id=151802935>

98. Акімов О. О. Психологічні аспекти проявів корупції в державному управлінні. *Державне управління: теорія та практика*. 2014. № 1. С. 181–188.

99. Психологічні засади запобігання корупційним правопорушенням в органах державної влади та місцевого самоврядування : навч. посіб. / О. І. Кудерміна, Л. І. Казміренко, В. Г. Андросюк, А. Б. Фодчук. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. 168 с.

100. Лозинський О. М. Соціально-психологічні передумови посадових правопорушень. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 2. С. 96–109.

101. Пионтковский А. А. Объективная сторона состава преступления. *Курс советского уголовного права* : в 6 т. М., 1970. Т. 2. Часть Общая. Преступление. С. 131–183.
102. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. *Советское уголовное право. Общая часть* : учебник. М., 1974. С. 128–143.
103. Гришаев П. И. Объективная сторона преступления : учеб. пособ. М. : ВЮЗИ, 1961. 48 с.
104. Бажанов М. И. Объективная сторона преступления. *Уголовное право УССР. Часть Общая*. Киев, 1984. С. 81–97.
105. Бурчак Ф. Г., Фесенко Е. Ф. Объективная сторона преступления. *Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Общая*. Киев, 1985. С. 106–141.
106. Чернишова Н. В., Володько М. В., Хазін М. А. Кримінальне право України : тези лекцій і практичні завдання для курсантів Київського училища міліції МВС України. Київ : Наукова думка, 1995. 456 с.
107. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. М. : Госюриздат, 1960. 244 с.
108. Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. М. : Центр ЮрИнфоР, 2001. 316 с.
109. Курс советского уголовного права : в 5 т. / [Н. С. Лейкина, С. А. Домахин, В. И. Пинчук и др.] ; отв. ред. Н. А. Беляев, М. Д. Шаргородский. Ленинград : Ленингр. ун-т, 1970. Т. 2. Часть Общая. 671 с.
110. Уголовное право. Общая часть : учебник / [М. И. Ковалев, И. Я. Козаченко, З. А. Незнамова и др.] ; отв. ред. И. Я. Козаченко, З. А. Незнамова. М. : ИНФРА-М – НОРМА, 1997. 516 с.
111. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квіт. 2001 р. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. Київ : Каннон, 2001. 1104 с.

112. Александров Ю. В., Клименко В. А. Кримінальне право України: загальна частина : підручник для студ. вищ. навч. закл. Київ : МАУП, 2004. 328 с.
113. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : ЦУЛ, 2014. 944 с.
114. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. [7-ме вид., перероб. та допов.]. Київ : Юридична думка, 2010. 1288 с.
115. Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. М. : Госюриздат, 1961. 666 с.
116. Ной И. С. Новое в трактовке основных уголовно-правовых понятий. *Советское государство и право*. 1982. № 7. С. 91–99.
117. Кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуславського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. Київ : Істина, 2011. 1112 с.
118. Коваль А. Зловживання владою або службовим становищем: кримінально-правові проблеми. *Юридичний журнал*. 2004. № 10 (28). С. 8–11.
119. Сучасний тлумачний словник української мови : 100 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків : ШКОЛА, 2009. 1008 с.
120. Волженкин Б. В. Служебные преступления : монография. М. : Юристь, 2000. 368 с.
121. Светлов А. Я. Ответственность за должностные преступления. Киев : Наукова думка, 1978. 393 с.
122. Настільна книга детектива, прокурора слідчого, судді : коментар антикорупційного законодавства / за ред. М. І. Хавронюка. Київ : Дакор, 2016. 496 с.
123. Альманах кримінального права : зб. ст. / відп. ред. П. П. Андрушко, П. С. Берзін. Київ : Правова єдність, 2009. Вип. 1. 424 с.

124. Яремко Г. З. Вплив суспільно небезпечних наслідків на суспільну небезпеку злочину. *Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie «Právna veda a prax: výzvy moderných európskych integračných procesov» (Bratislava, Slovenská republika, 27–28 novembra 2015 r.)*. Bratislava, 2015. С. 175–178.
125. Миколенко О. М. Теоретичні основи дослідження шкоди, заподіяної злочином : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2005. 19 с.
126. Коржанський М. Й. Об'єкт і предмет злочину : монографія. Дніпропетровськ : Юрид. акад. МВС ; Ліра ЛТД, 2005. 252 с.
127. Пионтковский А. А. Курс советского уголовного права : в 6 т. Часть общая. М. : Наука, 1970. Т. 2. Преступление. 672 с.
128. Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву. М. : Госюриздат, 1960. 229 с.
129. Глыстин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений. Ленинград : Ленингр. ун-т, 1979. 126 с.
130. Таций В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. Харьков : Вища шк., 1988. 198 с.
131. Матвійчук В. К. Теоретичні та прикладні проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища : монографія. Київ : Нац. акад. управл., 2011. 368 с.
132. Шульга А. В. Объект и предмет преступлений против собственности в условиях рыночных отношений и информационного общества : дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Волгоград, 2008. 439 с.
133. Гавриш С. Б. Теоретические предпосылки исследования объекта преступлений. *Право и политика*. 2000. № 11. С. 4–15.
134. Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В. О. Навроцького. Київ : Юринком Інтер, 2013. 712 с.
135. Кримінальне право України : Загальна частина : підручник / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, Л. М. Кривоченко та ін.] ; за ред. проф.

В. В. Сташиса, В. Я. Тація. [3-тє вид., переробл. і допов.]. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 496 с.

136. Колос С. Об'єкт злочину у науці кримінального права. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 11 (273). С. 196–199.

137. Задоя К. П. Кримінальна відповідальність за перевищення влади або службових повноважень (ст. 365 КК України) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2009. 16 с.

138. Слуцька Т. І. Кримінальна відповідальність за перевищення влади або службових повноважень : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2010. 20 с.

139. Коваленко В. П. Зловживання владою працівниками правоохоронних органів : монографія. Київ : Атіка, 2012. 204 с.

140. Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг : наук.-практ. комент. до розділу XVII Особливої частини Кримінального кодексу України / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. І. Шакуна. Київ : Алерта, 2012. 160 с.

141. Хашев В. Г. Кримінальна відповідальність за зловживання владою або службовим становищем : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпропетровськ, 2007. 20 с.

142. Грудзур О. М. Кримінально-правова характеристика провокації хабара : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2011. 229 с.

143. Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Луганськ : Елтон-2, 2012. Т. 2. 704 с.

144. Скубак Е. О. Психологічна природа та мотиви злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем, та способи їх подолання. *Юридична психологія*. 2019. № 2 (25). С. 69–73.

145. Никифоров Б. С. Субъективная сторона в «формальных» преступлениях. *Советское государство и право*. 1971. № 3. С. 115–120.

146. Задорожний А. А. Кримінально-правова характеристика злочинів у сфері службової діяльності. *Право і Безпека*. 2012. № 2. С. 105–111.
147. Кримінальне право. Особлива частина : мультимедійний навч. посіб. *Національна академія внутрішніх справ* : [сайт]. URL: http://www.naiau.kiev.ua/books/mnp_krum_pravo_osob/Files/Lekc/T18/T18_P1.html.
148. Хашев В. Г. Окремі проблеми визначення вини при зловживанні владою або службовим становищем. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 3. С. 445–450.
149. Квициния А. К. Должностные преступления. М. : Российское право, 1992. 223 с.
150. Лысов М. Д. Ответственность должностных лиц по советскому уголовному праву / науч. ред. Б. С. Волков. Казань : Казан. ун-т, 1972. 176 с.
151. Ляпунов Ю. И. Должностные преступления : учеб. пособ. Киев : НИИРиО Киев. высшей школы МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1988. 117 с.
152. Папиашвили Ш. Г. Должностные преступления в теории уголовного права, законодательстве и судебной практике. Тбилиси : Тбилисский ун-т, 1988. 302 с.
153. Бантишев О. Ф. Злочини у сфері службової діяльності (питання кваліфікації) : навч. посіб. Київ : МАУП, 2002. 127 с.
154. Здравомыслов Б. В. Должностные преступления. Понятие и квалификация. М. : Юрид. лит., 1975. 168 с.
155. Мельникова В. Е. Должностные преступления (вопросы уголовно-правовой квалификации) : учеб. пособ. / отв. ред. Б. В. Здравомыслов. М. : ВЮЗИ, 1985. 97 с.
156. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. [4-те вид., переробл. та допов.]. Київ, 2007. 1184 с.

157. Семко М. А. Злоупотребление властью или служебным положением из корыстной заинтересованности (проблемы соотношения со смежными преступлениями) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. М., 1991. 23 с.
158. Смолицкий Г. Р. Должностные преступления / Всесоюз. ин-т юрид. наук. М. : Юридиздат МЮ СССР, 1947. 68 с.
159. Незаконные методы бизнеса / Д. А. Боровик, С. Л. Прохоров, С. Н. Палатченко, А. А. Ягудин. Киев : А-ДЕПТ, 2007. Т. 1. 240 с.
160. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
161. Классификация преступлений и ее значение для деятельности органов внутренних дел : учеб. пособ. / [В. Б. Боровиков, В. А. Владимиров, М. И. Дубинина, Н. И. Загородников и др.]. М. : МВШМ МВД СССР, 1983. 84 с.
162. Савченко А. В., Грудзур О. М. Класифікація злочинів. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. / [редкол. : В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.] ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2017. Т. 17. Кримінальне право. С. 416–420.
163. Осадча А. С. Спеціальний суб'єкт злочину: генезис, функції, проблеми кваліфікації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2015. 23 с.
164. Мартиненко В. О. Кримінологічна характеристика особи державного службовця, який зловживає владою або службовим становищем. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1 (102). С. 99–110.
165. Илие С. К. Криминологическая характеристика должностной преступности и ее предупреждение (на материалах Республики Молдова) : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. М., 2004. 320 с.

166. Шостко О. Ю. Кримінологічна характеристика корупційної злочинності в Україні. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Вип. 28. С. 69–78. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pbzz_2014_28_8
167. Ярмистий М. В. Мотиваційні аспекти діяльності державних службовців. *Чернівецький регіональний центр перепідготовки та підвищення кваліфікації* : [сайт]. URL: <http://www.cppk.cv.ua/124.php>
168. Мартиненко В. Результати дослідження проблеми запобігання зловживанню владою або службовим становищем державних службовців в Україні. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 3. Volume 2. С. 169–172.
169. Скубак Е. О. Тактика розслідування злочинів, пов'язаних зі зловживанням службовим становищем з використанням психологічного портрету особи. *Visegrad Journal On Human Rights*. 2020. № 1. Volume 2. С. 201–209.
170. Михайленко Д. Кримінологічна характеристика особи корупціонера. *Актуальные проблемы криминологии и криминальной психологии* : сб. науч. ст. / под ред. М. Ф. Орзиха, В. Н. Дремина. Одесса, 2007. С. 237–243. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/664/3.%20Mychailenko%20D.%20Kriminalog%20kharakter.pdf?sequence=1>
171. Михайлов О. Є., Горбань А. В., Міщук В. В. Кримінологія : навч. посіб. Київ : Знання, 2012. 565 с.
172. Ванновская О. В. Личностные детерминанты коррупционного поведения. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*. 2009. № 102. С. 323–328. URL: https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/102/vannovskaya_102_323_328.pdf
173. Арутюнян Б. К вопросу понимания коррупционного поведения. URL: http://www.crrc.am/store/files/db_fellows/article%201.pdf
174. Зелинский А. Ф. Криминальная психология : науч.-практ. изд. Киев : Юринком Интер, 1999. 240 с.

175. Кримінологія : підручник / [О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик та ін.] ; за ред. О. М. Джужі. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 416 с.
176. Кримінологія : Загальна та Особлива частини : підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман, О. В. Лисодєд ; за ред. проф. І. М. Даньшина. Харків : Право, 2003. 352 с.
177. Круп'як Л. Б. Організація діяльності державного службовця. Тернопіль : Крок, 2015. 243 с.
178. Вановская В. О. Психология коррупционного поведения государственных служащих. М. : Юрайт, 2018. 251 с.
179. Сидоренко Н. С. Структурні компоненти професійної культури державних службовців. *Кадрова політика та публічна служба*. 2013. № 1(1). С. 84–91.
180. Богуцький О. А., Купалова Г. І., Дієсперов В. С. Мотивація праці та формування ринку робочої сили. Київ : Урожай, 1993. 416 с.
181. Зелінський С. Е., Резніченко Н. О. Питання мотивації державних службовців та їх стимулювання. *Аналітика і влада*. 2013. № 7. С. 157–164.
182. Совалева Д. А. Теоретические основы исследования монетарного поведения. *Молодой ученый*. 2015. № 4. С. 704–707.
183. Скрипник А. В. Оборська І. С. Системна та несистемна корупція в освіті: ігрова модель. *Проблеми економіки*. 2016. № 4. С. 273–278.
184. Jaber-López T., García-Gallego A., Perakakis P., Georgantzis N. Physiological and behavioral patterns of corruption. *Front. Behav. Neurosci.* 2014. 08 december. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fnbeh.2014.00434/full>
185. Зелинский С. Э. Оценивание мотивационной компетентности государственного служащего. *Вопросы управления*. 2014. № 3 (28). URL: <http://vestnik.ua.ru/ru/issue/2014/03/19/>
186. Корупція: теоретико-методологічні засади дослідження / [кер. авт. кол. доц. І. О. Ревак]. Львів : ЛьвДУВС, 2011. 220 с.

187. Behavioural Factors of Corruption in the Construction Industry. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042813043838>
188. Серьогін С. М., Петренко О., Соколовський С. Психологічна залежність публічних службовців як фактор корупційної поведінки. *Аспекти публічного управління*. 2018. Т. 6, № 11–12. С. 102–110.
189. Настільна книга професійного судді (кримінальне провадження) / [Н. О. Марчук, В. В. Касько, Р. О. Куйбіда, М. І. Хавронюк та ін.] ; за ред. Н. О. Марчук. Київ : Арт-Дизайн, 2019. 280 с.
190. Case of Ireland v. U.K., No. 5310/71, 13 December 1977, § 161. URL: <https://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b7004.html>
191. Справа «Фокс, Кемпбел і Хартлі проти Сполученого Королівства» (Fox, Campbell and Hartley v. the United Kingdom) : постановлення Європейського Суду по правам человека от 30 августа 1990 г. (жалобы NN 12244/86, 12245/86, 12383/86). *Європейський Суд по правам человека* : [сайт]. URL: <https://european-court.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/foks-kempbel-i-xartli-protiv-soedinennogo-korolevstva-postanovlenie-evropejskogo-suda/>
192. Справа «Нечипорук і Йонкало проти України» (Заява № 42310/04): рішення Європейського Суду з прав людини від 21 квіт. 2011 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683#Text
193. Case of Ilijkov v. Bulgaria, No. 33977/96, 26 July 2001, §87. URL: <https://www.echr.coe.int>
194. Case of Sekanina v. Austria, No. 13126/87, 25 August 1993. URL: <https://swarb.co.uk/sekanina-v-austria-echr-25-aug-1993/>
195. Абдрашев Р. М. Теория и практика расследования коррупционных преступлений в системе правоохранительных органов : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Алматы, 2010. URL: www.academymvd.kz/ru/images/dissovet/abrdashev.doc

196. Башмаков И. С. Особенности первоначального этапа расследования коррупционных преступлений, совершаемых представителями органов местной власти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Екатеринбург, 2006. URL: <http://www.dissercat.com/content/osobennosti-pervonachalnogo-etapa-rassledovaniya-korrupsionnykh-prestuplenii-sovershaemykh>

197. Кимлик Н. В. Тактичні прийоми розслідування злочинів корупційних діянь за новим КПК України. *Європейські перспективи*. 2012. № 4, ч.1. С. 142–146.

198. Удалова Л. Д. Теоретичні засади отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2006. 29 с.

199. Про затвердження Порядку проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа у Державному бюро розслідувань : постанова Кабінету Міністрів України від 11 трав. 2017 р. № 449-2017-п. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/449-2017-p#Text>

200. Мотлях О. І. Поліграф як засіб запобігання корупції. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі* : матеріали I Міжнар. наук.- практ. конф. (Київ, 9 груд. 2016 р.). Київ, 2016. С. 363–365. URL: http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/5106/1/РЕАЛІЗАЦІЯ%20ДЕРЖАВНОЇ%20АНТИКОРУПЦІЙНОЇ%20ПОЛІТИКИ%20В%20МІЖНАРОДНОМУ%20ВИМІРІ_p363-365.pdf

201. Свон П. Полиция США. СПб.: Алетейя, 2000. 342 с.

202. Волынский В. А. Криминалистическая техника: наука – техника – общество – человек. М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. 311 с.

203. Удалова Л. Д. Теорія та практика отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України : монографія. Київ : Паливода А. В., 2005. 321 с.

204. Половникова Ж. Ю. Применение полиграфа в системе МВД Украины. *Всеукраїнська Асоціація поліграфологів* : [сайт]. URL: <http://www.poligraph.com.ua/crimpol/article2.htm>
205. Семенов В. В., Иванов Л. Н. Правовые, тактические и методические аспекты использования полиграфа в уголовном судопроизводстве : учеб. пособ. М. : Юрлитинформ, 2008. 184 с.
206. Карлов В. Я. Использование криминалистической техники в расследовании преступлений : науч.-практ. пособ. М. : Экзамен, 2006. 192 с.
207. Салтєвський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : навч. посіб. Київ : Кондор, 2005. 588 с.
208. Мотлях О. І. Окремі засади використання поліграфа у розслідуванні кримінальних правопорушень. *Восточно-европейский центр кадровой безопасности* : [сайт]. URL: <http://spfi.com.ua/okremii-zasadi-vikoristannya-poliigrafa-u-rozsliduvannii-krimiinal-nih-pravoporushen.html>
209. Дубягина О. П., Дубягин Ю. П., Логинов С. Г. Опознание в практике розыска человека и раскрытия преступлений (научно-методические аспекты). М. : Юрлитинформ, 2006. 336 с.
210. Лешкович Т. А. Форми використання поліграфа у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2013. № 6–1, т. 2. С. 192–195.

ДОДАТКИ

Додаток А

АНКЕТА № 1

**Опитувальник керівника державного підприємства
(особи, що обіймає керівну посаду)**

1. До якої категорії підприємств за середньообліковою кількістю працівників належить підприємство, яке Ви очолюєте?

- А. Середнє підприємство – від 50 до 1000 осіб
- Б. Велике підприємство – від 1000 осіб

2. До якої галузі належить підприємство, яке Ви очолюєте?

- А. Промислово-виробниче
- Б. Науково-дослідне
- В. Торговельне

3. Який фактор, на Вашу думку, не дозволяє підприємству, яке Ви очолюєте, бути ефективнішим?

- А. Надмірна забюрократизованість і недосконале законодавство
- Б. Брак ефективних кадрів; недосконала система освіти й підготовки спеціалістів
- В. Недостатній рівень оплати праці в державному секторі

4. Чи виконало запланований річний план випуску продукції/ надання послуг очолюване Вами підприємство?

- А. Так, цілком виконало
- Б. Частково виконало
- В. Абсолютно не виконало

5. Чи викликає у Вас хвилювання факт аудиту або ревізії очолюваного Вами підприємства?

- А. Так
- Б. Складно відповісти
- В. Ні

6. Чи плануєте Ви протягом найближчих двох років змінити місце роботи?

- А. Так, планую

- Б. Складно відповісти
- В. Взагалі не планую

7. Упродовж якого часу Ви перебуваєте на займаній посаді?

- А. Від 1 до 3 років
- Б. Від 3 до 5 років
- В. Понад 5 років

8. Скільки годин на день Ви присвячуєте роботі?

- А. Близько 8 годин на день
- Б. Близько 10 годин на день
- В. Близько 12 годин на день

9. Чи узгоджуєте Ви прийняття управлінських рішень з керівництвом органу, до сфери управління якого належить Ваше підприємство?

- А. Завжди узгоджую
- Б. Інколи узгоджую
- В. Ніколи не узгоджую. Усі рішення приймаю самостійно

10. Чи доводилося Вам приймати рішення під тиском вищого керівництва, з яким Ви не погоджувалися?

- А. Ніколи не доводилося
- Б. Складно відповісти
- В. Так, такі випадки траплялися

11. Чи згодні Ви з тим, що на нові керівні посади для забезпечення ефективної роботи краще призначити максимальну кількість знайомих до цього людей, створивши «власну команду», аніж розпочинати тривалий конкурсний відбір незнайомих осіб?

- А. Так, згоден
- Б. Складно відповісти
- В. Ні, нову команду треба створювати на місці

12. Чи є розмір заробітної плати, який Ви отримуєте, достатнім для забезпечення основних потреб?

- А. Достатній цілком
- Б. Складно відповісти
- В. Абсолютно недостатній

13. Чи дозволяє одержуваний Вами дохід робити заощадження?

- А. Так, дозволяє
- Б. Дозволяє робити незначні заощадження
- В. Абсолютно не дозволяє

14. Що для Вас є головним стимулом і мотивацією в роботі?

- А. Матеріальна складова (з/п, бонуси, винагороди)
- Б. Повага, визнання здобутків і результатів роботи
- В. Задоволення від управління колективом

15. Чи вважаєте Ви, що працівник здатний докласти максимальних зусиль лише за належну винагороду?

- А. Так, винагорода є головним стимулом
- Б. Складно відповісти
- В. Ні, винагорода не є мотивацією

16. Чи довірливі, на Вашу думку, стосунки в трудовому колективі очолюваного Вами підприємства?

- А. Цілком довірливі
- Б. Складно відповісти
- В. Абсолютно недовірливі

17. Чи є рівень комфорту й умов праці працівників підприємства для Вас пріоритетнішими, ніж фінансові показники діяльності?

- А. Так, комфорт працівників є пріоритетом
- Б. Складно відповісти
- В. Результат роботи й фінансові показники підприємства важливіші

18. Чи використовують працівники підприємства, яке Ви очолюєте, належну їм відпустку за рік у повному обсязі?

- А. Так
- Б. Складно відповісти
- В. Ні

19. Чи вважаєте Ви нормою, коли підлеглий звертається до керівника з проханням підвищити зарплату або в посаді?

- А. Так, вважаю нормальним
- Б. Складно відповісти
- В. Ні, вважаю це неправильним

20. Який ступінь урахування думки підлеглих є допустимим під час прийняття Вами управлінських рішень?

- А. Думку підлеглих не враховую
- Б. Думку підлеглих ураховую частково
- В. Думка підлеглих має визначальне значення

21. Чи згодні Ви з тим, що піклування про інших завдає шкоди собі?

- А. Так
- Б. Складно відповісти
- В. Ні, не згоден

22. Чи згодні Ви з тим, що можна ігнорувати дрібні порушення підлеглих (запізнення на роботу, використання робочої оргтехніки й службового транспорту на власні потреби тощо), якщо працівник добре виконує функціональні обов'язки?

- А. Так, згоден
- Б. Складно відповісти
- В. Ні, не згоден

23. Чи дратують Вас люди, які не здатні самостійно про себе подбати?

- А. Так
- Б. Складно відповісти
- В. Ні

24. Чи бентежить Вас те, що про Вас думають інші?

- А. Так, для мене це важливо
- Б. Складно відповісти
- В. Абсолютно не хвилює думка інших

25. Вам простіше просити за інших, ніж за себе?

- А. Так, за інших просити простіше
- Б. Байдуже, за кого просити
- В. Ні, за себе просити простіше

АНКЕТА № 2
Опитувальник детектива НАБУ

1. Який стаж професійної діяльності в правоохоронних органах Ви маєте загалом, ураховуючи роботу в НАБУ?

- А. До 5 років
- Б. Від 5 до 10 років
- В. Понад 10 років

2. Чи обіймали Ви раніше такі посади в правоохоронних органах? Якщо відповідь Ні, переходьте до питання 6.

- А. Оперативний працівник
- Б. Слідчий
- В. Прокурор

3. Скільки кримінальних проваджень за фактами вчинення злочинів, передбачених ст. 364, 368, 368-5 (366-2) КК України, знаходилося у Вас у провадженні?

- А. До 5
- Б. Від 5 до 10
- В. Понад 10

4. Чи бракувало Вам на початку професійної діяльності знань і навичок, необхідних для ефективного розслідування злочинів у сфері службової діяльності?

- А. Так
- Б. Складно відповісти
- В. Ні

5. Чи проходили Ви спеціалізоване навчання для формування практичних навичок розслідування злочинів у сфері службової діяльності?

- А. Ні
- Б. Лише практичним шляхом на роботі
- В. Так, самостійно брав участь у навчанні

6. Як Ви оцінюєте нинішній рівень сформованості Ваших знань і навичок, необхідних для ефективного розслідування злочинів у сфері службової діяльності?

- А. Високий
- Б. Середній
- В. Недостатній

7. Чи вважаєте Ви, що вивчення психологічних характеристик можливого фігуранта кримінального провадження перед початком досудового розслідування є вагомим інструментом під час досудового розслідування?

- А. Так
- Б. Складно відповісти
- В. Ні

8. Якої мети внаслідок вивчення психологічних характеристик можливого фігуранта кримінального провадження Ви найчастіше прагнете досягти?

- А. Одержати інформацію про спосіб життя особи
- Б. Одержати інформацію про ціннісні орієнтири особи
- В. Не вважаю це джерелом інформації для розслідування

9. Чи вважаєте Ви, що вивчення психологічних характеристик членів родини й осіб з близького кола спілкування можливого фігуранта кримінального провадження перед початком досудового розслідування є вагомим інструментом під час досудового розслідування?

- А. Так
- Б. Складно відповісти
- В. Ні

10. Якої мети внаслідок вивчення психологічних характеристик членів родини й осіб з близького кола спілкування можливого фігуранта кримінального провадження Ви найчастіше прагнете досягти?

- А. Одержати інформацію про спосіб життя особи та реальне майнове становище
- Б. Одержати інформацію про ціннісні орієнтири особи, схильність до корупції
- В. Не вважаю це джерелом інформації для розслідування

11. Якщо всі ситуації створення орієнтовного психологічного портрета можливого фігуранта узагальнити до 100 %, то в скількох відсотках ситуацій Ви вивчаєте психологічний портрет особи перед початком розслідування?

- А. Ніколи
- Б. Не більше ніж у 30 % випадків
- В. У 50 % випадків
- Г. У понад 50 % випадків

12. Яку групу способів побудови психологічного портрета особи Ви вважаєте найефективнішою?

- А. Проведення негласних слідчих дій, передбачених КПК України (аудіо-, відеоконтроль особи, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, зняття інформації з електронних інформаційних систем, спостереження за особою, річчю або місцем тощо)
- Б. Огляд та аналіз руху коштів банківськими рахунками, даними щодо перетину кордону й відпочинку, аналіз реєстру щодо виданих довіреностей, аналіз соціальних мереж особи та членів його родини, огляд й аналіз задекларованих і незадекларованих активів особи, членів її родини та близьких осіб, наявність нерухомого майна за кордоном
- В. Одержання інформації про особу від колег з місця роботи та навчання
- Г. Безпосередній допит особи

13. Які джерела доказів під час розслідування злочинів, пов'язаних зі зловживанням службовим становищем, Ви вважаєте найвагомішими?

- А. Речові докази, документи, кореспонденція
- Б. Матеріали негласних слідчих (розшукових) дій
- В. Показання

14. Яку групу для проведення досудового розслідування злочинів, пов'язаних зі зловживанням службовим становищем, Ви вважаєте найефективнішою?

- А. Три слідчі (детективи Головного підрозділу детективів)
- Б. Два детективи й один детектив-аналітик (Управління аналітики та обробки інформації)
- В. Один слідчий (Головного підрозділу детективів), один детектив-аналітик (Управління аналітики та обробки інформації), один оперативний працівник

15. Чи акцентуєте Ви увагу на невербальній поведінці підозрюваного під час допиту?

- А. Так, завжди
- Б. Не завжди, тільки якщо така поведінка явно виражена
- В. Ніколи

16. Чи часто наявність значних активів фігуранта кримінального провадження та його близьких осіб, а також їхній помітний спосіб життя є підставою для початку досудового розслідування або опосередковуваним доказом причетності особи до вчинення злочину, пов'язаного зі зловживанням службовим становищем?

- А. Не більше ніж у 30 % випадків
- Б. У близько 50 % випадків
- В. У понад 50 % випадків

17. Чи часто під час розслідування злочинів, пов'язаних зі зловживанням службовим становищем, фігуранти кримінального провадження переховують належні їм та їхнім близьким особам активи за кордоном?

- А. Не більше ніж у 30 % випадків
- Б. У близько 50 % випадків
- В. У понад 50 % випадків

18. Чи вважаєте Ви проведення допиту підозрюваного за допомогою відеозапису з подальшим складанням стенограми ефективнішим інструментом, ніж проведення допиту без застосування відеозапису, під час розслідування злочину, пов'язаного зі зловживанням службовим становищем?

- А. Так
- Б. Складно відповісти
- В. Ні

19. Чи вважаєте Ви, що проведення допиту підозрюваного двома детективами є ефективнішим, ніж проведення допиту одним детективом?

- А. Так
- Б. Складно відповісти
- В. Ні

20. Чи впливає на Вашу суб'єктивну думку щодо причетності службової особи до вчинення кримінального правопорушення факт її відмови в наданні показань за ст. 63 Конституції України?

- А. Так
- Б. Складно відповісти
- В. Ні

21. Чи трапляються під час розслідування злочинів, пов'язаних зі зловживанням службовим становищем, випадки, коли особа втрачала статус підозрюваного й мала статус свідка?

- А. Так, такі випадки траплялися
- Б. Складно відповісти
- В. Таких випадків ніколи не траплялося

22. Чи має психологічний вплив факт затримання особи, підозрюваної в учиненні злочинів, пов'язаних зі зловживанням службовим становищем, на повноту надання показань або згоду співпрацювати зі слідством інших можливих фігурантів кримінального провадження та свідків?

- А. Так, суттєво впливає
- Б. Складно відповісти

В. Зовсім не впливає

23. Чи має психологічний вплив вид обраного запобіжного заходу щодо особи, підозрюваної в учиненні злочинів, пов'язаних зі зловживанням службовим становищем, на повноту надання показань або згоду співпрацювати зі слідством інших можливих фігурантів кримінального провадження та свідків?

А. Так, суттєво впливає

Б. Складно відповісти

В. Зовсім не впливає

24. У скількох відсотках випадків підозрюваний після затримання або повідомлення про підозру намагається позбутися належного йому майна з метою уникнення його можливої конфіскації?

А. Не більше ніж у 30 % випадків

Б. У 50 % випадків

В. У понад 50 % випадків

25. У скількох відсотках випадків підозрюваний відмовлявся давати свідчення до завершення досудового розслідування?

А. Не більше ніж у 30 % випадків

Б. У 50 % випадків

В. У понад 50 % випадків

26. У скількох відсотках випадків допитувана Вами особа (підозрюваний або свідок) не повідомляла потрібну інформацію під час допиту, але повідомляла її в позапроцесуальний спосіб?

А. Не більше ніж у 30 % випадків

Б. У 50 % випадків

В. У понад 50 % випадків

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Скубак Е. О. Історичні передумови та сучасний стан кримінально-правового розуміння поняття «зловживання посадовим становищем» держслужбовцями в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 289–293.
2. Скубак Е. О. Компаративістський аналіз сутності зловживання посадовим становищем у зарубіжній та вітчизняній кримінально-правовій науці. *Правова позиція*. 2019. № 2 (23). С. 165–170.
3. Скубак Е. О. Психологічна характеристика особистості державного службовця, який вчиняє злочин, пов'язаний зі зловживанням владою або службовим становищем. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 4. С. 211–214.
4. Скубак Е. О. Напрями вдосконалення нормативно-правових і практичних засад розкриття та розслідування злочинів у виді зловживання посадовим становищем держслужбовцями в Україні. *Право і суспільство*. 2019. № 5–2. С. 135–141.
5. Скубак Е. О. Психологічна природа та мотиви злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем, та способи їх подолання. *Юридична психологія*. 2019. № 2 (25). С. 69–73.
6. Скубак Е. О. Тактика розслідування злочинів, пов'язаних зі зловживанням службовим становищем, з використанням психологічного портрета особи. *Visegrad Journal On Human Rights*. 2020. № 1. Vol. 2. С. 201–209.

праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Скубак Е. О. Динаміка трансформації поняття «зловживання посадовим становищем» в історико-кримінальному контексті. *Імплементація європейських стандартів запобігання корупції в Україні* : матеріали наук.-практ. круглого столу (Київ, 22 берез. 2019 р.). Київ, 2019. URL: <http://elar.naia.kiev.ua/handle/123456789/13819>.

8. Скубак Е. О. Особа злочинця у сфері службових відносин. *Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 19–22 лип. 2019 р.). Харків : Асоціація аспірантів-юристів, 2019. С. 100–102.

9. Скубак Е. О. Невідкладні напрямки оновлення державної стратегії протидії корупції. *Актуальні проблеми адміністративно-правової науки (до 95-річчя з дня народження Р. С. Павловського)* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 26 верес. 2019 р.). Херсон : Гельветика, 2019. С. 138–141.

10. Скубак Е. О. Психологічні мотиви та чинники до зловживання службовим становищем. *Чинники розвитку юридичних наук у XXI столітті* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 1–2 листоп. 2019 р.). Дніпро, 2019. URL: <http://www.legalworld.in.ua>.

Акти впровадження

ЗАТВЕРДЖУЮ
Перший проректор
Національної академії
внутрішніх справ
полковник поліції
Станіслав ГУСАРЄВ

2020

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження Скубака Едуарда
Олександровича на тему: «Юридіко-психологічна характеристика зловживання
посадовим становищем держслужбовцями в Україні» в освітню діяльність
Національної академії внутрішніх справ**

Комісія у складі: начальника навчально-методичного відділу Колодейчак С.І., професора кафедри юридичної психології, доктора психологічних наук, професора Романенко О.В., професора кафедри юридичної психології, доктора психологічних наук, професора Медведєва В.С. склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Скубака Е.О. за темою: «Юридіко-психологічна характеристика зловживання посадовим становищем держслужбовцями в Україні» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (спеціальність – 19.00.06, юридична психологія) використовуються в освітній діяльності Національної академії внутрішніх справ.

Матеріали, надані Скубаком Є.О. для впровадження у освітню діяльність:

1. Скубак Е. О. Історичні передумови та сучасний стан кримінально-правового розуміння поняття "зловживання посадовим становищем" держслужбовцями в Україні / Е.О. Скубак // Часопис Київського університету права. - 2018. - № 4. - С. 289-293.

2. Скубак Е.О. Компаративістський аналіз сутності зловживання посадовим становищем у зарубіжній та вітчизняній кримінально-правовій науці / Е.О. Скубак // Науковий вісник «Правова позиція» № 2 (23), 2019. – С. 165–170. DOI: [10.32836/2521-6473-2019-2-165-170](https://doi.org/10.32836/2521-6473-2019-2-165-170).

3. Скубак Е.О. Психологічна характеристика особистості державного службовця, який вчиняє злочин, пов'язаний зі зловживанням владою або службовим становищем / Е.О. Скубак // Юридичний науковий електронний журнал № 4/2019 UKR. – С. 211–214. DOI: [10.32782/2524-0374-2019-4/57](https://doi.org/10.32782/2524-0374-2019-4/57).

4. Скубак Е.О. Напрями вдосконалення нормативно-правових і практичних засад розкриття та розслідування злочинів у виді зловживання посадовим становищем держслужбовцями в Україні / Е.О. Скубак // Всеукраїнський науковий журнал «Право і суспільство» № 5-2 2019. – С. 135–141. DOI: [10.32842/2078-3736-2019-5-2-22](https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-5-2-22).

5. Скубак Е.О. Психологічна природа та мотиви злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем, та способи їх подолання / Е.О. Скубак

// науковий журнал «Юридична психологія», 2019 р., № 2 (25). – С. 69–73. DOI: 10.33270/03192401.69.

6. Eduard Skubak. Tactics to investigate crimes related to abuse of office using psychological portrait of a person (Тактика розслідування злочинів, пов'язаних зі зловживанням службовим становищем з використанням психологічного портрету особи) / Е.О. Скубак // Міжнародне правове видання *Visegrad Journal On Human Rights* №1. (частина 2) 2020. – С. 201–209.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані Скубаком Е.О. наукові праці містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, запроваджені для використання в освітньому процесі Національної академії внутрішніх справ, зокрема при викладанні навчальних дисциплін «Актуальні проблеми кримінальної психології», «Актуальні проблеми слідчої діяльності», у рамках підвищення кваліфікації працівників підрозділів згідно з затвердженими МВС навчальними програмами післядипломної освіти Національної академії внутрішніх справ, а також у процесі підготовки навчально-методичних і дидактичних матеріалів, які можуть бути рекомендовані до вивчення під час самостійної роботи курсантів, студентів та слухачів.

Голова комісії:

**Начальник навчально-методичного відділу
підполковник поліції**

Станіслава КОЛОДЕЙЧАК

Члени комісії:

**Професор кафедри
юридичної психології,
доктор психологічних наук, професор**

Оксана РОМАНЕНКО

**Професор кафедри
юридичної психології,
доктор психологічних наук, професор**

Володимир МЕДВЕДЄВ

НАЦІОНАЛЬНЕ АНТИКОРУПЦІЙНЕ БЮРО УКРАЇНИ

Головний підрозділ детективів

вул. Василя Сурикова, 3, м. Київ, 03035, тел./факс.: (044) 246-31-84, колл-центр: (044) 246-34-11

<http://www.nabu.gov.ua>; e-mail: document@nabu.gov.ua, info@nabu.gov.ua

ЗАТВЕРДЖУЮ

Керівник
Першого підрозділу детективів

О. Кроловецька

« 17 » 12 2020 року

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження аспіранта кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ Скубака Едуарда Олександровича на тему: «Юридико-психологічна характеристика зловживання посадовим становищем держслужбовцями в Україні» у практичну діяльність Першого підрозділу детективів Головного підрозділу детективів Національного антикорупційного бюро України

Комісія у складі: заступника керівника Першого підрозділу детективів Головного підрозділу детективів Національного антикорупційного бюро України Дараги Р.Д., старшого детектива – керівника Третього відділу детективів Першого підрозділу детективів Головного підрозділу детективів Національного антикорупційного бюро України Клименка О.В., старшого детектива – заступника керівника Третього відділу детективів Першого підрозділу детективів Головного підрозділу детективів Національного антикорупційного бюро України Борисенка О.В., складала даний акт про те, що результати дисертаційного дослідження Скубака Е.О. за темою: «Юридико-психологічна характеристика зловживання посадовим становищем держслужбовцями в Україні» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (спеціальність – 19.00.06, юридична психологія) використовуються у практичній діяльності в ході розслідування злочинів у сфері службової діяльності та злочинів пов'язаних з корупцією, детективами Третього відділу детективів Першого підрозділу детективів Головного підрозділу детективів Національного антикорупційного бюро України. Врахування визначених в роботі психологічних особливостей особистості державних службовців та осіб з числа керівного складу державних підприємств, притаманних їм ознак поведінки, способу життя, мотивів та стимулів, сприяють підвищенню ефективності досудового розслідування у кримінальних правопорушеннях, що підслідні Національному бюро. Розроблені аспірантом практичні рекомендації відносно тактики досудового розслідування та проведення окремих слідчих дій під час розслідування цієї категорії злочинів знайшли своє безпосереднє втілення в практичній діяльності.

Матеріали, надані Скубаком Е.О. для впровадження у практичну діяльність:

1. Скубак Е.О. Історичні передумови та сучасний стан кримінально-правового розуміння поняття «зловживання посадовим становищем» держслужбовцями в Україні / Е.О. Скубак // Часопис Київського університету права. - 2018. - № 4. - С. 289-293.

2. Скубак Е.О. Компаративістський аналіз сутності зловживання посадовим становищем у зарубіжній та вітчизняній кримінально-правовій науці / Е.О. Скубак // Науковий вісник «Правова позиція» № 2 (23), 2019. – С. 165–170. DOI: 10.32836/2521-6473-2019-2-165-170.

3. Скубак Е.О. Психологічна характеристика особистості державного службовця, який вчиняє злочин, пов'язаний зі зловживанням владою або службовим становищем / Е.О. Скубак // Юридичний науковий електронний журнал № 4/2019 UKR. – С. 211–214. DOI: 10.32782/2524-0374-2019-4/57.

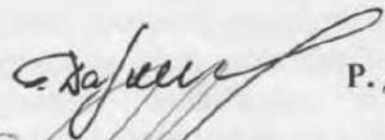
4. Скубак Е.О. Напрями вдосконалення нормативно-правових і практичних засад розкриття та розслідування злочинів у виді зловживання посадовим становищем держслужбовцями в Україні / Е.О. Скубак // Всеукраїнський науковий журнал «Право і суспільство» № 5-2 2019. – С. 135–141. DOI: 10.32842/2078-3736-2019-5-2-22.

5. Скубак Е.О. Тактика розслідування злочинів, пов'язаних зі зловживанням службовим становищем з використанням психологічного портрету особи (Eduard Skubak. Tactics to investigate crimes related to abuse of office using psychological portrait of a person) / Е.О. Скубак // Міжнародне правове видання Visegrad Journal On Human Rights №1, (частина 2) 2020. – С. 201–209.

Члени комісії дійшли спільного висновку, що представлені Скубаком Едуардом Олександровичем матеріали дослідження, ґрунтуються на значному обсязі опрацьованого автором теоретичного і емпіричного матеріалу з проблем психолого-правової характеристики осіб, що займають посади в органах виконавчої влади та у державних підприємствах, як суб'єктів злочинів, пов'язаних зі зловживанням службовим становищем. Зокрема, матеріали дослідження дають чіткі орієнтири для розслідування та превенції цієї категорії злочинів.

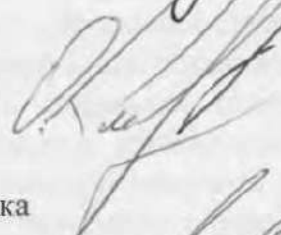
Члени комісії:

Заступник керівника
Першого підрозділу детективів

Р. Дарага

Старший детектив – керівник
Третього відділу детективів
Першого підрозділу детективів

О. Клименко

Старший детектив – заступник керівника
Третього відділу детективів
Першого підрозділу детективів

О. Борисенко

ЗАТВЕРДЖУЮ

Т.в.о. начальника слідчого
управління ГУ НП у
Кіровоградській області
майор поліції

Тарас ТАРАСЕНКО

25.11.2020

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження Скубака Едуарда Олександровича на тему: «Юридико-психологічна характеристика зловживання посадовим становищем держслужбовцями в Україні» у практичну діяльність слідчого управління ГУ НП у Кіровоградській області

Комісія у складі: Комісія у складі: начальника ВР ЗСГСД СУ ГУНП в Кіровоградській області майора поліції Шарія Ярослава Сергійовича, старшого слідчого в ОВС ВР ЗСГСД СУ ГУНП в Кіровоградській області майора поліції Балацького Віталія Петровича, слідчого ВР ЗСГСД СУ ГУНП в Кіровоградській області старшого лейтенанта поліції Вовка Віталія Віталійовича склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Скубака Е.О. за темою: «Юридико-психологічна характеристика зловживання посадовим становищем держслужбовцями в Україні» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (спеціальність – 19.00.06, юридична психологія) використовуються у практичній діяльності слідчого управління Головного управління Національної поліції у Кіровоградській області в ході розслідування злочинів, пов'язаних із службовою діяльністю. Надана автором психолого-кримінологічна характеристика злочинів та сформульовані практичні рекомендації сприяють підвищенню ефективності процесу розслідування злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем держслужбовцями в Україні.

Матеріали, надані Скубаком Е.О. для впровадження у освітню діяльність:

1. Скубак Е. О. Історичні передумови та сучасний стан кримінально-правового розуміння поняття "зловживання посадовим становищем" держслужбовцями в Україні / Е.О. Скубак // Часопис Київського університету права. - 2018. - № 4. - С. 289-293.
2. Скубак Е.О. Компаративістський аналіз сутності зловживання посадовим становищем у зарубіжній та вітчизняній кримінально-правовій науці / Е.О. Скубак // Науковий вісник «Правова позиція» № 2 (23), 2019. – С. 165–170. DOI: [10.32836/2521-6473-2019-2-165-170](https://doi.org/10.32836/2521-6473-2019-2-165-170).
3. Скубак Е.О. Психологічна характеристика особистості державного службовця, який вчиняє злочин, пов'язаний зі зловживанням владою або

службовим становищем / Е.О. Скубак // Юридичний науковий електронний журнал № 4/2019 UKR. – С. 211–214. DOI: [10.32782/2524-0374-2019-4/57](https://doi.org/10.32782/2524-0374-2019-4/57).

4. Скубак Е.О. Напрями вдосконалення нормативно-правових і практичних засад розкриття та розслідування злочинів у виді зловживання посадовим становищем держслужбовцями в Україні / Е.О. Скубак // Всеукраїнський науковий журнал «Право і суспільство» № 5-2 2019. – С. 135–141. DOI: [10.32842/2078-3736-2019-5-2-22](https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-5-2-22).

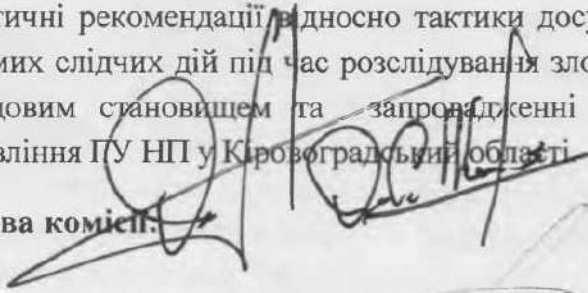
5. Скубак Е.О. Психологічна природа та мотиви злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем, та способи їх подолання / Е.О. Скубак // Науковий журнал «Юридична психологія», 2019 р., № 2 (25). – С. 69–73. DOI: [10.33270/03192401.69](https://doi.org/10.33270/03192401.69).

6. Eduard Skubak. Tactics to investigate crimes related to abuse of office using psychological portrait of a person (Тактика розслідування злочинів, пов'язаних зі зловживанням службовим становищем з використанням психологічного портрету особи) / Е.О. Скубак // Міжнародне правове видання *Visegrad Journal On Human Rights* №1, (частина 2) 2020. – С. 201–209.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані Скубаком Е.О. матеріали містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації відносно тактики досудового розслідування, проведення окремих слідчих дій під час розслідування злочинів, пов'язаних із зловживанням посадовим становищем та запровадженні у практичну діяльність слідчого управління ГУ НП у Кіровоградській області.

Голова комісії:

Члени комісії:

 В.В.В. 68
 В.В.В. 68
 В.В.В. 68